

Het verantwoorde engagement

Filosofie en politiek bij Raymond Aron

**The responsible engagement
Philosophy and politics in the work of Raymond Aron
(with a summary in English)**

**Responsabilité et engagement
Philosophie et politique chez Raymond Aron
(avec un résumé en français)**

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op gezag van de Rector Magnificus, Prof. dr. W.H. Gispen, ingevolge het besluit van het College voor Promoties in het openbaar te verdedigen op donderdag 24 november 2005 des middags te 16.15 uur

door

Paulus Jacobus Gerardus van Velthoven

geboren op 21 juli 1947 te Monster.

Promotoren: Prof. dr. M.A.P. Bovens
Prof. dr. B.A.G.M. Tromp (UvA)

De uitgave van dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van de Franse ambassade in Nederland.

Van dit proefschrift verschijnt een handelseditie bij uitgeverij Aspekt te Soesterberg onder ISBN 90-5911-492-2

Het verantwoorde engagement

Filosofie en politiek bij Raymond Aron

Paul van Velthoven

*Opgedragen aan de nagedachtenis van mijn moeder Wilhelmina van Velthoven-
Van Es en Chris J. Fokkelman.*

Inhoudsopgave

Voorwoord 8

I Een lucide waarnemer 10

- Het 'gelijk' van Aron 10
- Het verantwoorde engagement 11

II Politieke leerjaren 14

- De hartstocht voor de publieke zaak 14
- Pacifist uit volle overtuiging 15
- Alains politieke filosofie 16
- De Duitse leerschool 17
- Een verantwoorde politieke houding 19

III Filosoof van de geschiedenis 22

- Een neokantiaanse vorming 22
- Het marxisme afgewezen 24
- Het voorbeeld van Max Weber 26
- Tegenstrijdige waarden 29
- De mens geeft vorm aan de geschiedenis 30
- Existentialisme avant la lettre 34
- In dialoog met denkers van de moderne tijd 35
- De prioriteit van de politiek: Thucydides als model 36
- Een programma voor het het leven 38

IV Criticus van het marxisme 40

- Gefascineerd door Marx 40
- De kern van Marx' werk 41
- Waarom Marx' voorspellingen niet uitkwamen 43
- Marx' verantwoordelijkheid 46
- Het vruchtbare gebruik van Marx 47
- Criticus van de Franse (para)marxisten; de invloed van Kojève 49
- Het opium van de intellectuelen 52
- Het imaginaire marxisme I : Sartre en Merleau-Ponty 54
- Het imaginaire marxisme II: Althusser 57

V De ontmaskeraar van politieke mythes 60

- Arons ideologiekritiek 60
- Een ideologisch slagveld 63
- Communistische mythes bestreden 65
- Naar het einde van de ideologieën? 68
- De jaren zestig: een nieuw ideologisch tijdperk 69
- Conclusies 71

VI Socioloog van de industriële samenleving 72

- De uitvoering van een taak 72
- De schaduw van het marxisme 74

De economische orde: markt- en planeconomie 76
Fundamentele overeenkomsten 78
De sociale orde: geen klassestrijd maar 'satisfaction querelleuse' 80
Onzichtbare rivaliteit 82
Elites en hun verantwoordelijkheid 82
De politieke orde: het primaat van de politiek 84
Moderne politieke regimes 85
Kwalen van de democratie 86
Anarchie en tyranniek bestuur 89
De totalitaire staat 90
De regimes vergeleken: onvolkomenheden tegenover fundamentele gebreken 91
De prometheïsche ambitie van de moderne tijd 92
Conclusies; de onmogelijke convergentie 94

VII Realist in de internationale betrekkingen 96

'Vrede onmogelijk, oorlog onwaarschijnlijk' 96
De inspiratie van Clausewitz 97
De praktijk van de internationale betrekkingen 100
Het machiavellistische probleem: idealistische versus realistische politiek 101
De kernwapenwedloop 103
Het kantiaanse probleem: de grenzen van de internationale samenwerking 106
Conclusies 109

VIII Aron, leermeester in de politiek 111

De eenheid van het werk 111
Arons liberalisme 112
De actualiteit van Aron 114

Bijlagen 117

Levensloop van Raymond Aron 117
Verder lezen 119
Bibliografie 120
Register van persoonsnamen 124
Samenvatting 127
Summary in English 130
Résumé en français 133
Curriculum vitae 136

Extraordinaire intelligence critique, y compris à l'égard d'elle-même: se reconnaissant non créatrice. Et s'efforçant toujours à la lucidité, fût-ce à ses dépens, Aron considérait que la création ne va pas sans une part de démesure, d'aveuglement, d'injustice. Mais il aurait souhaité qu'en soit préservé le domaine politique, dans l'intérêt de tous, que la poésie soit laissée à son jardin, et qu'on se consacre à la prose, c'est à dire au réel, avec le sérieux nécessaire, en acceptant ce risque qu'il ne faut pas surestimer, être ennuyeux.¹

François George, 'Une histoire d'amitié' in: *Commentaire* nr. 108 (2004) p. 1026.

¹ 'Buitengewoon intelligent en kritisch, ook jegens zichzelf, en beseffend dat hij niet creatief was dwong Aron zichzelf altijd dwingend lucide te zijn, ook wanneer dit ten koste ging van zichzelf. Hij meende dat de creatie vaak vergezeld gaat van onmatigheid, verblinding en onbillijkheid. Maar hij zou gewild hebben dat het politieke domein daarvoor in het belang van allen gespaard zou blijven, dat de poëzie beoefend zou worden in zijn eigen tuin, en dat men zich voor wat de politiek betreft zou toelagen op het proza, dat wil zeggen op de realiteit met de ernst die daarvoor nodig is, en dat men daarvoor het risico voor lief neemt dat men niet moet overschatten, namelijk om vervelend te zijn.'

Voorwoord

Si vous voulez mûrir votre pensée, attachez-vous à l'étude d'un grand maître.

*Emile Durkheim tot zijn leerling Maublanc*²

Het werk van Raymond Aron ontdekte ik aan het begin van mijn carrière als journalist. Zijn naam zal ik waarschijnlijk voor het eerst hebben opgevangen toen ik naast mijn studie Nederlands als bijvak sociologie koos. Maar aan het lezen van zijn werk kwam ik toen nog niet toe. Mijn filosofische belangstelling had mij eerder in contact gebracht met andere Franse denkers, in de eerste plaats met diegenen die verbonden waren met het tijdschrift *Esprit*, het blad dat in de jaren dertig was opgericht door de katholieke personalistische denker Emmanuel Mounier. Vaak kwamen deze figuren ook aan het woord in het dagblad *Le Monde*, waarvan ik als student al een geregeld lezer was. Eenmaal journalist ging ik als redacteur buitenland van dagblad *Het Binnenhof* al spoedig commentaren over de internationale politiek schrijven. Daarmee ging ik mij fundamentele vragen stellen over politiek en politieke keuzes. In het tijdsgewricht van vóór de val van de Muur hadden die keuzes meer gewicht dan nu. Mijn wazige filosofische interesses verschoven meer en meer in de richting van de inzichten waar ik Aron mee vereenzelvigde: concreter, realistischer, weg van het humanitaire, maar soms ook wel zeer wijdlopijge en ongrijpbare engagement van de denkers van *Esprit*. De verschijning van Arons *Mémoires* in 1983 was het sein om mij voor het eerst grondig in zijn werk te verdiepen. Aron zou op 18 oktober van dat najaar naar Amsterdam komen om samen met drie andere prominente auteurs, Isaiah Berlin, Leszek Kolakowski en Marguerite Yourcenar, de vijfentwintigste Erasmusprijs in ontvangst te nemen. Maar een dag daarvoor overleed hij in Parijs, geveld door een hartinfarct nadat hij in het Parijse justitiepaleis getuigd had voor een collega-schrijver die ten onrechte beschuldigd was van extreem-rechtse sympathieën. Jan Drummen, onze correspondent in Parijs, had voor die gelegenheid een omvangrijk stuk gemaakt, gebaseerd op een vraaggesprek dat hij net als veel andere Nederlandse correspondenten met Aron aan de vooravond van de uitreiking van de Erasmusprijs had gehad. Nu zou dit stuk tevens als necrologie dienen. Hoewel de pagina's toen aanzienlijk meer tekst mochten bevatten dan de huidige, moest het artikel, bestemd voor de buitenlandpagina, worden ingekort. Mijn naaste collega beklaagde mij over deze zijns inziens lastige klus. Ik was echter hogelijk geboeid en toen ik het resultaat onlangs nog eens overlas, herkende ik enkele van Arons favoriete thema's die mij door de bestudering van zijn werk zo vertrouwd zijn geworden: de juist gebleken taxatie over het verloop van de Koude Oorlog, de afkeer van het trendy semi-marxistische denken, de realistische inschatting van wat de politiek inhoudt, waartoe zij dient en in staat is.

Daarmee geef ik een deel van het antwoord op de vraag waarom ik door zijn werk zo gefascineerd werd. Dat was op de eerste plaats zijn taakopvatting. De keerzijde van de journalistiek is dat men, zoals Aron opmerkt in *Le Spectateur engagé*, volledig opgaat in de actualiteit en daardoor de ontwikkelingen op de langere termijn over het hoofd ziet. Essentiële doelstellingen die met de politieke actualiteit verbonden zijn, dreigen daardoor uit het zicht te verdwijnen. Ik was niet alleen door deze actualiteit geboeid, ik was er vooral op gebrand steeds de achtergronden van gebeurtenissen te begrijpen en deze te duiden. Dit herkende ik in het werk van Aron. Maar er was iets belangrijkers dat mij in hem aansprak. Aron was niet alleen een ongeëvenaard politiek analyticus, hij werd bovenal voortgedreven door het inzicht dat het van onze keuzes afhangt of vrijheid en redelijkheid onder een decent regime gecontinueerd kunnen worden. Hij wilde niet slechts een toeschouwer zijn, onze beslissingen doen er ook nog toe. Aron heeft wat Tony Judt genoemd heeft 'de last van de verantwoordelijkheid' op zich genomen in een tijd waarin hij daarvoor, zeker in eigen land, maar betrekkelijk weinig medestanders vond. Hij was een van de eersten die wees op het totalitaire gevaar dat van de communistische staten uitging. Met een ongelooflijke vasthoudendheid klaagde hij de

² 'Als u uw denken tot rijpheid wil laten komen, leg u dan toe op de studie van een groot meester.' Geciteerd door prof. dr. B.C. van Houten in *Hoofdfiguren uit de sociologie 1*. Utrecht, Aula 527, 1974, p. 10.

risico's van politieke mythes en ideologieën aan. Daarbij streefde hij er steeds naar de volle en dus ook onaangename kanten van de realiteit onder ogen zien te zien. Pas als men die kent is het mogelijk het belangrijkste in het bestaan veilig te stellen. Hoewel hij in menig opzicht van mening verschilde van de politieke leermeester van zijn jeugd, Alain, zou hij dit woord van hem zonder twijfel hebben onderschreven: 'De beschaving is een dun vlies, wee degene die het verscheurt.' Aron was huiverig voor politieke experimenten. Hij had gezien hoeveel slachtoffers die in zijn tijd hadden gemaakt. Daarom was hij bedachtzaam, een deugd die veel politieke filosofen als de belangrijkste voor een politicus beschouwen. Maar deze bedachtzaamheid sloot vastberadenheid bepaald niet uit. Zijn hele loopbaan bewees ook dat hij moedig was en tegen de stroom durfde op te roeien. Een machtig verstand hielp hem daarbij.

Ik vond het verbazingwekkend dat van een man die zijn tijd zo goed beoordeeld heeft en de rol van de politiek zo goed heeft begrepen vrijwel geen samenvattende studies bestaan. Ook in Frankrijk zelf zijn dergelijke studies op de vingers van een hand te tellen. Aan Arons 'petit camerade' Jean-Paul Sartre is een groot aantal boeken gewijd, zijn filosofie is al heel vaak beschreven, en vooral zijn relatie met Aron wordt steeds weer ter sprake gebracht. Niet ten onrechte, want Aron zag de dingen meestal beter en scherper. Arons eigen inzichten komen echter slechts in artikelen of deelstudies aan de orde. Enkele jaren geleden besloot ik daarom een dergelijke samenvattende studie te schrijven. Ik besepte maar half hoeveel moeilijkheden ik mij daarmee op de hals zou halen. Wat het lastig maakt is niet alleen de verwarrende hoeveelheid geschriften, de duizenden artikelen en tientallen boeken, waarin op het eerste gezicht niet één bepaalde lijn valt te ontdekken behalve dan dat Aron in al zijn vezels verbonden is met de naoorlogse (internationale) politiek. Om hem echt recht te doen, moet zijn filosofie bestudeerd worden. Deze bepaalt de eenheid van het werk. Zijn filosofie is zeker niet duister, hij bezit bij uitstek wat de Fransen niet zonder reden als een van hun grote kwaliteiten beschouwen, hun 'clarté'. Arons beschouwingen zijn altijd glashelder, maar ook dan vraagt de bestudering van zijn filosofie de nodige inspanningen. En die beschouwingen zijn onmisbaar om het ontstaan en de kwaliteit van zijn politieke engagement te kunnen beoordelen.

Meer dan wie ook heeft mijn familie daarvan geweten, zo niet de last daarvan ondervonden, maar ook collega's op de krant en andere kennissen die mij geregeld vroegen of 'het boek' zoals zij het noemden, al klaar was. Een van hen wil ik hier speciaal noemen. Henk Boekema luisterde vele late zaterdagavonden, als ik het werken aan 'Aron' zat was, altijd weer aandachtig en geïnteresseerd naar mijn verhalen. Ik kon dan voor mezelf controleren of ik erin slaagde de essentie van de stof helder over te brengen.

Door het langdurig bestuderen van het werk van Aron is mij ook de juistheid van de bovenvermelde uitspraak van Durkheim duidelijk geworden. Ik ben er bovendien van overtuigd geraakt dat bestudering van Arons werk voor de politieke journalist en voor de politicus een uitstekende inleiding voor hun professie is. Gezien de verantwoordelijkheid die Aron beiden toekeende onderstreepte hij ook steeds de overeenkomsten tussen de politicus en de politieke journalist.

Mark Bovens, hoogleraar bestuurskunde en zoon van collega-journalist Koos Bovens met wie ik jaren lang veel interesses en zorgen deelde, was enthousiast over mijn voornemen. Hij volgde mijn plannen geïnteresseerd en hield mij bij de les. Hij bracht mij ook in contact met de politiek socioloog Bart Tromp, kenner en bewonderaar van Arons werk. Samen waren zij bereid als promotores op te treden. Met professor Koos de Valk, emeritus hoogleraar in de sociale filosofie aan de Erasmus Universiteit, en pleitbezorger van Raymond Aron voor de toekenning van de Erasmusprijs in 1983, sprak ik menigmaal over Arons werk en hem liet ik mijn eerste teksten zien. Hij hielp mij bij het zetten van de eerste beslissende stappen en was steeds een nauwgezet lezer van alle proeven die ik op papier zette. Hij heeft mij voor menige uitglijder behoed. Professor Bert Laeyendecker, emeritus hoogleraar sociologie in Leiden, las de eindtekst uitermate grondig door, waardoor ik vele onnauwkeurigheden kon verbeteren. Ook drs. R. J. Soetenhorst, voormalig hoofdredacteur van de *Haagsche Courant*, was bereid mijn tekst aandachtig door te lezen en waar nodig te corrigeren. Paul van den Biggelaar, oud-directeur van de Radboudstichting en kenner van het Franse geestesleven, deelde mijn interesse voor Aron, wees mij jarenlang op allerlei publicaties en toonde zich voortdurend hogelijk geïnteresseerd in de voortgang van mijn studie. Voorzover ik dit uiteraard zelf al niet begreep deed Mark Bovens mij beseffen dat 2005, het honderdste geboortjaar van Aron, het uitgelezen moment was om een boek over Aron te laten verschijnen. Onder die tijdsdruk moest het voor een journalist die altijd te maken heeft met deadlines wel lukken.

Rijswijk, 24 september 2005

I Een lucide waarnemer

Une des capacités que je m'attribue, disons avec vanité, c'est la capacité de comprendre les autres ³.
Le Spectateur engagé, p. 42.

Het 'gelijk' van Aron

Raymond Aron (1905 – 1983) behoort zonder twijfel tot de beste politieke waarnemers van de afgelopen eeuw. Niet alleen heeft deze Fransman zijn eigen tijd op uiterst scherpzinnige wijze doorzien, ook heeft hij daarin naar het huidige oordeel de juiste keuzes gemaakt. Als overtuigd democraat wilde hij in zijn leerjaren niet werkeloos toekijken bij het verval van de democratieën in de jaren dertig en de bedreigingen waaraan zij bloot stonden. Hij verdiepte zich in hun kwetsbaarheden en dacht al heel vroeg na over de middelen om ze te versterken ⁴. Eerder dan de meesten van zijn generatie onderkende hij het gevaar van het nationaal-socialisme en na de Tweede Wereldoorlog doorzag hij als een der eersten het totalitaire karakter van de Sovjet-Unie. Daarmee ging hij lijnrecht in tegen de vooruitstrevende intelligentsia in Frankrijk die fanatiek haar eigen illusies bleef koesteren over de voorhoederol van het communistische vaderland. Aron begreep van begin af aan dat de democratieën niet oog in oog stonden met een strijd tussen fascisme en communisme, maar tussen democratische en totalitaire regimes. Daarom verafschuwde hij niet alleen het vooroorlogse pacifisme, maar keerde hij zich na de oorlog ook tegen een neutralistische opstelling in het conflict tussen het Westen en de Sovjet-Unie. De afloop van de Koude Oorlog maakte hij niet meer mee, maar de diagnose over haar verloop die hij al in 1948, aan het begin van het conflict tussen het westerse en oosterse blok, stelde, bleek tot het einde toe geldig: 'Vrede onmogelijk, oorlog onwaarschijnlijk', ('paix impossible, guerre improbable') ⁵. Om de oorlog in die tijd af te weren en de westerse onafhankelijkheid te verzekeren, onderzocht hij de meest aangewezen militaire en diplomatieke strategie. Daarmee leverde hij zijn eigen bijdrage aan het succes van deze strategie.

Met deze staat van dienst concludeerden velen in Frankrijk terecht dat Aron 'gelijk' had gehad. De opmerking sloeg op het scherpe naoorlogse ideologische debat tussen links en rechts in Frankrijk. Aron en zijn studiekamaraad Jean-Paul Sartre stonden daarin als hoofdrolspelers recht tegenover elkaar. De meesten wilden liever ongelijk hebben met Sartre dan gelijk met Aron, aldus de boutade die Aron zelf in omloop bracht. Hij ontnam hen immers hun illusies over hun politieke idealen en de maakbaarheid van de geschiedenis, want hij had de filosofische en historische vooronderstellingen waarop deze idealen beruisten onderzocht en erop gewezen hoe moeilijk, zo niet irreëel, die te verwezenlijken waren. Aron bepleitte tolerantie en gaf daar blijk van door voortdurend de discussie met zijn politieke tegenstanders aan te gaan. Dit was zijn beproefde methode om tot goede evenwichtige inzichten te komen. Hij realiseerde zich dat politieke opinies sterk gekleurd worden door het politiek-ideologische klimaat. Een opmerking van een van zijn leermeesters, de socioloog Élie Halévy, citeerde hij daarom met graagte. Deze had gezegd dat zijn politieke sympathieën bepaald waren door de generatie waartoe hij behoorde. Wie in een rechtse tijd opgroeit, heeft eerder rechtse opvattingen, wie in een linkse tijd, neigt meer naar linkse ideeën. Halévy, in de tweede helft van de negentiende eeuw geboren, onderging de invloed van het rechtse politieke klimaat; Aron kreeg zijn opleiding na de Eerste Wereldoorlog, toen de algehele stemming uitermate links en pacifistisch was. Maar hoe tolerant Aron ook was, ten aanzien van waarden als waarheid en vrijheid kende hij geen compromissen. Daarom verzette hij zich tegen zijn generatiegenoten die het beleid van de Sovjet-Unie in bescherming namen en daarom keerde hij zich tegen de pacifisten en neutralisten die door hun

³ 'Een van de capaciteiten die ik mezelf toeschrijf – ik zeg het met een zekere ijdelheid – is dat ik de anderen begrijp'. De vertaling van de citaten uit het werk van Aron is steeds van mijn hand.

⁴ Zijn beschouwing 'États totalitaires et États démocratiques' uit 1939, vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, is daar een goed voorbeeld van. Zie verder onder hoofdstuk V, 'Een ideologisch slagveld'. Zie voor alle nadere bibliografische gegevens de bijlage aan het eind van dit boek.

⁵ R.Aron, *Le Grand Schisme*, p. 13 – 31.

opstelling zijn land en daarmee de vrijheid op het spel zetten, de waarde waaraan hij het meest gehecht was en die in zijn ogen de voorwaarde was voor alle andere verrichtingen en potenties van een samenleving.

Uit de vele duizenden journalistieke artikelen die Aron in een periode van vijftig jaar schreef, bleek dat hij een gedreven ‘animal politique’ was. De kwintessens van politieke kwesties is hem maar zelden ontgaan; vaak begreep hij eerder dan anderen wat er op het spel stond. Hij koos, als de noodzaak daartoe bestond, steeds partij, maar was daarom geen partijman. De rol van ‘conseiller du prince’, de raadgever van de soeverein zoals Machiavelli die was geweest, zou hem ongetwijfeld op het lijf geschreven zijn. Toch waren de politici meestal niet van zijn adviezen gediend. Generaal de Gaulle bewonderde menigmaal zijn politieke en militaire analyses en liet zich er soms door beïnvloeden; president Valéry Giscard d’Estaing consulteerde hem van tijd tot tijd en Henry Kissinger noemde Aron ‘my teacher’. Maar dit waren uitzonderingen op de regel dat zowel rechtse als linkse politici in eigen land hem eerder wantrouwden, want nooit wenste hij zich onvoorwaardelijk of zelfs maar voor een kortere tijd volledig met een bepaalde partij te vereenzelvigen.

In de naoorlogse politiek bipolaire wereld waarin hij zijn stellingen betrok ging zijn eerste zorg uit naar het behoud van wat hij de constitutioneel-pluralistische regimes noemde, de democratieën die een aanzienlijk deel van de progressieve Franse intelligentsia in de eerste decennia na de oorlog geen verdediging waard leken. Hij vroeg zich af waar het onbehagen bij intellectuelen en (linkse) politici over de westerse regimes vandaan kwam en vond dat in hun marxistisch georiënteerde geschiedfilosofie. Terwijl Aron eerder geschikt was om de ‘conseiller du prince’ te zijn, verweet hij zijn tegenstanders onmatigheid in hun politieke voorkeuren. Zij stelden zich op als ‘confidents de la Providence’, als ‘vertrouwelingen van de Voorzienigheid’. Op grond van een filosofie of hogere wetenschap meenden zij te weten hoe de geschiedenis moest verlopen en stemden hun politieke oordelen daar op af. Aron wilde daarentegen zijn lezers leren historisch te denken, los van abstracte modellen en ideologieën. Hij wilde laten zien hoe de politiek werkt en aantonen dat zij onvermijdelijk ambivalent is. Daarom maakt dit Aron tot een denker wiens inzichten ook vandaag van belang zijn.

Het verantwoorde engagement

In deze studie willen we Arons werk onderzoeken door in te gaan op de vraag wáárom Aron gelijk kon krijgen, in welke opzichten en waarop dit ‘gelijk’ gebaseerd is. De belangrijkste reden is dat politiek en geschiedenis, die bij Aron ten nauwste met elkaar verbonden zijn, zich als het ware ‘gedragen’ zoals Aron ze schetste. Arons visie op de politiek en de geschiedenis komt daarom uitgebreid aan de orde. Aron heeft de geschiedenis op de allereerste plaats in filosofische zin bestudeerd. Wat kunnen we van de geschiedenis weten en welke rol kunnen wij daar zelf in vervullen, vroeg hij zich steeds af. Daarom is aandacht voor Arons historische filosofie nodig en voor de methodiek die hij daaraan ontleende om de werkelijkheid te bestuderen. Arons grootste ambities lagen ongetwijfeld op filosofisch vlak. Hij wilde begrijpen hoe het historische proces verloopt waarin we allen deelnemers zijn en dat ons tegelijkertijd overstijgt. De persoonlijke deelname aan dat historische proces vond hij na de Tweede Wereldoorlog zo belangrijk dat hij zijn filosofische studies naar het tweede plan verschoof en zich stortte op de politiek, korte tijd zelfs als lid van de gaullistische partij, later als betrokken waarnemer (‘spectateur engagé’).

Als filosoof wilde hij weten welke krachten het historisch proces vorm geven en welke daarin toonaangevend zijn. Zoals andere filosofen die zich op deze problematiek bezonnen, vroeg hij zich in zijn leertijd af of er een alomvattende betekenis aan het historische proces viel te geven. Vragen waarop de marxistische filosofie die zo overheersend was toen hij daar over begon na te denken, afdoende antwoorden dacht te kunnen geven, maar die hij als ondeugdelijk afwees. Arons geniale intuïtie was, dat pas wanneer we ons een duidelijk idee hebben gevormd van de manier waarop wij vaststaande kennis over de geschiedenis kunnen verkrijgen wij beslissingen in politieke zin kunnen nemen die betekenis en effect hebben. De bespreking van Arons historische filosofie is daarom uitgangspunt van deze studie. Het is een filosofie van bescheiden ambities. Ze biedt de randvoorwaarden om tot gedegen kennis van de geschiedenis en de politiek te komen. Tegelijkertijd impliceert zij bij Aron ook nadrukkelijk een houding, een keuze die vooraf gaat aan de beoordeling van de politiek. De filosofie van Aron fundeert als het ware het formele gelijk dat aan het materiële gelijk in tal van politieke kwesties vooraf gaat. Juist door deze filosofie ook bezit de hele intellectuele

onderneming van Aron een grote mate van consistentie, hoe uiteenlopend de terreinen ook zijn geweest waarover hij zich heeft uitgelaten. Deze consistentie is het gevolg van de taak die hij zichzelf stelde en van de methode die hij hanteerde; enerzijds de structuren van de historische en politieke werkelijkheid van zijn tijd in de ruime zin van het woord zo grondig en zo objectief mogelijk onderzoeken, anderzijds verantwoorde politieke keuzes maken. Het eerste deed hij in zijn meer theoretische onderzoekingen, als hoogleraar sociologie in zijn colleges, en deze gingen altijd vooraf aan het tweede, de keuzes die hij als journalist en betrokken waarnemer maakte. Deze methodiek droeg er in beslissende mate toe bij dat hij zo vaak gelijk heeft gekregen in politieke zin.

Na de uiteenzetting over Arons historische filosofie (hoofdstuk III) zullen we de uitwerkingen daarvan in Arons engagement met zijn tijd beschrijven. Daarvoor gaan we af op een indeling die Aron zelf op het eind van zijn leven van zijn oeuvre maakte. In een presentatie van *capita selecta* voor een Amerikaans publiek⁶ onderscheidde hij vier belangrijke terreinen. Elk van deze vier terreinen zullen we nader bespreken en in zijn systematiek onderzoeken.

Het eerste betreft de ideologiekritiek, in het bijzonder toegespitst op het marxisme. Het marxisme, dat als dominante politieke filosofie Arons tijd overschaduwde, komt aan de orde in hoofdstuk IV; de ideologiekritiek in hoofdstuk V. De ideologiekritiek is de directe consequentie van Arons historische filosofie waarin een deterministische visie op het verloop van de geschiedenis, zoals belichaamd in het marxisme, wordt verworpen. Door deze filosofie te bekritisieren ontwierp hij het fundament om de uniciteit van het historisch verloop van zijn eigen tijd beter te verstaan.

Daarmee komen we op het tweede domein van Arons onderzoek. Als het beeld dat (marxistische) ideologen van de maatschappij schilderen niet juist is, hoe diende de maatschappij van zijn dagen (en, zoals zal blijken, tot op zekere hoogte ook die van nu) dan wel gekenschetst te worden? Dit beeld zette Aron neer in zijn studies over de 'société industrielle', de 'industriële samenleving'. Hij liet daarin zien hoe de moderne samenlevingen van zijn tijd in economisch, sociaal en politiek opzicht functioneerden. Aan het politieke aspect kende hij een bijzondere rol toe. Hij verdiepte zich daarom nauwgezet in de diverse politieke regimes. De politiek was wat men in de marxistische terminologie de 'bovenbouw'⁷ van de samenleving zou kunnen noemen.

Het politieke aspect is het logische, beslissende sluitstuk van Arons onderzoek naar de moderne industriële samenleving. In de zojuist genoemde indeling beschouwde hij dit als een derde tak van zijn onderzoek, maar omdat dit politieke onderzoek organisch verbonden is met het onderzoek naar de economische en sociale aspecten van de moderne industriële samenleving heb ik ze in één hoofdstuk, VI, aan de orde gesteld.

Als vierde onderdeel van zijn onderzoekingen noemde Aron de internationale betrekkingen. Betrokken als Aron was bij het wel en wee van de democratie legde hij in het atoombijperk een grote belangstelling aan de dag voor de internationale betrekkingen. Hij ontwierp een uitvoerige systematiek van deze betrekkingen en intervenieerde als waarnemer actief in de manier waarop die betrekkingen gestalte moesten krijgen. Dit onderwerp komt ter sprake in hoofdstuk VII. We sluiten af met een slothoofdstuk (hoofdstuk VIII) waarin we terugkijken op de betekenis van Arons intellectuele onderneming, welke lessen voor de politiek in algemene zin daaruit te trekken zijn en welke betekenis zijn werk nog heeft voor vandaag.

Door achtereenvolgens Arons ideologiekritiek, zijn visie op de industriële samenleving en de inzichten over de internationale betrekkingen te behandelen geven we tevens enig inzicht in de biografie van Raymond Aron, want de genoemde thema's volgen elkaar behalve logisch ook min of meer chronologisch in zijn oeuvre op. Ter oriëntatie van de lezer hebben we aan het eind van het boek een korte chronologie opgenomen waarin de voornaamste feiten uit Arons leven worden vermeld.

De bedoeling van mijn werk was niet een intellectuele biografie te schrijven. In zekere zin kan Nicolas Baverez' *Raymond Aron; un moraliste aux temps des idéologies*⁸ als zodanig dienst doen.

⁶Aron geeft deze inleiding in *Politics and history. Selected essays by Raymond Aron*. Collected, translated and edited by Miriam Bernheim Conant, The Free Press, New York 1978, p. xix – xx.

⁷De term 'bovenbouw' of 'superstructuur' herinnert aan de terminologie van Marx. De term zelf wordt door Aron niet gebruikt om de politieke dimensie van de samenleving aan te duiden, maar zij bezit niettemin in Arons ogen prioriteit in het historische verloop. Daaruit blijkt dat Marx' instrumentarium op Aron een grote invloed heeft uitgeoefend, maar dat instrumentarium benut hij op een wezenlijk andere manier dan Marx deed. Zie daarvoor hoofdstuk VI.

⁸Nicolas Baverez, *Raymond Aron; un moraliste aux temps des idéologies*, Paris, Flammarion 1993.

Hierin worden zowel het leven als het werk van Aron beschreven, zij het dat dit laatste zeer summier gebeurt. Ik heb mij geconcentreerd op de manier waarop Aron zijn engagement heeft vorm gegeven. Daarbij was het onmogelijk me te verdiepen in de talloze concrete standpunten die Aron in de loop der tijd als journalist heeft ingenomen. De grote lijnen van dat engagement worden echter wel degelijk zichtbaar. De kennistheoretische studies over de geschiedenis die zowel aan het begin als aan het eind van Arons loopbaan te vinden zijn, geven blijk van een van zijn voornaamste intellectuele bekommernissen. Zij zijn een aparte studie waard en komen slechts aan bod voorzover zij zijn engagement verklaren. Dit geldt ook voor andere studies met een theoretisch karakter zoals die over de internationale betrekkingen. De scheiding tussen theorie en praktijk is overigens bij Aron zeer moeilijk te trekken. Met uitzondering misschien van de kennistheoretische studies over de geschiedenis staat de theorie bij Aron altijd direct ten dienste van de praktijk.

De hier onderzochte terreinen vormen tezamen de uitdrukking van Arons behoefte naar wat ik zijn 'verantwoorde engagement' noem. Daarin komt zijn betekenis misschien wel het best tot uiting en deze figureert daarom als titel van deze studie. Dit engagement is misschien ook wel de voornaamste reden waarom wij ons voor zijn werk nog steeds interesseren. Zowel voor politici als journalisten die de afgelopen eeuw beter willen begrijpen is Aron een belangrijk auteur en aan hen heb ik bij het schrijven dan ook gedacht. In tegenstelling tot vele andere Franse filosofen en schrijvers van zijn generatie is Aron een veeleisende, maar altijd heldere auteur⁹. De toegankelijkheid die al het journalistieke en wetenschappelijke werk van Aron kenmerkt heb ik dan ook nadrukkelijk voor deze studie nagestreefd.

Alvorens tot nadere bespreking van Arons filosofie en de uitwerking daarvan over te gaan moet eerst bezien worden hoe Arons visie op de filosofie en de politiek tot stand kwam. Daarmee komt zijn eigen vroege ontwikkelingsgang in beeld. Die visie was, evenals de ontwikkeling ernaartoe, niet vanzelfsprekend. Dit wordt beschreven in het navolgende hoofdstuk II. Door deze benadering worden we direct teruggeplaatst in de tijd waarin hij zijn opvattingen ontwikkelde, de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Zijn opvattingen vormen op de kwestes van die tijd een antwoord, maar zoals zal blijken was dat antwoord meer dan alleen voor die tijd van belang.

⁹ Het naoorlogse filosofische klimaat in Frankrijk was zeer beïnvloed door filosofen als Heidegger en Husserl. Dit kwam tot uiting in een voorkeur voor ingewikkelde formuleringen en voor diepzinnigheid in het algemeen. Arons helderheid werd gewantrouwd en daarom niet serieus genomen. Zie hiervoor Olivier Todd, *Un fils rebelle*, Paris Grasset 1981. (Nederlands: *De mandarijn van Parijs; een kritische blik op Sartre*. Tricht, Goossens 1983).

II Politieke leerjaren

Entrer dans la politique, c'est participer à des conflits dont l'enjeu est la puissance - puissance d'influer sur l'Etat et par là même sur la collectivité. Du même coup, on s'oblige à se soumettre aux lois de l'action, fussent-elles contraires à nos préférences intimes et aux dix commandements, on conclut un pacte avec les puissances infernales, on se condamne soi-même à la logique de l'efficacité ¹⁰.

'Max Weber' *Le Contrat social*, p. 95.

De hartstocht voor de publieke zaak

Raymond Aron heeft zich altijd hartstochtelijk geïnteresseerd voor de politiek. Thuis aan tafel in zijn ouderlijk huis in Versailles maakten de ouders van Aron na de avondmaaltijd steevast tijd vrij om met hem en zijn twee oudere broers te discussiëren over politieke onderwerpen. Zijn medestudent Marcel Ruff, die net als Aron aan de prestigieuze École Normale Supérieure studeerde, herinnert zich dat tijdens die bijeenkomsten Aron zich al ontpopte als een debater van formaat. Hij kreeg van zijn klasgenoten de bijnaam van advocaat omdat hij zijn opvattingen zo goed kon verdedigen. Ruff gelooft dat als Aron ergens getraind werd voor zijn latere commentatorschap dat in het ouderlijk huis in Versailles geweest moet zijn ¹¹.

De sfeer in huize Aron was er ook naar dat de interesse voor politiek er goed kon gedijen. De Arons waren geassimileerde joden die tot de aanzienlijke burgerij behoorden. In een land dat nog maar kort opnieuw een republiek was – deze werd na 1870 uitgeroepen nadat het tweede Franse keizerrijk op smadelijke wijze door Duitsland was verslagen – waren de Arons overtuigde republikeinen. De Dreyfus-affaire lag bij vader Gustave Aron, als jurist verbonden aan de hogere handelsschool in Parijs, nog vers in het geheugen. Deze uitbarsting van Frans antisemitisme die leidde tot de onterechte veroordeling van de joodse legerkapitein Alfred Dreyfus vanwege vermeende staatsvijandige activiteiten deed de Derde Republiek op zijn grondvesten trillen. Ook nadat Dreyfus in een nieuw proces van alle blaam was gezuiverd, hield de kwestie de Fransen nog lang in twee kampen verdeeld. Aron sr. blijkt zich nauwlettend met de Affaire, zoals deze is gaan heten, te hebben bezig gehouden getuige de omvangrijke documentatie die zoon Raymond in de bibliotheek van zijn vader aantrof. Als een leraar geschiedenis in de hoogste klas van het Lycée Hoche in Versailles twijfel zaait over Dreyfus' onschuld, weerlegt de vijftienjarige Aron hem punt voor punt. De man doet er daarna het zwijgen toe ¹². Feiten en emoties weet hij kennelijk dan al nadrukkelijk te scheiden. Het is deze zakelijkheid die velen hem later zullen verwijten omdat ze daarin een gebrek aan betrokkenheid zien.

Het lijkt geen twijfel dat de Dreyfusaffaire sterk aan Arons politieke bewustwording heeft bijgedragen en dat de goede afloop daarvan zijn loyaliteit jegens de republiek heeft versterkt. Het republikeinse ideaal stond immers garant voor de emancipatie en gelijkberechtiging van alle leden van de maatschappij, de joden niet uitgezonderd. De Dreyfusaffaire bleef Aron tot het einde van zijn leven toe interesseren. Het laatste boek dat hij voor zijn plotselinge dood in 1983 las, was een nieuwe studie over deze turbulente zaak ¹³. Maar terwijl hij de herinnering aan de Dreyfusaffaire voortdurend met zich meedroeg, beseftte hij later, wanneer zijn politiek inzicht tot rijpheid is gekomen, dat de scheidslijn tussen goed en fout in andere politieke gevechten bij lange na niet altijd zo gemakkelijk te trekken valt als velen van zijn generatie geneigd waren te doen.

Ook de Eerste Wereldoorlog moest wel een stempel op Arons opvattingen drukken. De krijgskansen van de geallieerden en hun tegenstanders zijn ongetwijfeld in huize Aron punt van debat geweest; de

¹⁰ 'Zich inlaten met de politiek betekent deelnemen aan conflicten waarvan de inzet de macht is; de macht om de staat en daardoor de collectiviteit te beïnvloeden. Tegelijkertijd is men dan verplicht zich te onderwerpen aan de wetten van de actie, ook al zijn ze strijdig met onze persoonlijke voorkeuren en met de Tien Geboden, men sluit een pact met duivelse machten, men veroordeelt zichzelf tot de logica van de doeltreffendheid.'

¹¹ Marcel Ruff, 'Souvenirs très anciens', *Commentaire* 28 – 29 (1985), p. 12.

¹² Jacques Hepp, 'Souvenirs des années 20', *ibidem*, p. 10.

¹³ Aron las, aldus zijn biograaf Nicolas Baverez, vlak voor zijn dood het boek van Jean-Denis Bredin, *L'Affaire*, (Paris, Julliard 1983) een veel geprezen studie over de Dreyfuszaak. Zie Nicolas Baverez, *Raymond Aron*, p. 37.

krijgsstrategie waarvoor Aron later zoveel belangstelling aan de dag legt, zal onderwerp van gesprek zijn geweest net als de Russische revolutie en het Verdrag van Versailles. De enorme slachting waarop de Grande Guerre is uitgelopen legt bij Aron en vele andere studiegenoten de basis voor hun pacifistische overtuiging in hun studententijd aan de École Normale Supérieure.

Pacifist uit volle overtuiging

Ondanks die grote betrokkenheid bij het politieke gebeuren is het niet de politiek sec die Aron verleidt. Hij stuurt niet aan op een politieke carrière, maar hij wil juist inzicht verwerven in politieke en maatschappelijke structuren. Na de middelbare school in Versailles kiest hij voor de voorbereidingsklas van het Lycée Condorcet in Parijs om van daaruit via het voorgeschreven vergelijkende examen toegelaten te kunnen worden tot de École Normale Supérieure (ENS). De keus voor het Condorcet en de ENS wordt bepaald door zijn enthousiasme voor de filosofie. Zo sterk is hij er door gefascineerd dat hij de filosofieklas op het einde van de middelbare school in Versailles typeert als het verschil ‘tussen de nacht en de intrede in het licht’¹⁴. De keuze voor de filosofiestudie heeft hij te danken aan zijn leraar Georges Aillet die hem inwijdt ‘in de verrukkelijke gedachtewereld van de speculatie’¹⁵. Er ontspint zich een dialoog tussen deze leraar en Aron die zijn medeleerlingen imponeert. Aillet stimuleert zijn leerlingen om zelf na te denken en komt bij hen niet aan met vastomlijnde opinies of geijkte waarheden. Deze vragende benadering is hem op het lijf geschreven en typeert Aron later in zijn confrontatie met andermans opinies en standpunten. Maar filosoferen is voor hem geen doel op zich: de verheerlijking van het denken kan óók gevaarlijk zijn. Terugblikkend op dit sleutelmoment in zijn intellectuele loopbaan wijst hij er in zijn *Mémoires* op dat ‘de filosofen vaak in de slechte gewoonte vervallen aan het denken an sich zonder nadere informatie of bewijs het vermogen toe te kennen de waarheid te achterhalen’¹⁶. Zonder twijfel verwijst deze opmerking naar die vele briljante denkers uit zijn directe omgeving die grandioze gedachtesystemen ontwikkelden, maar fatale politieke vergissingen begingen. Filosoferen betekent voor Aron uiteindelijk zich oriënteren op de concrete historische werkelijkheid en is daarmee ook de noodzakelijke omweg voor het maken van verantwoorde politieke keuzes.

Vooralsnog blijven de politieke voorkeuren van Aron bepaald door het milieu waarin hij verkeert: patriottisch wanneer hij nog bij zijn ouders woont, pacifistisch en socialistisch wanneer hij in 1924 wordt toegelaten tot de École Normale Supérieure. Deze school is het meest vooraanstaande onderwijsinstituut van de Derde Republiek. Het leidt de leraren op voor het middelbaar onderwijs, maar men treft de afgestudeerden ook aan in de politiek, de kunsten en de media. Zijn meest prominente medeleerlingen zijn daar de latere schrijvers Jean-Paul Sartre en Paul Nizan. Net als Aron zijn ze pacifist. De overwinning van het Cartel des gauches bij de parlamentsverkiezingen in 1924 die een eind maakt aan de barse houding van de politieke union sacrée van rechts en links jegens het verslagen Duitsland begroet hij met vreugde. De politiek van Aristide Briand (1862 – 1932), de Franse minister van buitenlandse zaken die samen met zijn Duitse ambtgenoot Gustav Stresemann (1878 – 1929) in 1925 het verdrag van Locarno sluit waarbij Duitsland zijn nieuwe grenzen met Frankrijk accepteert, zodat er voor het eerst sprake is van toenadering tussen beide landen, krijgt de volledige instemming van de jonge Aron. Over de officiële Franse these dat uitsluitend Duitsland schuldig is aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft hij zijn twijfels en daarom neemt hij het op voor de publicist Georges Demartial, een schrijver die voor vijf jaar uit het Legioen van Eer wordt geschrapt omdat hij aan deze officiële versie openlijk had getwijfeld en gewezen had op de verantwoordelijkheid van Frankrijk voor het uitbreken van de oorlog¹⁷. Het onderzoek naar de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog zal later, door hem ontdaan van een patriottisch geïnspireerde invalshoek, een prominente plaats innemen in Arons kentheoretische studies over het verloop van de geschiedenis.

Juist vanwege zijn pacifisme maakte hij geen werk van de voor studenten verplicht gestelde militaire opleiding zodat hij na zijn afstuderen aan de ENS als gewoon soldaat in plaats van als officier zijn

¹⁴ R. Aron, *Mémoires*, p. 19.

¹⁵ Idem, *ibidem*, p. 19.

¹⁶ Idem, *ibidem*, p. 21.

¹⁷ Jean-François Sirinelli, *Sartre et Aron, deux intellectuels dans le siècle*, p. 71.

militaire dienst moest doorbrengen¹⁸. Hij sluit zich aan bij de SFIO, de socialistische partij die in tegenstelling tot de communisten langs niet-revolutionaire weg de socialistische wereldheerschappij wil vestigen. ‘Je moest toch iets doen voor het volk of voor de arbeiders’, zo verklaarde Aron die houding achteraf¹⁹. Lang duurt die band met deze partij overigens niet, want Aron haakt af wanneer de socialistische partijgangers zich te buiten gaan aan ‘fraseologie’. Later, na de Tweede Wereldoorlog, zal Aron nóg een keer lid worden van een politieke partij, ditmaal de RPF, de Rassemblement du peuple français, de politieke beweging die generaal de Gaulle in 1947 creëert uit onvrede over de zwakke staatsinrichting van de naoorlogse Vierde Republiek. Dan sluit hij zich niet aan op grond van een vaag ideaal, maar omdat hij de onvrede van de Gaulle deelt over de nieuwe ondoeltreffende grondwet van de Vierde Republiek. Heel Arons politieke engagement zal overigens getekend worden door een duidelijke angst om zich te binden aan een bepaalde politieke partij.

Geheel in lijn met zijn behoefte om zich politiek uit te spreken en zich daarbij tot de dagelijkse politieke realiteit te bepalen is zijn felle afwijzing van Julien Benda’s pamflet *La trahison des clercs* (‘Het verraad der klerken’) uit 1927. Diens oproep aan de intellectuelen zich niet in te laten met de politiek omdat zij daarmee hun hoge intellectuele idealen verloochenen, stuit hem getuige de recensie die hij daarover schrijft in *Libres Propos* uitermate tegen de borst. Tegenover Benda’s ivoren toren-ideaal van de onthechte wetenschapper die zich verre moet houden van de politieke strijd stelde Aron dat het er nu juist om gaat ‘onze wereld te doordenken en daarin begrijpelijke relaties te ontwaren’²⁰.

In zijn *Memoires* terugkijkend op zijn pacifistisch getinte politieke opvattingen concludeert Aron dat deze volledig in overeenstemming waren met het heersende academische idealisme en het vooruitgangdenken aan de ENS. De studie van de filosofie droeg het hare daartoe bij, want zij bood ‘een les in universalisme’²¹. Terwijl Aron op zoek is naar een verantwoord engagement in politics, is de man die het denken over de politiek op dat moment bij uitstek belichaamt de leraar en filosoof Émile-Auguste Chartier (1868-1951), beter bekend onder zijn schrijversnaam Alain. Hij modelleerde in zekere zin het politieke denken van een belangrijk deel van Arons generatie. Alain was niet verbonden aan de ENS of de Sorbonne maar leraar filosofie aan het Lycée Henri IV in Parijs. Daar begeleidde hij leerlingen die toegelaten wilde worden tot de École Normale Supérieure. Intellectueel en literair aanzien had hij verkregen met zijn *Propos*, korte filosofisch getinte stukken die hij sinds jaar en dag schreef voor de krant. Door zijn deelname aan de oorlog was zijn prestige nog aanzienlijk gestegen. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had hij zich vrijwillig voor het leger gemeld, maar hoewel hij recht had op de officiersrang, had hij soldaat met de soldaten willen zijn. De oorlog maakte van hem een bijzonder strijdbaar pacifist en daardoor verwierf hij zich een soort cultstatus bij zijn leerlingen die hem Le Maître (De Meester) noemden. Ook Aron is onder de indruk van Alain en wordt door hem beïnvloed. Het meest zichtbare bewijs daarvan is dat hij als politiek schrijver debuteerde in het reeds genoemde *Libres Propos*, het blad van Alains leerlingen waarin hij ook zijn vernietigende kritiek op Benda publiceerde. Juist vanwege zijn invloed is het van belang wat langer stil te staan bij zijn opvattingen, want Aron heeft zijn latere kijk op de politiek geformuleerd door zich af te zetten tegen Alains politieke filosofie. Door af te rekenen met diens standpunten zette Aron een belangrijke stap op weg naar het verantwoorde politieke engagement waar hij naar op zoek was.

Alains politieke filosofie

Alain wilde als filosoof een bepaalde levensdiscipline uitdragen. Hij was een moralist die in de traditie wilde staan van grote filosofen als Plato, Aristoteles, Descartes en Kant²². Hij trok daaruit lessen voor de burger van zijn eigen tijd en daarin wordt zijn politieke filosofie zichtbaar. Zoals Aron hem later zal verwijten deed hij dat zonder zich afdoende rekenschap te geven van de specifieke historische omstandigheden waarin hij deze lessen aan zijn lezers en leerlingen voorhield. Ondanks zijn desinteresse voor de geschiedenis is zijn politieke denken heel nadrukkelijk verweven met de periode

¹⁸ Idem, *Génération intellectuelle. Khâgneux et normaliens dans l’entre-deux-guerres*, p. 315.

¹⁹ R. Aron, *Mémoires*, p. 48.

²⁰ Geciteerd bij Sirinelli, *Sartre et Aron, deux intellectuels dans le siècle*, p. 76.

²¹ R. Aron, *Mémoires*, p. 22.

²² Zie hiervoor de studie van André Bridoux, *Alain, sa vie, son oeuvre; avec un exposé de sa philosophie*. Paris, P.U.F 1964.

waarin de Radicalen in Frankrijk grote invloed krijgen op de staatszaken. Hij is daarom wel de filosoof van de Radicale partij genoemd, de politieke stroming die een groot stempel wist te drukken op de Derde Republiek²³. De Radicalen waren de partij van de burgerlijke middenklasse. Ze waren niet zo zeer radicaal als wel rationalistisch en utilitaristisch. Het politieke bestel waarin zij een plaats moesten zien te veroveren werd gedomineerd door de adel en de hogere bourgeoisie. Zij slaagden daarin ook en voor het eerst in de Franse geschiedenis kwamen mensen uit de kleine burgerij in hoge politieke ambten terecht. Voordat de socialisten na de eeuwwisseling een belangrijke politieke formatie werden, gaven de Radicalen richting aan het beleid. Verheffing van het volk door onderricht dat van staatswege werd geleid, scheiding van staat en kerk en de totstandkoming van het algemeen kiesrecht waren de voornaamste programapunten die de Radicalen wisten te verwezenlijken.

Alain schreef halverwege de jaren twintig twee studies die hem feitelijk tot de filosoof van de Radicalen maakten, *Éléments d'une doctrine radicale* en *Le Citoyen contre les pouvoirs*. Aron nam kennis van deze studies toen hij studeerde aan de ENS. De rode draad in deze beschouwingen is het pleidooi voor de kleine man en een groot wantrouwen tegen het staatsapparaat. De radicale afgevaardigden zaten er, aldus Alain, voor de mensen die het in het verleden altijd had moeten afleggen tegen adel en kerk, gepersonifieerd in de kasteelheer en de pastoor. Door het algemeen kiesrecht was er volgens hem in die eeuwenoude verhouding tussen heersers en overheersten een revolutionaire verandering gekomen. Voor het eerst in de geschiedenis konden de eersten door dat stemrecht van hun troon gestoten worden. Alain was weliswaar geen socialist, want hij was ervan overtuigd dat er altijd klasseverschillen zouden blijven bestaan, maar wat de (radicale) volksvertegenwoordiger wel kon doen was de rechten en vooral de waardigheid van de gewone man behartigen. Hij moest diens steun en toeverlaat zijn bij de als machtig ervaren overheid.

In deze opvatting werkte het onderscheid door dat Alain in zijn filosofie maakt tussen de geestelijke en wereldlijke macht. Als representant van de wereldlijke macht is de overheid een noodzakelijk kwaad: zij is er om de samenleving draaiende te houden. Om chaos te vermijden zal men haar moeten gehoorzamen, maar werkelijk respect is men haar niet verschuldigd. Het hoogste gezag is niet belichaamd in de staat, dat is het geestelijke gezag, waarvan tussen haakjes de intellectueel Alain zich als een duidelijk vertegenwoordiger zag, en dat de bewuste burger nooit kan afstaan aan de staat.

Het principiële wantrouwen waarmee de overheden bejegend moeten worden zag Alain bevestigd toen in 1914 de oorlog uitbrak. Miljoenen werden door die oorlog in het verderf gestort. De oorzaken van die oorlog waren volgens Alain niet zozeer terug te voeren op een bijzondere historische constellatie, die ook anders had kunnen uitvallen, nee de oorlog was volgens hem het gevolg van de dronkenschap van de macht waar overheden vroeg of laat altijd in vervallen. Ook deze oorlog bewees weer dat de groten en de machtigen altijd de kleinen de prijs laten betalen. Met de laatsten wilde hij solidair zijn, vandaar dat hij soldaat bleef. In *Mars ou la guerre jugée*²⁴ klaagde Alain het leger aan als een verbijzondering van de maatschappelijke bevelstructuur, die hij zo verafschuwde. De militaire orde was in zijn ogen de perfectionering en de triomf van het seculiere gezag dat hij zo wantrouwde.

De Duitse leerschool

De verwerping van Alains pacifistische opvattingen, maar ook van die over het staatsgezag gaat bij Aron geleidelijk in zijn werk. Beslissend daarvoor zijn de ervaringen die hij tussen 1930 en 1933 opdoet in Duitsland waar hij de opkomst van de nationaal-socialisten en de bruine revolutie van Hitler met eigen ogen gadeslaat. Aron verbleef in Duitsland om in het land dat gold als het mekka van de filosofie de stof te vinden voor zijn promotie-onderzoek. Dat was al een sinds de negentiende eeuw bestaande traditie bij Franse filosofen en aan het eind van de jaren twintig werd deze hernomen, toen de academische contacten die door de oorlog abrupt verbroken werden, waren hersteld. Maar evenzeer waren er politieke bekommernissen in het spel toen hij het aanbod aannam dat hij als briljant afgestudeerde student had gekregen om daar verder te studeren. Hij zag er namelijk een mogelijkheid om op zijn manier bij te dragen aan de verzoening met Duitsland, het ideaal dat Alain en zijn leerlingen zo na aan het hart lag en ook de Franse buitenlandse politiek onder leiding van Aristide

²³ R. Aron, 'Alain et la politique', in: *Études politiques*, p. 78.

²⁴ Alain, *Mars ou la guerre jugée*, Parijs, Gallimard 1921.

Briand bezielde²⁵. Over de tumultueuze verwickelingen in Duitsland bericht hij in het blad van Alains leerlingen *Libres Propos* en in het al evenzeer door irenische bedoelingen aangestuurde blad van de vooraanstaande pacifistische schrijver Romain Rolland (1866 – 1944), *Europe*. In deze artikelen manifesteert Aron zich voor het eerst als de latere geëngageerde commentator die de lopende geschiedenis op een gewetensvolle manier voor zijn lezers wenst te duiden: ze moeten het heden en de nabije toekomst verduidelijken. Hij wijst het thuisfront op het gevaar van het nazisme en de gevolgen voor Europa, die volgens hem in Frankrijk zwaar worden onderschat. In deze artikelen is ook te zien hoe Arons ideeën inzake het pacifisme en de politiek gaan verschuiven. Zijn deze aan het begin van zijn verblijf nog in lijn met de pacifistische tendenties van de twee bladen, geleidelijk aan veranderen zijn opinies fundamenteel²⁶. De schok die de doodsnood van de republiek van Weimar veroorzaakt, bevrijdt hem van het naïeve idealisme en pacifisme waarvan hij was bezielde toen hij naar Duitsland ging. Nu blijkt hem hoe groot de afstand is tussen zijn aan de ENS opgedane humanitaire idealen, de naïeve opstelling ook van Alain en zijn leerlingen, en de diepe frustraties en het felle nationalisme die in de republiek van Weimar leven. Het is een ommekeer in zijn denken die zich niet zonder moeite voltrekt, zoals hij veertig jaar later zal getuigen in zijn openingscollege aan het Collège de France. ‘De opkomst van het nationaal-socialisme en de ontdekking van de politiek in zijn diabolische vorm verplichtte mij tegen mijn diepste overtuigingen in te denken’²⁷.

Nu denkt hij voor het eerst ook na over een realistische en effectieve politieke houding. Een ervaring opgedaan tijdens een tussenbezoek in de zomer van 1932 aan Parijs waar hij de onderstaatssecretaris op buitenlandse zaken, Joseph Paganon, te spreken krijgt, helpt hem daarbij. Wanneer hij als briljant normalien volgens de regels van de kunst een betoog heeft afgestoken over de onrustbarende opkomst van Hitler, vraagt de onderstaatssecretaris hem wat hij daartegen wil ondernemen als hij in de schoenen van de minister zou staan. Aron blijft sprakeloos en trekt daaruit een les voor het leven: voortaan zal hij ook zo veel mogelijk mee willen denken met hen die politieke beslissingen moeten nemen²⁸. Aron kon dan moeilijk in partijpolitieke zin ‘mitmachen’, meedenken met hen die voor belangrijke politieke beslissingen staan is voortaan zijn parool. ‘Het politieke handelen is onzuiver, want wie aan politiek wil doen is genoodzaakt de passies van anderen te benutten’, zal hij in een terugblik op zijn politieke engagement zeggen, ‘en daarom geef ik er de voorkeur haar te doordenken in plaats van als politicus op te treden’²⁹.

In zijn stukken uit Duitsland formuleert hij ook verscheidene malen zijn gedachten over de aard van de politiek in het algemeen. Politiek bestaat in de kern ‘uit het maken van keuzes die onomkeerbaar zijn en uit het maken van ontwerpen voor de lange termijn’³⁰. En: ‘Als men wil denken of handelen op het terrein van de politiek, zal men de wereld voor alles moeten nemen zoals zij is’; ‘de realiteit onbevangen onder ogen zien vereist daarom volgens hem eerlijkheid’³¹. In deze opmerkingen is de lectuur van Max Weber merkbaar, dé grote ontdekking van Aron in zijn Duitse jaren. Deze wijst hem op de pijnlijke maar onoverbrugbare kloof tussen de feiten die men zo koel mogelijk moet observeren en de waarden die men zelf als mens nastreeft.

Deze niet-ideologische benadering van de politiek maakt ook de vraag urgent naar de verhouding tot de moraal. Hij stelt dan dat de politiek niet zonder meer herleidbaar is tot de moraal, want het probleem dat de politiek moet oplossen is niet op de eerste plaats een moreel probleem. Politieke twisten zijn moreel gesproken altijd twijfelachtig en zij zijn nooit simpelweg een strijd tussen goed en kwaad, maar ‘wel tussen wat de voorkeur verdient boven wat verachtelijk is’. Met louter ethische standpunten te verkondigen komt men niet verder. Een goede politiek onderscheidt zich door zijn doeltreffendheid, niet door zijn deugdzaamheid³². In de *Mémoires* nuanceert hij dit standpunt dat hij onder indruk van de tumultueuze gebeurtenissen in het voorjaar van 1933 met een zekere heftigheid in

²⁵ R. Aron, *Mémoires*, p. 58.

²⁶ Zie voor de beschrijving van deze bijdragen Jean-François Sirinelli, *Sartre et Aron, deux intellectuels dans le siècle*, p. 104 – 110, en R. Aron, *Mémoires* p. 50 – 80.

²⁷ R. Aron, *De la condition historique du sociologue*, p. 21.

²⁸ Idem, *Mémoires*, p. 59.

²⁹ Idem, *Le Spectateur engagé*, p. 42.

³⁰ Idem, *Mémoires*, p. 126.

³¹ Jean-François Sirinelli, *Sartre et Aron, deux intellectuels dans le siècle*, p. 109.

³² Zie voor alle hier geciteerde opmerkingen van R. Aron, ‘Lettre ouverte d’un jeune Français à l’Allemagne’ in: *Esprit*, februari 1933, p. 735 – 743.

een van zijn allerlaatste artikelen uit Berlijn heeft uitgedragen. Profiterend van de inzichten die hij later zal ontwikkelen wijst hij erop dat de politiek een apart domein is. In laatste instantie krijgt zij misschien pas betekenis in het licht van de moraal in de brede betekenis van het woord. ‘Het doel van elke politiek [...] moet moreel zijn, of, als men wil, bepaald zijn door waarden. Maar noch de middelen noch het doel vloeien voort uit morele of exclusief morele overwegingen’³³. Om zijn stellingen duidelijk te maken wees Aron op de houding van de landen die met de komst van het Hitler-regime werden geconfronteerd. Op grond van het non-discriminatiebeginsel had Duitsland het recht zich opnieuw te bewapenen. Dat werd door sommigen destijds ook bepleit. Maar een verantwoordelijk handelende politicus had zich, aldus Aron, dan de vraag moeten stellen of de vrede daarmee op den duur wel gediend was, als een wraakzuchtig Duitsland tegelijkertijd duidelijk maakte dat het verdrag van Versailles voor hem niet langer acceptabel was. Politiek is vaak dubieus, en toch kan zij vaak niet anders gevoerd worden, zal Aron later nog vele malen constateren.

Een verantwoorde politieke houding

Halverwege het jaar 1933 definitief teruggekeerd in Frankrijk heeft Aron zich ontdaan van Alains opvattingen. Zijn politieke ideeën zijn tot rijpheid gekomen: hij weet wat hem als burger te doen staat en ook wat hij van het regime verwacht waaronder hij nu heeft gekozen te leven. Het pacifisme van Alain neemt hij scherp op de korrel. Door vol te houden dat de oorlog het resultaat is van boze machten die elkaar naar het leven staan, gaat Alain voorbij aan de feitelijke historische omstandigheden. Een pacifistische houding is zinloos tegenover een tegenstander als Hitler die agressieve plannen in de zin heeft, ja die daardoor des te meer kans van slagen krijgen. De duidelijkste aanwijzing dat Aron zijn pacifisme had afgelegd en zijn opvatting over het staatsgezag had veranderd was zijn pleidooi tegen hen die op grond van gewetensbezwaren legerdienst weigerden³⁴. Een brochure van Alains leerling Félicien Challaye *La Paix sans aucune réserve* (‘De onvoorwaardelijke vrede’) vormde daarvoor de aanleiding. Een oorlog kan wel degelijk verdedigbaar zijn. Aron bestreed daarmee ook Bertrand Russells in die tijd populaire stelling dat ‘geen enkel kwaad dat men door middel van een oorlog tracht te vermijden zo groot is als die oorlog zelf’. De vrijheid of de eer kunnen volgens Aron echter wel degelijk een reden zijn om oorlog te voeren. Het voorbeeld van de strijd van de geallieerden tegen Hitler-Duitsland onderstreepte zijn stellingname, maar dat had hij op dat moment uiteraard nog niet bij de hand. Individuele belangen zoals persoonlijke dienstweigering moeten voor het collectieve belang wijken. Alleen strikt religieuze bezwaren wenste hij nog te accepteren. Arons eigen ethiek, gebaseerd op die van Immanuel Kant, beïnvloedde hem daarin: ‘De christen, de volgeling van Kant, gehoorzaamt aan een categorische imperatief: niet doden; hij onttrekt zich niet aan het gevaar, hij weigert echter het hoogste gebod van zijn ethiek te schenden’³⁵.

Het was nu ook niet meer dan logisch dat hij Alains streven om afkeer van het staatsgezag in te boezemen funest achtte. Ten onrechte ging zijn vroegere politieke leermeester er van uit dat het landsbestuur altijd optimaal functioneerde en kon beschikken over de best beschikbare krachten. Bovendien achtte hij de rol die Alain de burger ten aanzien van de staat toedichtte fundamenteel verkeerd. Niet alleen kan het bieden van morele weerstand aan het staatsgezag niet de enige taak van de burger zijn, zo’n eenzijdige taakopvatting brengt het regime juist op ontoelaatbare wijze in gevaar. De miserabele staat waarin de Franse Derde Republiek in de jaren dertig verkeerde, liet dit maar al te goed zien. Achtereenvolgende kabinetten in Frankrijk waren zelden tot effectief regeren in staat omdat individuele personen en partijen zich het hoogste gezag aanmatigden, aldus Aron in een terugblik op Alains ideeën³⁶.

In deze kritiek op Alain en zijn leerlingen manifesteerde zich Arons van nu af aan permanente zorg voor het behoud van een gezag dat ondanks gebreken garant stond voor democratie en vrijheid. Het duidelijkste voorbeeld daarvan gaf hij af met zijn beschouwing over *États démocratiques et États totalitaires* in juni 1939 voor de Société française de philosophie, aan de vooravond van de Tweede

³³ Idem, *Mémoires*, p. 58.

³⁴ Idem, ‘De l’objection de conscience’ in: *Études politiques*, p. 342 – 353.

³⁵ Idem, *Mémoires*, p. 56 – 57.

³⁶ Idem, ‘Alain et la politique’ in: *Études politiques*, p.75 – 84.

Wereldoorlog³⁷. Eerder dan de meeste aanwezigen beseftte Aron op dat moment dat de oorlog met Duitsland onafwendbaar was. Deze zou niet, zoals velen van goede wil toen dachten, alsnog voorkomen kunnen worden door Hitler en Mussolini economische concessies te gunnen om hun gebrek aan de noodzakelijk geachte kolonies te compenseren. Hitler en Mussolini hadden politieke prioriteiten zoals uit hun omvangrijke defensie-inspanningen bleek. Dus was versterking van Frankrijks defensie onvermijdelijk. De inzet van de strijd was ook niet die tussen fascisme en communisme, maar tussen democratische en totalitair geleide staten.

In plaats van op de wijze van Alain een fundamenteel wantrouwen te koesteren tegen het landsregime zag Aron het als zijn democratische plicht zich intensief met het regime van zijn voorkeur te bemoeien. Dat Alain waarschuwde tegen adoratie van politieke leiders was weliswaar terecht, maar in een land met zwakke politici als Frankrijk in de jaren dertig zou misplaatste kritiek en gebrek aan burgerzin die overheid niet alleen verder in de problemen helpen, maar juist ook autoritaire heersers in de kaart spelen, zo niet aan de macht helpen. Met instemming citeerde hij later de diagnose van de Engelse politicoloog Denis Brogan over Alain: 'The renown, the authority of a sophist as Alain is, is itself enough to predict the ruin of any state'³⁸.

De basisfout van Alain was volgens Aron dat hij niet historisch dacht. Hij gaf zich geen rekenschap van de bijzondere historische omstandigheden waarin hij zijn uitspraken deed. Alain had al heel vroeg zijn minachting voor historici laten blijken door een onderscheid te maken tussen de intelligenten en de historici. Voor de laatsten had hij geen belangstelling, want, zo meende hij, de historicus pleegt achteraf voorspellingen te doen, hetgeen nutteloos en te gemakkelijk is. Aron zal juist in zijn filosofie waarvan de uitwerking parallel loopt aan zijn nieuwe politieke inzichten, wijzen op de historiciteit als essentieel kenmerk van menselijk handelen. De voornaamste politieke consequentie daarvan is dat men zich met alle middelen en inzichten weerbaar moet maken om op het juiste moment verantwoorde beslissingen te nemen.

Betrokken op grond van de waarden die voor hem essentieel zijn maar met een scherp inzicht in het politieke bedrijf en zijn spelregels: zo kan men Arons houding het beste samenvatten, wanneer hij na zijn Duitse ervaringen zijn politieke leerproces heeft voltooid. Deze houding komt ons nu eerder vanzelfsprekend voor, maar was toen zonder meer origineel. Origineel omdat in de Franse politiek en journalistiek van die tijd partijgebonden standpunten en ideologieën het politieke debat vrijwel volledig beheersten. Had een van Frankrijks voornaamste literaire critici van dat moment, Albert Thibaudet, niet verklaard dat het in de politiek om ideeën gaat ('La politique, ce sont des idées')? Dat was het duidelijkste symptoom van de verwarring die er in de hoogste klassen ten aanzien van de aard van de politiek bestond³⁹. Origineel was Aron ook omdat hij niet alleen de eigensoortigheid van het politieke bedrijf had leren onderkennen maar ook de consequenties daarvan volledig aanvaardde.

De Franse politiek en politieke journalistiek leed aan wat de liberale negentiende-eeuwse denker Alexis de Tocqueville al de hang van de Fransen naar een literaire politiek noemde. De Fransen hadden volgens hem de funeste neiging de gewoonten van de literator over te planten op de politiek. Bij gebrek aan andere leidsmannen bezorgden de schrijvers het volk de ideeën, zij gaven het ook hun temperament en hun humeur, terwijl zij volstrekt onwetend waren van de praktijk, schreef Tocqueville⁴⁰. Het is tegen die instelling dat Aron zich keert. Tocqueville heeft hij dan nog niet gelezen, maar later herkent hij in hem een geestverwant. Het zijn met name de intellectuelen afkomstig van de ENS die zich aan deze 'literaire' benadering schuldig maken en op deze Derde Republiek zo'n groot stempel drukken. De Franse uitgever Bernard Grasset bracht dat in de jaren twintig tot uiting met de uitspraak dat 'Normale et Cie mène la France'. ('De ENS bestuurt Frankrijk'). Deze intellectuelen verlustigen zich in het ontwikkelen van abstracte theorieën zonder zich te bekommeren of zich te verdiepen in de concrete feiten. Door hun gezag drukken zij vaak een groot stempel op de politiek. Aron laakte hun houding in een artikel waarin hij het economische echech van de in 1936 aangetreden Volksfrontregering onder leiding van de socialist Léon Blum analyseerde⁴¹. In deze

³⁷ Idem, 'États démocratiques et États totalitaires' in: *Bulletin de la Société Française de Philosophie*, séance du 17 juin 1939, XL (1946) 2, p. 41 – 92.

³⁸ Idem, 'Prestige et illusion du citoyen contre les pouvoirs' in: *Chroniques de guerre*, p. 492 - 504.

³⁹ Geciteerd bij Eugen Weber, *The hollow years; France in the 1930s*, p. 112 – 113.

⁴⁰ R. Aron, 'Alexis de Tocqueville' in: *Les Etapes de la pensée sociologique*, p. 246.

⁴¹ Idem, 'La politique économique du Front populaire' in: *Commentaire* 28 – 29 (1985), p. 311 – 326.

regering werkten voor het eerst socialisten en communisten eendrachtig samen. Zij besloot tot genereuze sociale hervormingen en weigerde de franc te devalueren. Mede als gevolg van de negatieve effecten van haar financieel-economische beleid kwam aan dit linkse regeringsexperiment al weer snel een einde. Het antwoord van de Volksfrontregering op de economische crisis die elders in Europa aan het luwen was, bleek verre van adequaat, zoals Aron in zijn artikel poogde aan te tonen. Deze Volksfrontregering werd door de vooruitstrevende intellectuele elite van dat moment luid toegejuicht. Dat zij zich met de politiek bemoeide, juichte Aron toe, maar velen van hen kozen partij onder het mom van geheiligde waarden die niets van doen hadden met de concrete problemen die moesten worden opgelost. 'Niet alle dagen is er sprake van een Dreyfusaffaire die machtigt tot het inroepen van de waarheid tegen de dwaling', riep Aron hen in dat artikel toe.⁴² Wie wil oordelen over de problemen moet op de eerste plaats economische, politieke en diplomatieke competenties bezitten. Anders kunnen intellectuelen beter hun mond houden, want zij verhitten de passies eerder dan dat ze reinigend optreden, en dat terwijl hun opvatting niet meer waard is dan die van de man in de straat, aldus Aron.

Met kennis van zaken handelen in de politiek is ook de meest voor de hand liggende consequentie die Aron trekt uit de historische filosofie die hij nu gereed heeft. Op een fundamenteeler niveau wordt Arons politieke engagement daardoor verankerd. Naast zijn politiek inzicht vormt de historische filosofie de onmisbare achtergrond van Arons betrokkenheid bij het politieke gebeuren van zijn tijd en verschaft hem mede het fundament waardoor hij de ontwikkelingen in zijn tijd zo goed heeft kunnen doorzien.

⁴² Idem, *ibidem*, p. 312.

III Filosoof van de geschiedenis

La volonté de voir, de saisir la vérité, la réalité, d'un côté, et de l'autre côté agir: ce sont, me semble-t-il, les deux impératifs auxquelles j'ai essayé d'obéir toute ma vie.⁴³

Le Spectateur engagé, p. 38.

Een neokantiaanse vorming

Naast de politiek is de filosofie in Arons vormingsjaren de grote affaire van zijn leven. De ontdekking daarvan fascineerde hem sinds hij met het vak in de hoogste klas van het Lycée Hoche in Versailles had kennis gemaakt. Maar de filosofiestudie aan de École Normale Supérieure (ENS) stelde hem ronduit teleur. Weliswaar sloot hij haar met briljante resultaten af – in 1928 eindigde hij bij het afsluitende vergelijkende examen als de eerste van zijn jaar – , maar na afloop raakte hij in een ernstige crisis. Zijn bekwaamheid om met abstracte concepten te jongleren in theoretische beschouwingen – een vaardigheid waar op de ENS sterk de nadruk op werd gelegd en die hem al eerder de reputatie van ‘advocaat’ had opgeleverd – had hij er in ruime mate bewezen. Maar terwijl de politiek hem hevig bezig hield, ging de filosofiestudie volkomen voorbij aan de sociale en politieke werkelijkheid om hem heen. De studie was voor hem abstract en wereldvreemd. Koortsachtig zou hij op zoek gaan naar een manier om filosofie en politieke werkelijkheid met elkaar te verbinden. Tien jaar later, als hij in 1938 zijn thesis verdedigt, de *Introduction à la philosophie de l'histoire*, is hij daarin geslaagd: op ingenieuze wijze weet hij dan de filosofie aan te wenden op een manier die de politieke realiteit en zijn eigen positie daarin op een voor hem bevredigende wijze verheldert. De voortzetting van zijn filosofiestudie in Duitsland tussen 1930 en 1933, twee jaar na zijn afstuderen aan de ENS, bleek daarvoor beslissend. Daar in Duitsland raakte hij niet alleen politiek volwassen, hij vond daar ook de denkers die hem op weg hielpen zijn eigen politieke engagement langs filosofische weg te ondersteunen.

Het filosofische instrumentarium van de ENS dat hem na zijn afstuderen zo wereldvreemd en zo ontoereikend voor zijn eigen behoeften had geleken, was echter geenszins nutteloos. Het werk van klassieke filosofen als Aristoteles, Plato, Descartes, Kant en Comte vormde de hoofdmoot van de studie, aangevuld met studies over kennisleer, moraal en sociologie. Vooral Kant was belangrijk. Onder leiding van de filosoof die op dat moment de ENS domineerde, Léon Brunschvicg, wijdde Aron zich een vol jaar jaar aan de studie van de meest toonaangevende Duitse filosoof. De eerste verhandeling die hij schreef, had dan ook betrekking op Kants werk, *La notion d'intemporel dans la philosophie de Kant* (‘De notie van ontijdelijkheid in het werk van Kant’). Ze liet vanaf het allereerste begin de preoccupatie van Aron zien met het probleem van de vrijheid. De vrijheid is niet bij voorbaat gegeven, ‘maar wordt veroverd door de reflectie en de beslissing’. Het zijn ideeën die terugkeren in de *Introduction à la philosophie de l'histoire*⁴⁴. De vragen van Kant: wat kan ik weten, wat zal ik doen, waar mag ik op hopen, zijn een leidraad voor zijn eigen leven net als Kants moraal, uitgedrukt in de categorische imperatief, de onvoorwaardelijke norm voor moreel gedrag.⁴⁵ Maar de invloed van Kant op Aron is misschien wel het grootst in de strenge methodiek die hij zich daardoor eigen maakt en later zal demonstreren bij elk vraagstuk dat hij bestudeert. In zijn *Mémoires* onderkende Aron de disciplinerende werking van de bestudering van het werk van Kant⁴⁶. Het is deze scholing die voor zijn latere intellectuele arbeid van eminent belang was. De klachten die hij later uitte over de (eenzijdige) studie aan de École Normale Supérieure waren dan ook maar ten dele terecht.

De filosofie die de opleiding aan de ENS in de jaren twintig en dertig de boventoon voerde, was die van het neokantianisme en dat vooral door toedoen van de al genoemde Léon Brunschvicg, die heel

⁴³ ‘De wil om de waarheid en de realiteit te zien en te begrijpen aan de ene kant, en aan de andere kant te handelen, zijn, lijkt me de twee opdrachten geweest waaraan ik mijn leven lang heb geprobeerd te gehoorzamen.’

⁴⁴ R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, p. 430 – 437.

⁴⁵ Idem, *Mémoires*, p. 67.

⁴⁶ Idem, *Mémoires*, p. 38.

nadrukkelijk zijn stempel op dit onderwijs zette en Arons belangrijkste docent was. Het voornaamste Franse filosofische kopstuk uit die tijd, Henri Bergson (1859 – 1941), had, toen Aron zijn studie begon, om gezondheidsredenen zijn lessen aan de ENS gestaakt, terwijl de onmiskenbare invloed van Alain zich manifesteerde buiten het curriculum van de ENS om.

Neokantianen waren de filosofen die in de laatste decennia van de negentiende eeuw het belang van de kennisleer van Kant voor de wetenschappen opnieuw hadden ontdekt. De filosofie stond in hun ogen niet langer voor een apart domein en pretendeerde niet langer een waarheid te bezitten die boven de wetenschap uitging. De bondigste omschrijving van het neokantianisme vindt men bij een van zijn grondleggers, de negentiende-eeuwse Duitse filosoof Paul Natorp. '(De filosofie) is niets meer dan de methodische inspanning van de wetenschap om voor zichzelf doorzichtig te worden. In de filosofie wordt de wetenschap zich bewust van haar eigen principes, methoden en de waarden waarop ze zich oriënteert'⁴⁷. De neokantianen wilden, zo stelt de Duitse filosoof Rüdiger Safranski, in methodisch opzicht het geweten van de wetenschapsbeoefenaar zijn. Deze karakteristiek blijkt ook op te gaan voor Brunschvicg. Deze wees alle vormen van speculatieve filosofie af, op de eerste plaats de metafysica, die zich een voorstelling maakt van de menselijke geschiedenis of van het menselijk lot. De filosofie had volgens hem slechts betekenis voorzover zij bijdroeg aan de verheldering van wetenschappelijke concepten. Brunschvicg bepleitte de voortzetting van deze taak voor de filosofie en had in historische studies over met name de wiskunde en de fysica de afgelegde weg in beeld gebracht. Brunschvicg had groot respect voor de grote klassieke filosofen die de mensheid waren voorgegaan in de wetenschappelijke verheldering van de wereld. Zijn afkeer van de traditionele metafysica vertaalde zich ook in verzet tegen de historische filosofie van Hegel en Marx, die pretendeerden het verloop van de geschiedenis te kennen. Hun systemen deden Brunschvicg denken aan de middeleeuwse scholastiek en hun filosofie betekende daarom volgens hem een terugval in het denken, een situatie die zich overigens volgens hem vaker in de geschiedenis voordeed: de vooruitgang in filosofisch opzicht voltrok zich niet in een rechte lijn. Hegels en Marx' opvattingen waren even zovele verleidingen die de mens afbrachten van zijn ware bestemming. Omdat die afdwalingen zich veel vaker hadden voorgedaan, liet hij zich niet van de wijs brengen.

Naast deze strikt wetenschappelijke kant kende de filosofie van Brunschvicg ook een uitgesproken idealistische component. Hij hield er een bij uitstek altruïstische moraal op na die volledige dienstbaarheid eiste aan de zich ontvouwende wetenschap. Voor het mensdom was er volgens hem geen ander heil denkbaar 'dan de inspanning die individuele gewetens zich getroosten om de wereld zoals ze is tot zijn recht te laten komen'. Brunschvicg wilde, aldus Aron, dat de 'moralist als voorbeeld en model de houding van de (onkreukbare) wetenschapsbeoefenaar aan zou nemen, die zich volledig onthecht onderwerpt aan de ervaring en de rede om zich open te stellen voor de waarheid.'⁴⁸

De hoge opvatting die Brunschvicg over zijn vak was toegedaan, sloot elke concrete verbinding met de historische en politieke realiteit van zijn dagen uit. In een Franse samenleving die de geweldadige schokken van de Eerste Wereldoorlog nog volop aan het verwerken was, was Brunschvicg' vertrouwen in het vooruitgangdenken van de Verlichting ongeschokt gebleven. Zijn studenten daarentegen werden juist door die ontwikkelingen in de hoogste mate heen en weer geschud.

Aron toonde groot respect voor de hooggestemde doelen van Brunschvicg, voor diens socratische ideaal en intellectuele onkreukbaarheid, maar zijn ijle filosofie kon hem allerminst inspireren. De enige uitweg die zij bood was in steeds weer andere wetenschappen de rol van de filosofie te onderzoeken. Maar dat was duidelijk niet Arons 'cup of tea': Hij wilde een filosofie ontwikkelen die 'hoofd én hart' raakte. Eenmaal in Duitsland onderkende hij het fundamentele gebrek in Brunschvicg' wijze van filosoferen, de ahistorische zienwijze. Brunschvicg meende dat onkreukbare wetenschapsbeoefenaars de vooruitgang in de samenleving belichaamden los van de omstandigheden waarin zij opereerden. Hij kende hen daarin een leidinggevende rol toe. Aron wees hem er op dat de vooruitgang in de wetenschappelijke kennis helemaal geen gelijke tred hoefde te houden met de wijze waarop mens en samenleving zich ontwikkelen. Deze circuits zijn feitelijk zo goed als gescheiden. 'Het geheel van de samenleving verandert niet van gedaante met dezelfde snelheid en in dezelfde stijl als de wetenschappelijke kennis. Vooruitgang is sowieso moeilijk vast te stellen. Om dat te kunnen zou men moeten uitgaan van een bovenhistorisch beginsel. Dat is niet voorhanden. De vooruitgang

⁴⁷ Zie: Rüdiger Safranski, *Heidegger en zijn tijd*, p. 56 – 57.

⁴⁸ R. Aron, *De la condition historique du sociologue*, p. 52.

waarin men gelooft blijkt in de praktijk steeds de uitdrukking van een bepaalde waarde die een samenleving wil realiseren.⁴⁹

In een terugblik op zijn vormingsjaren bij zijn aantreden als hoogleraar aan het Collège de France in 1970 ging Aron nader in op de tekorten van de eenzijdig georiënteerde, onwereldse ethiek van zijn leermeester. Hij vroeg zich af welke geleerde zich als geleerde gedraagt zodra hij zijn laboratorium verlaat en zich mengt in het publieke debat. Hij stelt zich dan echt niet anders op dan een niet-geleerde. ‘De resultaten noch de inspiratie van wetenschappelijk onderzoek nopen ons tot compassie met de ongelukkigen.’⁵⁰ Daarvoor is nu juist, aldus Aron, een bewuste vorm van engagement nodig. Deze moet uitgaan van een visie op het verloop van de geschiedenis. Deze historische dimensie bleek in Brunshvics’ filosofie geheel afwezig. Zijn leermeester beseftte niet hij dat zijn denken niet boven de tijd stond, maar daar wel degelijk door werd geconditioneerd. Het verbaasde Aron evenmin dat Brunshvics zei geen verstand te hebben van de politiek, ook al bleek hij er in zijn persoonlijke leven nota bene nauw mee verbonden want zijn echtgenote was staatssecretaris in de in 1936 aangetreden Volksfrontregering van de socialist Léon Blum .

Als Aron in 1932 tijdens zijn studieverblijf in Duitsland de vruchten plukt van de Duitse filosofie, die anders dan de Franse wel inspeelt op zijn preoccupaties, stelt hij naar aanleiding van een nieuwe publicatie van Brunshvics, *De la connaissance de soi* (‘Over zelfkennis’) de vraag of diens visie niet moet worden aangevuld met een politieke en sociale doctrine. Op grond daarvan namelijk zouden ‘in bepaalde historische situaties keuzes gemaakt kunnen worden in overeenstemming met een systeem van waarden’, zo schreef hij in dat artikel ⁵¹. Het is een zinspeling die zes jaar later in zijn *Introduction à la philosophie de l’histoire* een gedetailleerde theoretische uitwerking zou krijgen: ‘Uit de geschiedenis de richtingen kiezen waarin de ontwikkeling van de mensheid zal gaan, de zekerheid en de draagwijdte van onze kennis over het verleden en over het heden peilen en op basis daarvan de werkelijke vrijheid van handelen vaststellen waarover we beschikken is allereerst een zaak van reflectie en vervolgens een praktisch probleem.’⁵² De zin over de richtingen in de geschiedenis verwees naar de politieke voorstellingen die in de jaren dertig daarover werden gemaakt en naar de historische filosofieën die achter deze voorstellingen schuil gingen. Aron zou ze in zijn thesis uitvoerig bestuderen. Via een historische filosofie wilde Aron een antwoord vinden op de vraag hoe een verantwoord politiek engagement eruit zou moeten zien. Aan het slot van zijn artikel stelde hij Brunshvics de vraag of het wel goed is is ‘ons lot in handen te leggen van de mensheid in ruime zin, dat wil zeggen aan iedereen en dus aan niemand en dus feitelijk over te laten aan toeval en blind determinisme.’ De geschiedenis zou men , zo concludeert Aron aan het slot, ‘niet onvoorwaardelijk krediet mogen geven’ zoals Brunshvics feitelijk met zijn ahistorische vooruitgangsfilosofie deed.

Terwijl de spanningen in de jaren dertig verder opliepen en daarmee de afstand tussen Brunshvics hoge ethische ideaal en de ontreding in politiek en maatschappij steeds groter werd, bleef de filosoof van de Sorbonne vasthouden aan zijn spirituele roeping. Onderwijl kwamen fascisme en communisme als doodsvijanden tegenover elkaar te staan. De oude democratieën toonden nauwelijks veerkracht om de totalitaire tendenties van deze ideologieën te weerstaan. Door middel van een filosofie die het persoonlijke handelen een degelijk fundament zou verschaffen, wilde Aron het inzicht wapenen (‘*armer l’intelligence*’) zoals hij het omschreef in de rede die hij in 1944 bij de dood van zijn voornaamste leermeester uitsprak.⁵³ De ascese van de belangeloze filosoof bleek immers tegen Hitler niets te kunnen uitrichten.

Het marxisme afgewezen

Met zijn kritiek op Brunshvics zijn we vooruitgelopen op Arons nieuwe filosofische inzichten. In die kritiek werden de resultaten zichtbaar van zijn in Duitsland gedane ontdekkingen. Aanvankelijk had

⁴⁹ Idem, *Mémoires*, p. 117.

⁵⁰ Idem, *De la condition historique du sociologue* p. 53.

⁵¹ Idem, ‘La Pensée de M. Léon Brunshvics: à propos de son dernier ouvrage (*De la connaissance de soi*)’ in: *Revue de Synthèse* IV (1932), p. 193 – 207.

⁵² Idem, *ibidem*, p. 206 – 207.

⁵³ Idem, ‘La pensée de M. Léon Brunshvics’ in: *La France libre*, VIII, 44, (1944), p. 105-112. Toespraak uitgesproken op 28 april 1944 op het Institut français in Londen. Herdrukt in: *La Revue de métaphysique et de Morale*, L. (1945), p. 127 – 140.

hij bij gebrek aan een alternatief bij zijn vertrek naar dit land geprobeerd in Brunschvicgs lijn verder te werken: de sleutelrol van de filosofie aantonen in de ontwikkeling van de moderne wetenschap. Hij probeert haar toe te spitsen op het terrein van de biologie en de genetica, de disciplines die dan aan een ongekende opmars zijn begonnen. Maar eenmaal in Duitsland laat hij bij gebrek aan enthousiasme de uitwerking van deze plannen al snel varen: de bioloog of geneticus zal veel beter in staat zijn over zijn eigen vak te reflecteren en daarbinnen de ontwikkelingen te begrijpen dan de filosoof. Een tweede voornemen waarmee hij naar Duitsland is afgereisd, namelijk zijn politieke opvattingen toetsen aan het marxisme, brengt hij wel ten uitvoer en zet hem definitief op de weg die hij in filosofisch opzicht wil verkennen. Deze studie zou moeten resulteren in een proefschrift over de filosofie achter het socialisme, zo schrijft hij in november 1930 aan zijn jeugdvriend Pierre Bertaux, wanneer hij ruim een half jaar in Keulen woont ⁵⁴.

In diezelfde brief maakt Aron melding van een ervaring kort daarvoor die men als zijn ‘Illumination de Cologne’ ⁵⁵ kan bestempelen. Op een avond in het najaar van 1930 tijdens een wandeling aan de Rijn bij Keulen ziet hij in een flits zijn levensproject voor zich. In zijn *Mémoires* beschreef Aron die kernervaring aldus. ‘Hoe kan ik, Fransman en jood, gesitueerd op een bepaald moment in de geschiedenis, het geheel kennen, waarvan ik slechts een atoom ben temidden van honderden miljoenen andere atomen? Hoe kan ik het geheel begrijpen als ik vanuit een bepaald gezichtspunt vertrek, een uit talloze andere perspectieven?’ ⁵⁶ Wat hij op dat moment ervaart, is de relativiteit van zijn inzichten, bepaald als deze zijn door tijd en plaats. Hoe deze historische relativiteit te overwinnen, wordt van nu af aan leidraad van zijn filosofische onderzoeken. Het betreft een problematiek van kantiaanse aard: hoe kunnen we een werkelijkheid kennen – de geschiedenis – waarin we zelf zijn ondergedompeld, waar we deel van uitmaken en waar we sturing aan willen geven? Het antwoord zoekt hij in een kritiek van de historische en politieke kennis. Aan deze taak zal Aron zich wijden in de theoretische studies die hij later in de jaren dertig publiceert. Zij is het noodzakelijke voorwerk voor de twee omvangrijke taken die hij daar in Keulen nu al redelijk helder voor zich ziet. ‘Mijn tijd zo eerlijk mogelijk begrijpen of kennen zonder ooit de grenzen van mijn kennis uit het oog te verliezen; afstand nemen van de actualiteit zonder mij tevreden te stellen met de rol van toeschouwer.’ De eerste taak zal zich na de oorlog uiten in de vele studies over de sociale, economische en politieke realiteit; de tweede, daarop gebaseerd, in de wijze waarop hij deel neemt aan het politieke debat. De twee rollen worden samen uitgedrukt in de ‘spectateur engagé’, de betrokken waarnemer.

De ervaring aan de Rijn bevestigt hem in het inzicht dat onze kennis van de geschiedenis wezenlijk fragmentair is. Daarmee rijst fundamentele twijfel aan de geldigheid van de grote filosofieën van de geschiedenis, die immers betekenis en doel daarvan pretenderen te overzien. In de eerste plaats aan het marxisme, de meest prestigieuze filosofie vanwege zijn wetenschappelijke status, dat hij na aankomst in Duitsland intensief bestudeert. ‘Toen ik de weg had uitgestippeld die ik in intellectueel opzicht wilde bewandelen en besloten had dat ik zowel toeschouwer als speler (‘acteur’) in de geschiedenis wilde zijn, ben ik Marx gaan lezen, en in het bijzonder *Het Kapitaal*. Ik hoopte een filosofie te vinden die waar is en het onvergelijkbare voordeel zou bieden ons duidelijk te maken wat er is en wat er moet zijn.’ ⁵⁷ Het marxisme in zijn populaire betekenis houdt in dat men moet optrekken met het proletariaat, dat de samenleving naar de overwinning van het socialisme leidt. Maar na het marxisme bijna een jaar lang bestudeerd te hebben concludeert Aron dat de leer niet klopt: uit de wijze waarop het marxisme de geschiedenis interpreteert kan men niet concluderen hoe men politiek moet handelen.

De politieke verwickelingen in Duitsland helpen hem in die afwijzing. De revolutie die zich daar in 1933 voltrekt, beantwoordt bepaald niet aan Marx’ verwachtingen: het is een bij uitstek niet-proletarische omwenteling, zoals hij na terugkeer in Duitsland in een uitvoerige analyse zal betogen ⁵⁸. De meerderheid van de Duitse arbeiders en kleine ambtenaren vond een communistische revolutie

⁵⁴ Idem, ‘Lettres d’Allemagne à Pierre Bertaux (1930-1933)’, *Commentaire* 28-29 (1985), p. 281–283.

⁵⁵ Het motief van de illumination (verlichting) ofwel van de ommekeer komt men vaker tegen in de Franse filosofie. Bekende voorbeelden zijn de nacht van Pascal, de droom van Descartes en de wandeling van Rousseau naar Vincennes (opmerking van prof. dr. J.M.M. de Valk).

⁵⁶ Idem, *Mémoires*, p. 53.

⁵⁷ Idem, *Le Spectateur engagé*, p. 51.

⁵⁸ Idem, ‘Une révolution antiproletarienne; idéologie et réalité du national-socialisme’, *Commentaire* 28-29 (1985), p. 299–310. Herdruk van E. Halévy, R. Aron et alii auctores, *Inventaires. La crise sociale et les idéologies nationales*. Parijs, Alcan, 1936.

allerminst aantrekkelijk; deze arbeiders en kleine ambtenaren, die in Marx'ogen het proletariaat hadden moeten vormen, waren eerder nationalistisch ingesteld en koesterden als ideaal juist de status van bourgeois. Ze keerden zich massaal van de communistische en socialistische partijen af en maakten gemene zaak met Hitlers reactionaire nationaal-socialisten, die de internationale broederschap waarop de communisten uit waren, juist verketterden. Dezelfde twijfel gold de Russische revolutie van 1917 die ook al niet het werk was van het proletariaat, maar tot stand gebracht werd door een stel beroepsrevolutionairen. Ook deze paste daarom niet in Marx' gedachtegoed. Maar dan was er nog de grote economische crisis van de jaren dertig, die in de ogen van vele marxisten Marx' denkbeelden alsnog leek te bevestigde doordat deze de ondergang van het kapitalisme leek in te luiden. Pas toen hij zichzelf de beginselen van de politieke economie had eigen gemaakt en Keynes had gelezen, kon Aron ook van deze interpretatie van het marxisme afstand nemen. Toch zal de filosoof Marx Aron blijven boeien. Het is op de eerste plaats zijn interesse voor de filosofie in metafysische zin, die in zijn opleiding aan de ENS niet aan zijn trekken is gekomen die zijn belangstelling voor Marx gaande houdt. Het marxisme bevestigt zijn intuïtie dat de rol van de filosofie niet is uitgespeeld, ook nu de wetenschap op steeds meer terreinen haar taak heeft overgenomen. Arons behoefte om de filosofie in metafysische zin op te vatten kan alsnog in vervulling gaan. De wetenschap is door haar beperkte middelen onmachtig de betekenis vast te stellen die wij aan ons historische bestaan willen toekennen. Bovendien kan een maatschappij 'het niet stellen zonder een globale visie op zichzelf en de wereld'. Ieder mens afzonderlijk huldigt ook een persoonlijke filosofie, zo stelt hij ⁵⁹.

Marx' invloed zal zich concreet in twee opzichten in Arons werk manifesteren. De vraag naar de verhouding tussen geschiedenis en politiek die zo kenmerkend zal worden voor het hele latere oeuvre van Aron is het gevolg geweest van zijn aanraking met het marxisme. Bovendien is Marx' invloed duidelijk merkbaar in de manier waarop hij in zijn latere werk de samenleving van zijn tijd analyseert, dat wat Aron de industriële samenleving noemt. Maar als richtinggevende filosofie voor het verloop van de geschiedenis is Marx' opvatting overduidelijk onhoudbaar.

Om toch tot gedegen kennis te komen van de geschiedenis en de sociale realiteit slaat Aron een andere weg in: niet meer via de grote pretenties van de tot in detail uitgewerkte filosofische systemen van Marx, Hegel of van christelijke denkers als Augustinus en Bossuet, maar door de aard van de historische realiteit zelf te begrijpen probeert hij aan de betekenis van de geschiedenis recht te doen. De vraag die hem intensief gaat bezig houden is: hóe kunnen wij objectieve kennis van de geschiedenis opdoen? Het Duitse filosofische klimaat, zo geheel anders dan het Franse, blijkt daartoe allerlei vruchtbare impulsen te bieden. Dat confronteert hem met de kentheoretische beperktheid van de Franse benaderingswijze. Deze is sterk beïnvloed door het positivisme. De regels voor de bestudering van de sociale realiteit en van de geschiedenis worden krachtens deze manier van denken ontleend aan de natuurwetenschappen; de historische en sociale fenomenen worden van buitenaf geobserveerd, als dingen. Bij de Duitse filosofen en historici die Aron gaat bestuderen, is het precies andersom. Deze proberen de historische en sociale realiteit te betrappen op een manier die aan deze realiteit recht tracht te doen en zij zoeken daarvoor de geëigende wetenschappelijke benadering. De denker die hem in staat stelt objectief waarnemer te zijn door een methode te bieden die in principe tot verantwoorde historische en sociale kennis leidt én betrokken te zijn bij wat Aron noemt 'l'histoire se faisant' (de lopende geschiedenis), is Max Weber (1864-1920). Geschiedenis en politiek komen bij hem beide tot hun recht.

Het voorbeeld van Max Weber

'Dank zij Max Weber nam het project dat ik voorzag aan de oevers van de Rijn vaste vorm', schrijft Aron in zijn *Mémoires* ⁶⁰. Vele malen heeft Aron aangegeven waarom hij zich aangesproken voelde, ja een 'Wahlverwandschaft' ervoer met de meest vooraanstaande Duitse pionier van de sociologie. Niet voor niets introduceert hij Webers werk in Frankrijk in de eerste studie die van hem in druk verschijnt, *La sociologie allemande contemporaine* uit 1935. 'Bij het lezen van Max Weber hoorde ik het geraas, de barsten in onze civilisatie, de stem van de joodse profeten en als belachelijke echo het

⁵⁹ Miriam Bernheim Conant, ed., *Politics and history. Selected essays by Raymond Aron*, p. xviii.

⁶⁰ R. Aron, *Mémoires*, p. 71.

gebruik van Hitler', vertelt Aron in zijn *Mémoires*⁶¹. Webers werk gaat over zijn eigen vragen en zijn eigen verwachtingen in een tijd van politieke turbulentie waarvan de marxistisch geïnspireerde revolutie in Rusland, de fascistische omwenteling in Italië en de nationaal-socialistische in Duitsland de duidelijkste tekenen zijn. Weber doet hem inzien dat de geschiedenis niet gehoorzaamt aan de vooruitgangsideologie van de Parijse filosofen en sociologen, zij kent juist een tragisch verloop. Weber bekijkt de samenleving zonder illusies en zonder enige welomschreven ideologie. De samenleving is doortrokken van onverzoenlijke conflicten, die des te nadrukkelijker aan het licht komen door de onttovering van de wereld. Het leven is in toenemende mate gerationaliseerd, mede als gevolg van het verdwijnen van de religie. Weber maakt daarmee voor Aron de contemporaine geschiedenis in zijn meest essentiële trekken zichtbaar.

Aron herkent zich ook in Webers politieke betrokkenheid. Naast de rol van geleerde die met distantie de sociale en politieke realiteit bestudeert, wilde Weber een man van de daad zijn die zich op grond van zijn politieke idealen engageert. De grootheid van Duitsland lag hem na aan het hart en daarvoor maakte hij zich sterk in woord en geschrift. Verder maakt Aron zich Webers politieke ethiek tot de zijne. Zoals hij het formuleert in zijn *Mémoires*: Max Weber leerde mij ieders eigen verantwoordelijkheid, niet zozeer voor de intenties als wel voor de gevolgen van de gemaakte keuzes⁶². Daarmee onderschreef Aron Webers 'Verantwortungsethik' en wees hij de tegenovergestelde 'Gesinnungsethik' die het handelen beoordeelt zonder de gevolgen daarvan in aanmerking te nemen, af. Aron geeft net als Weber de verantwoord handelende politicus, die in verwarrende historische situaties tot de juiste beslissingen komt, zijn 'titres de noblesse'.

Tenslotte biedt Weber hem de oplossing om een betrokken waarnemer te kunnen zijn, om zowel wetenschapsman als politiek geëngageerd te zijn. Dit is waarschijnlijk de belangrijkste reden waarom Aron zich zo door Weber aangesproken voelde. Deze oplossing ligt in de manier waarop Weber de historische en sociale werkelijkheid benadert. Bestudering daarvan én verantwoord handelen: lees politiek handelen, komen bij Weber in de juiste verhouding tot elkaar te staan. Zonder dat het eerste afbreuk doet aan het tweede staan zij in elkaars dienst. Dit in tegenstelling tot Marx' systeem dat hem nu juist voor de benadering van de actuele sociale realiteit op het verkeerde been zette.

Aron plaatst Webers oplossing in het verlengde van het grote kennistheoretische project van de Duitse historicus en filosoof Wilhelm Dilthey (1833 – 1911). Aron onderzoekt Dilthey's en Webers filosofisch-historische inzichten uitvoerig in zijn *La philosophie critique de l'histoire; essai sur une théorie allemande de l'histoire* ('De kritische filosofie van de geschiedenis; essay over een Duitse theorie van de geschiedenis'). De studie beantwoordt aan zijn behoefte om te weten hoe de geschiedenis in haar verloop dient te worden bestudeerd, ja om wat hij noemt 'dichter bij haar waarheid te komen'.⁶³ Deze fundamentele studie waarin Aron naast Dilthey en Weber ook andere Duitse geschiedtheoretici bestudeert, wilde hij bestemmen voor zijn 'thèse principale', het eerste van de twee voorgeschreven proefschriften die filosofen dienden te schrijven voor hun promotie aan de Sorbonne⁶⁴.

Dilthey was de eerste negentiende-eeuwse denker die nadacht over een wetenschappelijk verantwoorde filosofie voor de geesteswetenschappen. Hij verwierp zowel de speculatieve als de positivistische aanpak van de bestudering van de geschiedenis. Dilthey, aldus Aron, komt de eer toe als eerste de eigen logica van de 'sciences morales', ofwel de geesteswetenschappen, te hebben willen begrijpen⁶⁵. Naar het voorbeeld van Kant zoekt hij naar een manier om aan het geheel van de geschiedenis coherentie te verschaffen met in achtneming van wetenschappelijk verifieerbare regels; hij probeert niet minder dan een 'Kritiek van de historische rede' te ontwerpen. Kant had in zijn analyse van de manier waarop wij kennis verwerven geen oog gehad voor de betrouwbaarheid van onze historische kennis. In de *Kritik der reinen Vernunft* ('Kritiek van de zuivere rede') had hij zich beperkt tot de manier waarop wij tot betrouwbare kennis van de natuurlijke, fysieke werkelijkheid kunnen komen. Hij wilde de waarde en draagwijdte van deze kennis vaststellen en Newtons natuurwetenschap kon daarvoor als verificatie fungeren. Op zijn beurt probeert Dilthey een manier te

⁶¹ Idem, *ibidem*, p. 70.

⁶² Idem, *ibidem*, p. 80.

⁶³ Idem, *La philosophie de l'histoire. Essai sur une théorie allemande de l'histoire*, p. 12.

⁶⁴ Zie R. Colquhoun, *Raymond Aron, The Philosopher in History 1905 – 1955*, p. 119.

⁶⁵ R. Aron, *La philosophie critique de l'histoire*, p. 25.

vinden om de ‘suprahistorische validiteit’ van onze historische kennis aan te tonen en daarmee de relativiteit en de structuurloosheid van deze kennis te overwinnen. Een onmogelijke opgave, zoals bleek: de geschiedenis kan op talloze manieren worden beschreven. Dilthey probeert die relativiteit onder meer te overwinnen door zich een transcendent ik voor te stellen: een volledig belangeloze en neutrale onderzoeker. Aron wijst die oplossing af omdat de veronderstelde neutraliteit van deze onderzoeker niet reëel is. Het meest wezenlijke probleem: hoe het particuliere gezichtspunt te overwinnen van waaruit wij de geschiedenis observeren weet Dilthey ondanks indrukwekkende pogingen daartoe volgens Aron niet op te lossen.

Dilthey mocht dan niet geslaagd zijn in zijn poging een overtuigend pendant neer te zetten van Kants *Kritik der reinen Vernunft*, zijn werk oefent wel een grote invloed uit op andere filosofen, historici en sociologen in Duitsland. Dilthey draagt sterk bij tot een veel dieper inzicht in de specifieke aard van de geesteswetenschappen, die mens en samenleving als voornaamste studieobject hebben. Een van zijn bekendste uitspraken is dat ‘wij de natuur verklaren, maar de mens begrijpen (‘verstehen’).’ Weber zal er in zijn eigen benadering de vruchten van plukken. Weber benadert de historische en sociale werkelijkheid op dezelfde niet-positivistische manier als Dilthey, maar hij beseft anders dan Dilthey dat de problemen van een valabele geschiedwetenschap zich specifiek moeten richten op de objectiviteit ervan. Om Dilthey’s voornaamste probleem te omzeilen spant Weber zich in om het domein waarop verantwoorde historische oordelen betrekking hebben te begrenzen. De oplossing daarvoor vindt hij bij de wetenschapsfilosoof Heinrich Rickert (1865 – 1936), een auteur die Aron in zijn *La Philosophie critique de l’Histoire* eveneens uitvoerig bespreekt. Rickert formuleert duidelijker dan Dilthey en Weber het onderscheid tussen natuur- en geesteswetenschappen. De natuurwetenschappen zijn uit op het vaststellen van wetten en vaste betrekkingen tussen verschijnselen, de geesteswetenschappen willen juist doordringen tot het unieke, individuele aspect van situaties, werken of mensen. Om het amorfe historische materiaal te doorzoeken wijst Rickert op het belang van waarden als selectiecriteria voor de historicus. Daarmee levert hij Webers belangrijkste methodische uitgangspunt. De vraag van Dilthey: onder welke voorwaarden is de wetenschap van het verleden universeel geldig, vervangt Weber door de vraag: welke elementen van de historische wetenschap kunnen onafhankelijk van het perspectief en de wil van de onderzoeker bestaan op een manier die voor iedereen geldigheid bezit?

Hoe denkt Weber zich deze objectieve kennis te verschaffen? Hij stelt met Rickert vast dat elke onderzoeker van de geschiedenis steeds vertrekt van zijn eigen visie en waarden. Daarover kan de wetenschap onmogelijk een uitspraak doen, want een hiërarchie of rangorde in waarden opstellen kan een louter positieve wetenschap nu eenmaal niet. De waarden die ons bezielen wisselen steeds, zijn tijdsgebonden en staan op gespannen voet met elkaar. Maar heeft een onderzoeker op grond van een bepaalde voorkeur of waarde in het historische materiaal zijn keuze gemaakt, dan zal zijn onderzoek aan duidelijke maatstaven moeten voldoen. Voor de samenstelling van het onderzoeksobject bedient Weber zich van het ideaaltype: het middel om de historische ervaring te selecteren en op rationele wijze te ordenen. Het westerse kapitalisme in zijn vele vormen kan op rigoureuze wijze beschreven door zoals Weber in zijn beroemde studie over *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* het moderne kapitalisme als ideaaltype te introduceren. Met behulp van het ideaaltype komt men tot een getrouwe beschrijving van de werkelijkheid.

Hoe vervolgens de objectiviteit van het onderzoek gewaarborgd moet worden neemt een groot deel van Webers wetenschapsleer in beslag. Twee elkaar aanvullende benaderingen zet hij daarvoor in. De relatie die we tussen bepaalde feiten leggen, moet niet alleen bevredigend zijn omdat we haar *begrijpen*, we moeten de feitelijke juistheid daarvan ook langs oorzakelijke weg aantonen. Weber spreekt van ‘Sinnadäquation’ en van ‘Causaladäquation’. Aron geeft in zijn *Mémoires* als simpel voorbeeld van deze dubbele onderzoeksstrategie de nationaal-socialistische machtsovername in Duitsland. Welke *motieven* gaven de doorslag bij een meerderheid van de Duitsers om voor de nazi’s te stemmen? En: door welke *oorzaken* werd dit gedrag ingegeven? Meerdere interpretaties zijn volgens Aron mogelijk maar met behulp van retrospectief onderzoek kan langs deze twee wegen met een zekere mate van waarschijnlijkheid de waarheid over die cruciale periode worden achterhaald.⁶⁶ Niettemin: het resultaat is altijd wat Aron in navolging van Weber ‘probabilistisch’ noemt. Absolute

⁶⁶ Idem, *Mémoires*, p. 71.

zekerheid valt niet te verkrijgen. De historische causaliteit is altijd gebaseerd op retrospectieve berekeningen van waarschijnlijkheid.

Het vaststellen van de historische causaliteit door de historicus kan, aldus Weber, vergeleken worden met de reconstructie van de beraadslagingen van de hoofdrolspelers van destijds. Daarmee ligt de parallel voor de hand die Weber met het oog op zijn behoefte om verantwoorde beslissingen te nemen trekt met de rol van de politicus: bij Weber ‘versmelt de keuze van de historicus zich met die van de politicus en in die zin is de studie van de geschiedenis retrospectieve politiek’, aldus Aron ⁶⁷.

Wetenschap en politiek zijn op elkaar aangewezen, want de politicus verlangt van de geesteswetenschappen (de ‘sciences morales’) de kennis die hij als man van de daad nodig heeft: de historicus ondervraagt het verleden; op dezelfde manier reflecteert de politicus over de realiteit en overweegt hij welke beslissingen hij moet nemen. De politicus probeert de effecten van zijn beslissingen te voorzien; hij geeft zich rekenschap van ‘massieve feiten’, ontwikkelingen op de lange termijn, die niet weggecijferd kunnen worden wanneer hij zijn beslissingen neemt. In het weefsel van causale relaties schuift de politicus zijn eigen handelen zo in dat het een doeltreffende factor wordt. De gegevens van sociale, economische aard etc. waarmee hij geconfronteerd wordt begrenzen zijn initiatieven, maar onderdrukken ze niet. Hij gebruikt ze in plaats van er de slaaf van te zijn.

Tegenstrijdige waarden

In de manier waarop Weber de rol van de wetenschapsman en van de politicus onderscheidt én toch bij elkaar brengt, herkent Aron zich en zal hij hem navolgen. Met name van zijn onderzoeksmethode om met behulp van ideaaltypen de sociale realiteit in kaart te brengen zal hij in zijn latere studies veel gebruik maken. Maar Webers benadering roept bij Aron ook vragen op. De filosofie achter Webers methode is dat onze waarden in de moderne door de wetenschap onttoverde wereld op onverzoenlijke wijze met elkaar in strijd zijn. Als beeld voor die tegenstrijdige waarden gebruikte Weber de goden uit de klassieke Oudheid die ieder afzonderlijk voor een eigen belang stonden. De wetenschap kan geen rangorde in onze waarden aanbrengen, zo stelt Weber. Ieder mens moet zelf uitmaken voor welke waarde hij wil kiezen. Van alle kanten wordt hij belaagd door tegenstrijdigheden. De mens kan zich daaruit slechts redden door zoals Weber dat noemt zijn eigen ‘demon’ te kiezen. Dit stuit Aron tegen de borst, want het lijkt verdacht veel op irrationalisme. Met dit irrationalisme, dat Weber volgens Aron alleen weet te overwinnen door de rigoureuze praktijk van zijn onderzoekingen, wil Aron geen genoegen nemen. Het spoort volgens hem niet met de wezenlijke menselijke ervaring dat wij een diepere samenhang ervaren in het geheel van de realiteit.

Wel geeft hij toe dat met name in de politiek waarden op fundamentele wijze met elkaar in botsing kunnen komen. De politiek wordt volgens Weber ten diepste gedomineerd door de antithese van de moraal van de verantwoordelijkheid en de moraal van de overtuiging ⁶⁸. ‘We proberen ofwel de gevolgen van onze daden te voorzien en daarmee in de mate van het mogelijke over het lot te zegevieren ofwel we laten ons uitsluitend leiden door de geboden van ons geweten. In beide gevallen gaat het om een morele houding. Het is niet zo dat men altijd noodzakelijkerwijs zijn eigen morele beginselen moet opgeven, maar wel is het zo dat de realiteit waarin we onze politieke beslissingen nemen onverschillig staat tegenover onze spirituele bedoelingen. Als we dus het lot niet zijn gang willen laten gaan, dan moeten we voor alles rekening houden niet met de morele kwaliteit van onze beslissingen, maar met de doeltreffendheid daarvan.’ ⁶⁹ Zó vat Aron Webers visie op de twee soorten van politieke moraal samen. In het licht van zijn eigen latere ervaringen met de concrete politiek onderschrijft Aron deze opvatting ⁷⁰. Politiek betekent in essentie conflict en in extreme omstandigheden een onverzoenlijk conflict. Een klassiek geval voor Aron is de houding van generaal de Gaulle ten tijde van de Algerijnse crisis in 1958 toen voor- en tegenstanders van het behoud van een Frans Algerije op een burgeroorlog afstevenden. De Gaulle moest toen de officieren van het Franse leger overtuigen van een politiek (te weten de losmaking van Algerije uit Frankrijk) waar ze

⁶⁷ Idem, *La philosophie critique de l'histoire*, p. 289.

⁶⁸ Terwijl Weber spreekt van ‘Gesinnungsethik’, geeft Aron deze term meestal weer als ‘morale de conviction’, een ‘overtuigingsmoraal’.

⁶⁹ Idem, *La philosophie critique de l'histoire*, p. 284.

⁷⁰ Idem, ‘Le savant et le politique’ in: *La Table ronde*, 134, p. 65.

absoluut niet aan wilden. Dus presenteerde hij zijn beslissingen in een taal die zij niet begrepen. Als dit de enige manier voor de Gaulle was om zijn doel te bereiken, heeft men dan het recht om degene die bedrog pleegt, nota bene ter wille van het belang van de staat, te veroordelen, zo vraagt Aron zich af. ‘Wanneer men moet liegen of verliezen, doden of overwonnen worden, welke keus is dan moreel?’ De voorstander van de Gesinnungsethik zou volgens Aron zeggen: de waarheid, de aanhanger van de Verantwortungsethik: het succes. Beide opvattingen zijn volgens Aron moreel mits de zekerheid bestaat dat het succes dat de laatste nastreeft niet in zijn eigen belang is maar in dat van de staat. Aron stelt overigens dat in veel politieke geschillen compromissen mogelijk zijn, maar de situaties waarin dat niet opgaat zijn bepaald niet uitzonderlijk.⁷¹

Maar dat waarden *altijd* met elkaar in strijd zijn, zoals Weber volgens Aron suggereert, wil er bij Aron niet in. Een methodiek die door zijn onderscheid tussen feiten en waarden zijn nut bewijst om greep te krijgen op de sociale werkelijkheid dreigt door de filosofische dimensie die Weber eraan verbindt dicht in de buurt van het nihilisme te belanden. Als elke keuze voor een waarde arbitrair is, waarom zou men dan voor de wetenschap moeten kiezen, zo vraagt Aron zich af. In zijn vergelijkende studies over de politieke regimes en de moderne industriële samenlevingen zal Aron trouwens merken dat waarden en feiten nooit resoluut van elkaar te scheiden zijn. In zijn politieke analyses verdisconteert Aron altijd waarden, bijvoorbeeld wanneer hij het politieke regime van de Sovjet-Unie ontrafelt en dan concludeert dat het juist als gevolg van het feit dat dit regime alle macht naar zich toetrekt totalitaire trekken krijgt.

Dilthey, Rickert en Weber rekende Aron tot de kritische filosofen van de geschiedenis: het historische relativisme, dat Aron zelf zo hoog zat, hadden zij niet kunnen overwinnen. Alleen Weber had vanuit de subjectieve positie van de onderzoeker de resultaten van diens onderzoek een behoorlijke mate van waarschijnlijkheid kunnen verschaffen en daardoor tevens de man van de daad de methode verschaft om tot verantwoorde beslissingen te komen. Maar het historische relativisme is daarmee niet opgelost. De tijd waarin Aron zijn studie schrijft geeft bovendien extra stimulansen aan dit relativisme. Mede door toedoen van de voor Duitsland zo rampzalig verlopen ‘grote oorlog’ raken nieuwe opvattingen over de relativiteit van de waarden in zwang. Haaks op het Verlichtingsidee van de vooruitgang in de geschiedenis spreekt uit Oswald Spenglers werk een noodlotsfilosofie. Culturen hebben volgens hem een bepaalde levenscyclus en zijn op een gegeven moment tot de ondergang gedoemd, zo schrijft de auteur van het in 1918 verschenen *Der Untergang des Abendlandes*. Als een echo daarop klinkt de zinsnede van de Franse schrijver Paul Valéry die in een artikel uit 1919 had geschreven: ‘Nous autres, civilisations, nous savons, maintenant, que nous sommes mortelles.’ (‘Wij beschavingen weten nu dat wij ten dode zijn opgeschreven.’)⁷² Daarnaast doet het marxisme volop opgeld, misschien wel de meest prestigieuze filosofie van de geschiedenis; zij geeft blijk van een ‘catastrofaal optimisme’, zoals Aron opmerkt, doordat het paradijs slechts bereikbaar is via een gewelddadige revolutie, en is desondanks het meest in tel bij de intelligentsia.

Wanneer Aron zijn promotor Léon Brunschvicg mededeelt dat hij na zijn studie over de kritische filosofen van de geschiedenis deze wil vervolgen met een bestudering van een reeks nieuwe denkers die hij schaarde onder de titel van het historisme: de doctrine ‘die de relativiteit van de waarden, van de filosofieën maar ook van de historische kennis proclameert’,⁷³ verzet Brunschvicg zich daartegen. Hij verlangt van hem dat hij zijn persoonlijke opvattingen over de historische bepaaldheid van de mens uiteenzet. Dat wordt de *Introduction à la philosophie de l’histoire*, de studie die hij in 1938 als ‘thèse principale’ aan de Sorbonne verdedigt. Daarmee geeft Aron alsnog uitwerking aan zijn ‘illumination’ aan de oevers van de Rijn aan het begin van zijn verblijf in Duitsland, en wel op een zeer uitvoerige manier. Het boek dient als zijn ‘thèse principale’. *La philosophie critique de l’histoire* fungeert dan als de door de letterenfaculteit van de Sorbonne voorgeschreven ‘thèse complémentaire’.

De mens geeft vorm aan de geschiedenis

⁷¹ Idem, ‘Sur le machiavélisme. Dialogue avec Jacques Maritain’ in: *Commentaire* 28 – 29 (1985), p. 511 – 516.

⁷² Paul Valéry, *Variété* (recueil de textes). Parijs 1924.

⁷³ R. Aron, *La philosophie critique de l’histoire*, p. 303.

In de *Introduction à la philosophie de l'histoire* ('Inleiding tot de filosofie van de geschiedenis') geeft Aron zijn eigen persoonlijke visie op de geschiedenis. Het bestaat in feite uit twee gedeelten, een zeer uitvoerig kennistheoretisch onderzoek en een filosofie van het handelen. Het boek probeert de twee centrale vragen te beantwoorden die Aron zich sinds zijn verblijf in Duitsland heeft gesteld: hoe komen we tot kennis van de geschiedenis en hoe kunnen we op verantwoorde wijze in de geschiedenis handelen? Aron wil immers een 'spectateur engagé' zijn en dus is een theoretische bezinning op zijn engagement onmisbaar. Daarom is zijn boek tevens een inleiding in de politiek en tegelijkertijd is het de theoretische onderbouwing van alle latere studies en standpuntbepalingen van Aron.

Niet ten onrechte is vaak opgemerkt dat de 'thèse principale' van Aron een uitermate complex boek is: door de zeer abstracte betoogtrant, maar ook door wat genoemd is de scholastieke opbouw die een gemakkelijke synthese en heldere conclusies in de weg staat. In zijn *Mémoires* erkent Aron deze bezwaren en citeert hij de filosofische nestor van de Sorbonne, Henri Bergson, die vond dat het boek de lezer op te veel sporen zet waardoor de belangrijkste doelstellingen wel eens ondergesneeuwd raken⁷⁴. Mede daardoor kwam de voor die tijd revolutionaire betekenis van het boek slecht over. Deze ligt vooral in de grondige afrekening met het naïeve realisme van vorige generaties van historici en sociologen, maar ook in de moderne manier waarop het probeert het tegendeel, een ongebreideld (waarden)relativisme à la Weber, dat heel de atmosfeer in de jaren dertig bezwangerde, te overstijgen.

Bij de verdediging van zijn proefschrift op 26 maart 1938 in de Salle Louis Liard van de Sorbonne pakte Aron de kwestie die de aanleiding was van heel zijn onderzoek met zijn openingsstatement meteen bij de kop. 'Waarom ben ik socialist? Wat betekent het hebben van een politiek standpunt? Dat zijn de vragen die ik mij gesteld heb bij het bestuderen van het marxisme en de politieke economie. Heel snel werd het mij duidelijk dat willen en weten in deze aangelegenheid elkaar begrenzen en beïnvloeden. Maar de vaststelling dat waardeoordelen en uitspraken over de realiteit met elkaar verbonden zijn wierp een veel omvangrijker probleem op dat vooraf gaat aan een politieke keuze, dat van de kennis inzake sociologie en geschiedenis.'⁷⁵

Aron bezint zich daarom in de *Introduction* allereerst over de aard van de historische en sociologische kennis. De fundamentele, principiële kwestie die hij aan de orde stelt is: wat is er eigenlijk kenmerkend aan de realiteit waarover we willen oordelen? Allereerst dat het hier gaat om een *historische* realiteit, hetgeen Aron verduidelijkt door die af te zetten tegen de realiteit van de natuur. Terwijl 'de wetenschap van de natuur zich losmaakt van het bewustzijn dat haar tot stand heeft gebracht en de resultaten van die wetenschap permanente geldigheid bezitten, mits zij methodisch op de juiste wijze tot stand zijn gekomen, is de mens in de geschiedwetenschap zowel object als subject.' Vervolgens: hoe komen we tot kennis over deze werkelijkheid: over ons zelf, over onze omgeving en tenslotte over de geschiedenis. We bepalen ons hierbij tot de hoofdlijn van zijn redenering, want deze kennistheoretische uiteenzetting is een aparte studie waard. Om te ontdekken hoe wij tot kennis komen over onszelf, over onze omgeving en over ons verleden gebruikt hij de fenomenologische benadering, de pure beschrijving van bewust ervaren verschijnselen, die door toedoen van de Duitse filosoof Edmund Husserl in de jaren dertig in zwang raakt, en ook Franse filosofen zoals Jean-Paul Sartre en Maurice Merleau-Ponty beïnvloedt. Uit die benadering blijkt dat degene die (historische) kennis bezit niet een 'transcendent ik' is, zoals Dilthey zich de historische onderzoeker voorstelde, maar een levend mens, een historisch ik dat steeds probeert zijn verleden en zijn omgeving op zijn eigen manier te begrijpen. Die visie en dat perspectief zijn daarom altijd beperkt. In onze pogingen de wereld en de geschiedenis te verstaan dienen we ons altijd bewust te zijn van het feit dat we zelf deel uitmaken van de geschiedenis en dat we worden gevormd door de historische omgeving waarin we zijn opgegroeid. Hieruit blijkt dat zowel onze positie als onze kijk daarop relatief is. Vandaar Arons fundamentele stelling: de mens is in de geschiedenis; de mens is historisch; de mens is een geschiedenis. ('L'homme est dans l'histoire; l'homme est historique; l'homme est une histoire.')

Om deze relativiteit te overwinnen kunnen we bij de reconstructie van een bepaald aspect van de geschiedenis dat we ter bestudering hebben uitgekozen causale betrekkingen ontwaren. Maar met deze

⁷⁴ Idem, *Mémoires*, p. 118.

⁷⁵ Gaston Fessard SJ, vriend van Aron, maakte een gedetailleerd verslag van de promotieplechtigheid van Aron. Hij baseerde zich daarvoor ook op de officiële verslaglegging van de filosofiefaculteit. Fessards verslag is opgenomen in het boek dat hij aan de historische filosofie van zijn vriend wijdde, *La philosophie historique de Raymond Aron*.

aanpak die van Weber afkomstig is, hebben we lang niet op alle factoren greep, want vele daarvan onttrekken zich aan een causale benadering. Er is, zoals Weber ook aangaf, een tweede benadering mogelijk. Door middel van ons bevattingvermogen ('la compréhension') kunnen we het geheel van een bepaalde historische situatie doorgronden. Het probleem van het begrijpen van verschijnselen en mensen is echter dat dit op zeer uiteenlopende manieren gebeurt. Weliswaar kunnen we zoals Weber stelde, de interpretatieruimte inperken door 'Sinnadäquation' en 'Causaladäquation' met elkaar te combineren, maar de uitkomst van ons onderzoek blijft fragmentair en, zoals Aron in navolging van Weber zegt 'probabilistisch'.

In de *Introduction* is Aron bepaald somberder dan Weber over het resultaat van historische onderzoekingen, of ze nu op het verleden betrekking hebben of dat ze slaan op de lopende geschiedenis ('l'histoire se faisant'). In een later geschreven essay *La philosophie de l'histoire*, waarin hij de problematiek van de *Introduction* op een veel toegankelijker manier aan de orde stelt schrijft hij: 'Als het geheel van de historische constructie bepaald wordt door de vraag dan wel door de waarden van de onderzoeker, dan is het de hele constructie die het stempel draagt van de beslissingen van de historicus. Heel deze constructie is dan afhankelijk van het gezichtspunt van de onderzoeker. Het perspectief dat deze opent kan in het beste geval als legitiem worden beschouwd, maar het hoeft niet onvoorwaardelijk waar te zijn voor anderen.'⁷⁶ Als oplossing om nader tot de 'historische waarheid' te komen pleit Aron voor verschillende aanvullende benaderingen. Dat neemt niet weg dat er een overdaad aan mogelijkheden blijft bestaan om mensen en hun werken te interpreteren. In de geschiedenis in ruime zin is daarom niet één waarheid te vinden, constateert Aron. Vandaar ook de ondertitel die Aron aan de *Introduction* meegaf: *Essai sur les limites de l'objectivité historique* ('Proeve van de grenzen van de historische objectiviteit').

De directe consequentie van Arons onderzoek is dat het positivisme wordt afgewezen, dat pretendeert dat er één bepaalde voorstelling van de geschiedenis bestaat. Maar ook het marxisme als historische filosofie of het vooruitgangsgeloof van Arons leermeesters is geen correcte interpretatie van de geschiedenis, maar eerder een ideologie. De geschiedenis is niet slechts voor talloze interpretaties vatbaar die steeds vernieuwd kunnen worden naarmate de tijd voortschrijdt, zij is ook allerminst gedetermineerd, of hooguit in zeer beperkte mate. De geschiedenis staat niet bij voorbaat vast; zij is geen natuur of fataliteit. Aron heeft wel oog voor de diepere onderstromen in de geschiedenis die globaal te voorzien zijn. Zo kan men bijvoorbeeld bij benadering aangeven hoe groot de bevolking van een land op een bepaald moment is, maar een globaal determinisme van de historische gebeurtenissen is er niet. Zo onvoorspelbaar als de gebeurtenissen zijn, zo onvoorspelbaar is ook de mens, concludeert hij.

Maar Aron stelt tegenover de geconstateerde relativiteit van de geschiedenis een filosofie die bij Weber ontbreekt en die de originaliteit van zijn boek uitmaakt. Het kan na de eerder gepleegde constatering van kentheoretische aard geen sluitend systeem zijn, zoals ze zo vaak in het verleden zijn ontworpen en zoals Sartre dat enkele jaren later opnieuw onderneemt in *L'Être et le Néant*. Het gaat hier om een filosofie die zich vertaalt in een houding jegens de ons omringende realiteit. Aron wijst er op dat we in feite altijd handelen vanuit een bepaalde filosofie, datgene wat aan onze benadering een bepaalde eenheid verschaft. We doen dat vrijwel automatisch of onbewust, want we kunnen geen vrede hebben met een onsamenhangend geheel, we nemen bij het ordenen van de realiteit, zoals Aron zegt, steeds 'filosofische beslissingen.' Al zijn deze beslissingen niet wetenschappelijk te funderen, ze kunnen wel degelijk op goede gronden genomen worden. Filosofisch gesproken hoeven we daarom bij gebrek aan één vaststelbare waarheid zeker niet in een onuitroeibare scepsis te vervallen. 'In het leven worden beslissingen genomen die men kan rechtvaardigen, ook wanneer er geen wetenschappelijke redenen voor zijn aan te voeren. Ik probeer dus opnieuw een sfeer van geldigheid te creëren voor de concrete mens door aan te tonen dat er boven de wetenschap uit een filosofische reflectie mogelijk is, maar deze reflectie is zelf weer afhankelijk van de geschiedenis', verklaart Aron bij de verdediging van de *Introduction*⁷⁷.

Deze 'filosofische reflectie' verwijst in concreto naar de manier waarop we volgens Aron de politiek, voor Aron het belangrijkste domein van het handelen, moeten doordenken. In de laatste sectie in de *Introduction* ontvouwt Aron zijn theorie van de actie als uitkomst en bekroning van de zo grondig

⁷⁶ R. Aron, 'La philosophie de l'histoire' in: *Dimensions de la conscience historique*, p. 17 – 18.

⁷⁷ Idem, *ibidem*, p. 43.

gepleegde analyse van de historische kennis in het eerste gedeelte van het boek. Het belangrijkste onderdeel van deze theorie is de *voorwaarde* die aan het politieke denken en handelen voorafgaat: accepteer je wel of niet de bestaande orde? Dat is wat Aron zelf zijn ‘fundamentele keuze’ noemt en anderen zijn engagement met de bestaande orde. Aron kiest nadrukkelijk voor de bestaande samenleving hetgeen neerkwam op de democratische rechtsorde in zijn eigen land. Na de Tweede Wereldoorlog zal hij deze keuze met des te meer overtuigingskracht maken en de revolutie afwijzen. Wie deze maatschappij afwijst en kiest voor de revolutie, kiest, zo vindt Aron, voor het geweld en het avontuur.

De fundamentele, weloverwogen keuze die Aron maakt is niet uitsluitend en alleen het resultaat van morele principes of van een ideologie maar van een zo uitgebreid mogelijk onderzoek. ‘Men kiest niet alleen voor de liberale en kapitalistische maatschappij en tegen het communistische project omdat men het marktmechanisme doeltreffender acht, men kiest ook op grond van een veelheid van andere criteria: efficiëntie van de instituties, de vrijheid die de mensen gelaten wordt, een rechtvaardige verdeling van de beschikbare middelen, en misschien wel bovenal het type mens dat het regime creëert’, schrijft Aron in een terugblik op deze keuze in zijn *Mémoires*⁷⁸. De revolutionair laat zich volgens Aron eerder leiden door een ideologie dan door een programma. ‘Wie vertrouwen heeft in deze ideologie, sluit zich aan bij de revolutionairen die meestal meer beloven dan anderen. Van de verbeelding gaat een grotere aantrekkingskracht uit dan van de realiteit die bovendien ook nog eens verkeerd wordt voorgesteld.’ Dat verklaart volgens Aron het vooroordeel van vele intellectuelen ten gunste van de progressieve partijen. De fundamentele keuze houdt vervolgens het nemen van politieke beslissingen in. Beslissingen die pas na bestudering van alle relevante factoren genomen dienen te worden. De praktische consequentie van deze theorie van de actie is dat Aron zich verdiept in de economie, maar later, wanneer hij journalist wordt, ook in de strategie, de krijgskunde, de internationale betrekkingen; dit alles om zo weloverwogen mogelijk politieke beslissingen te nemen. Dit is wat hij zelf het zoeken naar de waarheid noemt en daarmee overwint men, aldus Aron, ook de relativiteit van de geschiedenis. Met deze beslissingen maak je ook duidelijk waar je voor staat en creëer je zelf je omgeving. Omdat dergelijke politieke beslissingen ingrijpend zijn, hebben ze ook persoonlijke consequenties. De politiek in zijn strategische bekenis heeft consequenties voor het persoonlijke leven. In de politiek bipolaire wereld waarin Aron leefde, was dat volstrekt evident. En omdat politieke beslissingen zulke vergaande effecten hebben, is de politiek voor Aron geen onschuldig tijdverdrijf, maar een zeer ernstige zaak.

De vergelijking tussen Arons denkwijze en die van Sartre in *L’Être et le Néant* werkt verhelderend. Bij Aron ligt de nadruk volledig op het begrijpen en niet op het veranderen van het historische proces. Pijnlijk nauwkeurig wil hij nagaan wat wij met zekerheid kunnen weten en waaruit onze handelingsvrijheid bestaat. We zijn tot op zekere hoogte vrij in onze beslissingen, zo concludeert Aron; we beschikken zoals analyse van het historisch proces laat zien over een zekere speelruimte. De mensen doen er toe, zoals de geschiedenis permanent bewijst. Maar die vrijheid is allerm minst onbeperkt. We zijn ook deel van de geschiedenis waardoor onze positie geconditioneerd is. Sartre proclameert in *L’Être et le Néant* echter een absolute vrijheid door elke band met de voortschrijdende geschiedenis te ontkennen. Hij wil over de geschiedenis heenstappen, maar zoals Aron later bij de dood van Alain zal opmerken geldt ‘voor wie de geschiedenis wil overwinnen haar eerst moet erkennen.’⁷⁹ Door zijn ahistorische zienswijze, waarin de werkelijke dimensie van de geschiedenis en de politiek werd ontkend, kon Sartre volgens Aron na de oorlog zo ontsporen. Over de vrijheid zegt Aron in de *Introduction*: ‘De vrijheid, mogelijk voor de theorie, effectief in en door de praktijk, is nooit volledig. Het verleden van het individu bakent de marge af waarin het persoonlijke initiatief tot gelding komt, de historische situatie bepaalt de mogelijkheden van het politieke handelen.’⁸⁰ Er is, zoals Arons biograaf Nicolas Baverez opmerkt, altijd van historische continuïteit sprake en deze impliceert verantwoordelijkheid voor de manier waarop men handelt, met name in de politiek. Deze continuïteit maakt de vrijheid waar de revolutionair van uitgaat tot een illusie. Deze is strijdig met de

⁷⁸ R. Aron, *Mémoires*, p. 126.

⁷⁹ ‘Pour surmonter l’histoire, il convient d’abord de la reconnaître.’ In: R. Aron, ‘Remarques sur la pensée politique d’Alain’, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 57e année, 2 (1952), p. 199.

⁸⁰ Idem, *Introduction à la philosophie de l’histoire*, p. 437.

logica van het historisch proces. Volkeren en individuen blijven diepgaand aan zichzelf gelijk, bepaald als ze zijn door hun geschiedenis ⁸¹.

Existentialisme avant la lettre

Arons promotiecommissie toonde zich ronduit geschokt door zijn relativisme dat zij opvatte als een vorm van nihilisme. Léon Brunschvicg wierp Aron voor de voeten dat hij van de geschiedenis een drama zonder eenheid ('un drame sans unité') maakte, terwijl het volgens hem juist een 'unité sans drame' is. De socioloog Paul Fauconnet, boegbeeld van het onverstoorbare vooruitgangdenken aan de Parijse Sorbonne en onaangedaan door de politiek zware tijden, ging nog veel verder en vroeg zich af of Aron een wanhopige was of bezeten door een satanische geest ('un désespéré ou un satanique') ⁸². Om de kloof aan te geven tijdens de vijf uur durende confrontatie tussen leermeesters en leerling vergeleek Arons vriend, de jezuïet Gaston Fessard, de beoordelingscommissie met een 'stel kippen die gebroed hadden op een eend en deze vervolgens met groot geraas naar de zee zagen stormen waar het zich thuis voelde in een element dat hen onbekend was. ⁸³ Het element stond uiteraard voor de geschiedenis waarin Aron zich zo makkelijk bewoog. Wat de professoren schokte was dat de kennisverwerving in sociologie en geschiedenis niet kan verlopen zonder tussenkomst van persoonlijke beslissingen. Toch is volgens Aron van een redeloos relativisme geen sprake. Het inzicht in de relatieve, van eigen keuzes afhankelijke positie houdt juist de opdracht in om zo verantwoord mogelijk te handelen, zo hield hij zijn leermeesters voor. Dé waarheid, waar Aron wel degelijk naar op zoek is, bestaat niet omdat er een veelheid aan waarden en activiteiten bestaat. Toch acht hij haar realisering niet bij voorbaat geheel onmogelijk. De waarheid waar Aron in de *Introduction* op doelt is die van 'de Rede, die heel het werk van Aron doortrekt' zonder haar scherp te formuleren ⁸⁴. In deze voorstelling van de Rede, waarvan hij het idee ontleende aan Kant, zouden geschiedenis en mensheid alsnog met elkaar verzoend worden en een gelukkig einde kennen. Zijn leven lang koesterde Aron daar een soort nostalgisch verlangen naar, zoals bleek uit zijn opmerking uit de *Mémoires*: 'Ik heb zelden in mijn latere boeken gezinspeeld op dit idee van de Rede, op dit einde van de geschiedenis, hoewel ik de hunkering er naar heb bewaard. ⁸⁵ Maar deze kantiaans geïnspireerde rede lag voor Aron ver buiten de historische horizon van zijn eigen tijd en deze rede mocht vooral niet verward worden met de rede die de marxisten aan het werk zagen in de communistische experimenten.

Het accent op het belang van de beslissing in het laatste gedeelte van de *Introduction* zorgde er ook voor dat het boek door sommigen werd opgevat als het eerste existentialistische boek dat in Frankrijk verscheen ⁸⁶. Aron toonde zich later weinig gecharmeerd van dit etiket. Hij had immers willen beklemtonen dat men verantwoorde beslissingen moet nemen en dat het dus aankomt op de inhoud van de beslissingen, terwijl in het naoorlogse existentialisme de keuzes als zodanig werden verheerlijkt.

Terwijl de leermeesters van Aron zich ontheemd voelden door Arons studies, onderkenden jongere recensenten het moderne karakter ervan onder wie Bernard Groethuysen. Volgens hem wilde Aron 'aan de geschiedenis zijn geheim ontrukken'. 'Hij staat voor de vragen van een generatie die haar bestemming probeert te begrijpen of liever daar meester over probeert te worden door deze te begrijpen' schreef hij in zijn recensie in *La Nouvelle Revue française*. 'De boeken van Aron geven het pathos weer van de nieuwe generatie. Er gebeurt iets en we weten niet wat. En wat gaat er gebeuren? Aron is met de tijd verbonden door zijn daden. Dat geeft aan zijn werk een hartstochtelijk karakter. Ogenscheinlijk een intellectuele passie, maar die altijd de ongerustheid en de zorgen van de burger verraadt. ⁸⁷ Het moderne karakter van Arons kijk op de historische realiteit blijkt paradoxaal genoeg ook uit het feit dat zijn inzichten die voor de oorlog in de oren van zijn leermeesters nog zo revolutionair klonken daarna vrijwel allerwegen stilzwijgend werden aanvaard. De opvattingen die

⁸¹ Nicolas Baverez, *Raymond Aron - Qui suis-je?*, p. 23, en R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, p. 435 – 436.

⁸² Gaston Fessard, *La philosophie critique de Raymond Aron*, p. 40.

⁸³ Idem, *ibidem*, p. 49.

⁸⁴ N. Baverez, *Raymond Aron*, p. 144.

⁸⁵ R. Aron, *Mémoires*, p. 122.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld *Le Spectateur engagé*, p. 56.

⁸⁷ Bernard Groethuysen, 'Raymond Aron' in: *La Nouvelle Revue française*, t. 53 (1939), p. 623 – 629.

Aron voor de oorlog verdedigde waren, zoals de Duitse historicus Joachim Stark opmerkte, na de oorlog via 'een soort onzichtbare osmose'⁸⁸ gemeengoed geworden. De geconditioneerdheid van elke historische studie werd vanzelfsprekend gevonden, maar zonder dat men zich daar rekenschap van gaf op de grondige wijze waarop Aron dat had gedaan. Na de oorlog kregen allerlei speculatieve filosofieën van sociale en politieke aard opnieuw de overhand. Omdat het aan een grondige bezinning in kennistheoretisch inzicht ontbrak kon, nadat volledige objectiviteit in de beschrijving van de geschiedenis was verworpen, in Frankrijk na mei '68 de slinger zo ver naar de andere kant doorslaan, aldus de filosofe Sylvie Mesure. De relativiteit van de geschiedbeoefening en van de sociale wetenschappen werd door mensen als Lacan en Foucault wel erg sterk beklemtoond. Daarom is, aldus Mesure, de wijze waarop Aron de historische en sociale kennis probeerde te funderen, nog steeds relevant⁸⁹.

In dialoog met denkers over de moderne tijd

De filosofie die Aron in de *Introduction* ontvouwt begeleidt al zijn latere werk. Zoals Nicolas Baverez opmerkt is zij het verhelderende principe van al zijn bezigheden, levert zij een onderzoeksmethode op en een doctrine voor het handelen⁹⁰. Maar omdat hij niet beschikt over een overstijgende filosofie die heel de geschiedenis in een groot verband bijeen brengt en betekenis geeft, treedt Aron om zijn eigen tijd te begrijpen in dialoog met de denkers die de geschiedenis van de moderne tijd vanuit een bepaalde systematiek of filosofie hebben vorm gegeven. Hij onderzoekt hun visies op hun houdbaarheid en corrigeert ze in het licht van de actuele ontwikkelingen. Zijn ambitie omvat twee kanten. Hij wil in zijn studies op de meest adequate manier de lopende geschiedenis ('l'histoire se faisant') beschrijven. En het is gewapend met die kennis dat hij tot politieke keuzes komt. Gezien de conclusie uit de *Introduction* dat de geschiedenis niet gedetermineerd is maar evenmin zonder meer relatief komt hij in zijn politieke stellingnames uit op een niet-ideologische opstelling die politiek nog het meest verwant is aan een ondogmatisch liberalisme: de vrijheid is voor Aron de hoogste, meest noodzakelijke politieke waarde om waardevol samenleven mogelijk te maken. Tegelijkertijd blijft in zijn handelen de moraal van Kant het uitgangspunt, ook al moet de politiek van hem niet worden herleid tot moraal.

Om de geschiedenis van zijn eigen tijd te begrijpen en te beschrijven verlaat Aron zich dus op de beginselen die hij in de *Introduction* heeft geformuleerd. In deze beschrijving kan men een aantal lagen onderscheiden. De filosofie staat zowel aan het begin als aan het eind van zijn beschrijving. Een visie op een samenleving in wording overstijgt altijd de wetenschap in strikte zin, dus is er eerder sprake van wat Aron een filosofie noemt. Dat geldt voor de visies van de denkers tot wie Aron zich als man van de twintigste eeuw wendt, Montesquieu, Comte, Tocqueville, Marx, Pareto en Weber; hun relevantie probeert hij voor zijn eigen tijd vast te stellen. Een bijzondere plaats neemt in die visies op het verloop van de geschiedenis het marxisme in. Dat gold in de afgelopen eeuw voor Aron veruit als de belangrijkste filosofie van de geschiedenis. Als ideologie oefende het een ongemeen sterke invloed uit, verankerd als het marxisme was in politieke partijen en regimes. Aron heeft daarom zeer veel studie gemaakt van zowel Marx' leer als van de conclusies die zijn aanhangers daaruit trokken. In de visie die hij zelf op de samenleving van zijn tijd ontwikkelde is hij door Marx beïnvloed.

Na de filosofische visie is de tweede laag in het theoretische model de sociologische analyse. Voorzover het hier een historische sociologie betreft vermengt deze zich overigens maar al te vaak met de filosofie. De eigenlijke taak van de sociologie ziet Aron in het leggen van verifieerbare, algemene verbanden op basis van specifieke feiten. De sociologie op haar beurt is echter op zich ontoereikend voor het begrijpen van de werkelijkheid als zij zich niet in dienst stelt van de geschiedenis. Alleen de concrete geschiedenis kan, zo zegt Aron, onze nieuwsgierigheid naar het bijzondere karakter van onze tijd tevreden stellen, alleen de geschiedenis kan de unieke realiteit weergeven en gaat daarom de

⁸⁸ Joachim Stark, *Das unvollendete Abenteuer; Geschichte, Gesellschaft und Politik im Werk Raymond Arons*, p. 87.

⁸⁹ Sylvie Mesure, 'De antipositivisme à l'antirelativisme. Raymond Aron et le problème de l'objectivité historique in: *Commentaire* 9 (1986), p. 471 – 478.

⁹⁰ N. Baverez, *Raymond Aron*, p. 147.

vaststelling van sociologische verbanden te boven⁹¹. Het is de bijzondere historische realiteit die ons pas werkelijk boeit, stelt hij nadrukkelijk. In deze derde laag worden de twee voorgaande, de filosofische en de sociologische, geïncorporeerd. In de geschiedenis zélf komt de speelruimte van de historische spelers tot uiting. De relativiteit van de geschiedenis blijkt uit het feit dat ‘daarin persoonlijke beslissingen van mensen richting geven aan het concrete gebeuren’⁹². Daarmee komt aan het eind van de beschrijving opnieuw de filosofie in beeld die het handelen van de historische spelers begeleidt. Tevens wordt daardoor het verband gelegd met wat Aron noemt ‘l’histoire se faisant’: de geschiedenis die zich onder onze ogen voltrekt en waarin wij zelf een werkzaam aandeel hebben. Hier komt de autonomie van de politiek naar voren, waarvoor Aron in de beschrijving van het historisch proces nadrukkelijk een lans breekt en die voor Aron als ‘spectateur engagé’ prioriteit krijgt. In bovenstaand model is de invloed van Max Weber zichtbaar. Weber had immers de twee rollen die Aron wilde spelen op een acceptabele wijze met elkaar weten te verzoenen, die van de onderzoeker en van de geëngageerde politicus.

In een essay uit 1961, *L’aube de l’histoire universelle*, (‘De dageraad van de universele geschiedenis’) ⁹³, dat een nadere precisering is van zijn analyses uit de *Introduction*, onderscheidt Aron twee belangrijke formele dimensies in de beschrijving van het steeds weer unieke historische proces, *histoire nécessaire* (‘de noodzakelijke geschiedenis’) en *histoire traditionnelle* (‘de traditionele geschiedenis’). Onder de eerste vat hij met name de gegevens van sociologische en economische aard samen, de zogeheten massieve feiten, de ontwikkelingen op lange termijn zoals de voortschrijdende rationalisering, het voortgaande streven naar gelijkheid enz.. Maar deze *histoire nécessaire* verbindt zich steeds weer op bijzondere wijze met de *histoire traditionnelle*: de eeuwige geschiedenis van de strijd tussen de mensen onderling, waarin ambities en hartstochten zo’n grote rol spelen, het menselijk drama dat steeds weer de historische kronieken vult; dat wat de Britse historicus Arnold Toynbee ‘history als usual’ noemde. De twee dimensies samen leveren wat Aron de uniciteit noemt van elke historische periode.

Het onderscheid tussen beide dimensies is al in de kern aanwezig in de *Introduction* waar Aron verwees naar de ideeën van de negentiende-eeuwse wiskundige en filosoof Antoine Cournot (1801 – 1877). In de geschiedenis onderscheidde Cournot verschillende, gelijk oplopende series van gebeurtenissen die steeds weer onvermoede verbanden met elkaar aangaan en een verklaring vormen voor wat we het toeval noemen. Dit theoretische uitgangspunt werd door Aron op overtuigende wijze uitgewerkt in zijn boek *Les guerres en chaîne* (‘De met elkaar verbonden oorlogen’) uit 1951. Het boek beschrijft de ruim dertig jaar durende oorlog tussen 1914 en 1945 in Europa. Waarom kon de Eerste Wereldoorlog tot zo’n enorme catastrofe uitgroeien? De oorlogvoerende partijen dachten dat de strijd net als in de negentiende eeuw in enkele maanden beslecht zou worden, maar ze waren in hun politiek-strategische berekeningen niet bedacht op de effecten van het nieuwe wapentuig. Daardoor kon de strijd zo’n langdurig en uitputtend verloop krijgen. Op deze ‘technische verrassing’ hadden de strijdende partijen niet gerekend. De techniek is een factor uit de *histoire nécessaire* en het conflict tussen de Europese staten behoort tot de *histoire traditionnelle*. Van een onbepaald determinisme is echter geen sprake. De ontwikkelingen lagen zeker niet bij voorbaat vast. Voor Aron bezit de menselijke, lees: de politieke factor, een bijzondere autonomie. Daardoor zijn de ontwikkelingen nooit vooraf te voorspellen. De geschiedenis van de twintigste eeuw kan niet geschreven worden zonder de beslissingen van Hitler, Stalin, Roosevelt en de Gaulle in aanmerking te nemen.

De prioriteit van de politiek: Thucydides als model

In Thucydides’ geschiedenis van de Peloponnesische oorlog, de strijd tussen de stadsstaten Athene en Sparta om de hegemonie in het Griekenland van de vierde eeuw voor Christus, zag Aron als het ideale voorbeeld van geschiedschrijving. Uit Thucydides’ beschrijving blijkt dat de ontwikkelingen niet vastliggen; de handelingsvrijheid van de dramatis personae blijft recht overeind. De laatsten bepalen

⁹¹ G. Fessard, *La philosophie historique de Raymond Aron*, p. 48.

⁹² Idem, *ibidem* p. 42.

⁹³ R. Aron, ‘L’aube de l’histoire universelle’ in: *Dimensions de la conscience historique*, p. 225 – 254.

de uitkomst van de strijd. Prominente twintigste-eeuwse historici als Arnold Toynbee en Albert Thibaudet zagen in Thucydides' verhaal een model voor de confrontatie tussen de machtsblokken in Europa. Net als Athene en Sparta waren de Europese landen bij het aangaan van de strijd in 1914 op het hoogtepunt van hun macht. En zoals in het oude Griekenland na een onderlinge strijd van zo'n dertig jaar perifere machten als Macedonië en Rome zouden triomferen over het zwaar gehavende Griekenland, zo zouden grootmachten buiten Europa, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, na 1945 beslissen over het eens zo zelfstandige en machtige Europa.

Voor Aron ligt de parallel nog op een ander, principiëler vlak. Hem treft de juiste wijze waarop Thucydides deze geschiedenis heeft geboekstaafd. In zijn essay *Thucydide et le récit historique* ('Thucydides en het historische verhaal')⁹⁴ wijst Aron erop dat de Griekse geschiedschrijver de motieven en de strategieën van de hoofdrolspelers verwerkt in de manier waarop hij zijn geschiedenis presenteert. Zijn beschrijving van de geschiedenis is een schoolvoorbeeld van 'history as usual': menselijke hartstochten bepalen de strijd, de leiders van Athene – de machtigste partij – overspelen met hun imperialistische ambities hun hand en delven daardoor tegenover Sparta en zijn bondgenoten het onderspit. Niet gehinderd door ideologische (voor)oordelen, die verkeerde tegenstellingen oproepen, en daarmee trouwens volstrekt onbekend, laat Thucydides' onopgesmukte wijze van beschrijven volgens Aron de eigen logica en dynamiek zien van de strijd op leven en dood tussen de beide stadstaten. Ook de strijd tussen de grootmachten in Europa liet volgens Aron feitelijk een eeuwenoude continuïteit zien: history as usual, ondanks de ideologische motieven waarmee de hoofdrolspelers hun strijd bemantelen. Wat Aron bovenal in Thucydides' verhaal waardeert is dat hij de prioriteit van de politiek laat zien. Zo moet volgens hem de geschiedenis dan ook geschreven, want zo doet men recht aan de werkelijkheid. De oorlog in Thucydides' verhaal is, naar Clausewitz' uitspraak, niets anders dan de voortzetting van de politiek met andere middelen. Het verloop van die strijd heeft een uniek, onherhaalbaar karakter: het zijn de beslissingen van Pericles, Alcibiades en Nicias die het lot van Athene bepalen. Weliswaar hebben zij lang niet alles in de hand, – ook dat laat Thucydides zien, want altijd zijn er materiële omstandigheden die aan eenmaal genomen beslissingen van de leiders een andere uitwerking geven dan ze zelf dachten. Marx' woord is daarom van toepassing: 'Mensen maken hun eigen geschiedenis, maar niet zoals zij het willen en niet onder omstandigheden die ze zelf gekozen hebben'⁹⁵. Maar met weloverwogen, goed gefundeerde beslissingen hadden de Atheners, die de strijd tegen Sparta verloren, veel onheil voorkomen en misschien wel de overwinning behaald, zo lijkt Thucydides te suggereren.

De sociologische, economische en krijgskundige omstandigheden waarmee de hoofdfiguren te maken hebben, verwaarloost Thucydides zeker niet, zo stelt Aron in zijn beschouwing. Natuurlijk is het waar dat hij veel minder aandacht aan deze zaken besteedt dan tegenwoordige historici die meestal kunnen beschikken over gespecialiseerde kennis op allerlei gebied. Hulpwetenschappen als economie, krijgskunde en tal van andere disciplines zijn onmisbaar voor de keuzes van de politieke beslissers. Deze disciplines dienen er toe om de per definitie unieke gebeurtenissen die het drama van de geschiedenis uitmaken te verhelderen, maar deze disciplines vormen geen doel op zich, aldus Aron. De verheldering die ze bieden blijft bovendien beperkt. Omdat ze onderdeel van de geschiedenis zijn, dragen ze hooguit bij aan de waarschijnlijkheid waarmee het toekomstig verloop kan worden voorzien. Zowel in de te beschrijven geschiedenis die achter ons ligt als in de geschiedenis die we zelf maken hebben deze wetenschappen de status van (weliswaar onmisbare) hulpmiddelen, maar het zijn uiteindelijk de mensen die er toe doen. Het optreden van de leiders is doorslaggevend en daarom zijn ze ook niet onderling verwisselbaar. Wat gold in Thucydides' geschiedenis gaat onverminderd op voor onze eigen tijd, ook al beseft Aron wel dat de besluitvorming in onze tijd heel wat ingewikkelder is geworden. Zoals hij in de *Introduction* wilde aantonen, treedt de relativiteit van de geschiedenis aan de dag doordat persoonlijke beslissingen van mensen richting geven aan de ontwikkelingen.

⁹⁴ Idem, 'Thucydide et le récit historique' *ibidem*, p. 111-147.

⁹⁵ Marx deed deze uitspraak, die als een soort refrain het werk van Aron doorklinkt, in 'Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte', opgenomen in Karl Marx, *Les Luttes de classes en France*, p. 176. Het volledige citaat luidt: 'Mensen maken hun eigen geschiedenis, maar niet zoals zij het zelf willen en niet onder de omstandigheden die ze zelf gekozen hebben; deze treffen ze daarentegen kan en klaar aan, ze zijn gegeven als erfenis van het verleden.'

Aron vroeg zich in zijn studie over Thucydides af waarom in de moderne geschiedschrijving de rol van de (leidende) personen vaak zo laag werd ingeschat en waarom aan de sociologische ‘massieve feiten’ zo vaak zoveel meer waarde werd toegekend dan aan personen van vlees en bloed. De oorzaken daarvoor waren volgens hem voor een deel gelegen in de ontindividualisering en depersonalisering van de politiek in de twintigste eeuw. Arons waarneming had uiteraard betrekking op zijn eigen tijd. Vandaag de dag gaat de aandacht opnieuw sterk uit naar de politieke personen. Aron zou zich daar in ieder geval niet over hebben verbaasd. Wie in de Peloponnesische oorlog de beslissingen neemt is in Thucydides’ verhaal steeds duidelijk. De hoofdfiguren worden vaak opgevoerd en er wordt verslag gedaan van de vergaderingen waarop zij hun beslissingen nemen. Echter, niet altijd is de rol van politieke personen duidelijk aanwijsbaar. De besluiten die leidden tot het ontstaan van zo’n ingrijpend gebeuren als de Eerste Wereldoorlog – een situatie die Aron in de *Introduction* uitvoerig schetste om te laten zien hoe de geschiedenis verloopt – zijn veel moeilijker traceerbaar. Haar ontstaan was wat Aron noemt een *raté diplomatique* – een ontsporing waar veel diplomaten debet aan waren – en daarom moeilijk terug te voeren tot duidelijk aanwijsbare personen. Er zijn te veel figuren betrokken bij de zelfmoord op Europa, aldus Aron.

Een programma voor het leven

Arons promotor Léon Brunschvicg voorzag bij de beoordeling van de *Introduction à la philosophie de l'histoire* terecht dat deze filosofie een programma voor een heel leven omvatte. Het zijn echter de tijdsomstandigheden die de onderwerpen en de concrete betrokkenheid bepalen waarin deze filosofie tot uiting komt. In de jaren dertig zag Aron zijn toekomstige rol vooral als filosoof. De geëngageerde journalistiek die hij tijdens zijn verblijf in Duitsland had bedreven, had hij de rug toegekeerd. Maar ondanks zijn wetenschappelijke ambities, wilde hij wel degelijk op een of andere manier inwerken op zijn tijd. Het grote artikel over de mislukte economische politiek van de Volksfrontregering was daar een voorbeeld van. De oorlog die Aron al vanaf 1936 onafwendbaar acht ⁹⁶, zal tenslotte zijn carrière een totaal andere wending geven. Steunend op het fundament dat hij zich middels zijn filosofie had eigen gemaakt en zich meer dan velen van zijn tijdgenoten bewust van wat er door die oorlog op het spel kwam te staan vluchtte hij na de Franse capitulatie in 1940 naar Londen om van daaruit aan het verzet tegen de Duitse bezetter deel te nemen. Hem werd echter gevraagd het hoofdredacteurschap op te nemen van *La France libre*, het tijdschrift dat onder zijn leiding uitgroeide tot het intellectuele visitekaartje van het vrije Frankrijk. Na de oorlog bleef hij journalist om pas tien jaar later, in 1955, terug te keren naar de universiteit. Van dat moment af combineerde hij zijn wetenschappelijke loopbaan tot aan het einde van zijn leven met die van journalist. De radicaal veranderde politieke conjunctuur na 1945 dwong hem zich bezig te houden met de problemen van het Atlantisch bondgenootschap, het totalitarisme, de aard van de moderne democratie en de moderne oorlog en de wezenskenmerken van de industriële samenleving. In al deze terreinen verdiepte hij zich en kiest hij positie.

Na in dit hoofdstuk de wording, de inhoud en de gevolgen van Arons filosofie voor zijn aanpak uiteen te hebben gezet, gaan we over tot de bespreking van de belangrijkste sectoren van het werk van Aron als ‘spectateur engagé’. We houden ons daarbij aan de indeling die aan het slot van hoofdstuk I werd vermeld en afkomstig is van Aron zelf. ⁹⁷ Op de eerste plaats betreft dit de ideologiekritiek. Deze is logisch gezien het meest directe uitvloeisel van Arons filosofie, omdat daarin de criteria voor een aanvaardbare beschrijving van de geschiedenis uiteen worden gezet. Van Arons kritiek op de ideologieën maakt die op het marxisme het hoofdbestanddeel uit. Het marxisme is niet alleen een

⁹⁶ De militaire bezetting van het Rijnland door Hitlers troepen in maart 1936 tegen de afspraken in van het door Duitsland ondertekende verdrag van Locarno maakte de oorlog naar Arons stelling overtuiging onafwendbaar. Aron in *Le Spectateur engagé*: ‘Hitler had de Bundeswehr opdracht gegeven het Rijnland binnen te trekken, maar op voorwaarde, zoals geëist door het militaire opperbevel, dat de Duitse troepen zich zouden terugtrekken als de Franse troepen zouden optreden. Dat staat nu vast. Men weet dat men in maart 1936 de loop van de geschiedenis had kunnen veranderen. Dat maakt deel uit van mijn filosofie van de geschiedenis. Het is een datum, een fundamentele datum. Helderheid en enige moed hadden toen de loop van de geschiedenis kunnen veranderen. Maar jammer genoeg had Hitler gelijk. Er bestond geen enkele kans dat er in Frankrijk een regering gevonden zou worden die deze beslissing durfde te nemen.’ (p. 62).

⁹⁷ Zie noot 6.

ideologie, waarmee het bestaan van de communistische regimes werd gerechtvaardigd; de grondslag ervan wordt gevormd door een leer die zowel filosofie als wetenschap omvat. Daarom bespreken we eerst Arons relatie met Marx' leer: de evaluatie die hij daarvan geeft en de transformaties die diens leer onderging bij een aantal van Arons generatiegenoten. Dit gebeurt in hoofdstuk IV. De ideologiekritiek in ruimere zin waarvan die op het marxisme een onderdeel is, en de toekomst van de ideologie komen in het daarop volgende hoofdstuk V aan bod.

IV Criticus van het marxisme

Une qualité de l'oeuvre de Marx, c'est qu'elle peut être expliquée en cinq minutes, en cinq heures, en cinq ans ou en un demi-siècle. Elle se prête en effet, à la simplification du résumé en une demi-heure, ce qui permet éventuellement d'écouter avec ironie celui qui a consacré sa vie à l'étudier.⁹⁸

Le marxisme de Marx, p. 13 – 14.

Gefascineerd door Marx

Meer dan door enige andere auteur is Aron geboeid geweest door Marx. Sinds hij eind 1930 besloot zijn leven in dienst te stellen van een filosofische bestudering van de geschiedenis en de maatschappij, had Marx zijn volle aandacht. Marx was de meest prestigieuze filosoof van de geschiedenis. Aron was gefascineerd door de manier waarop hij alle facetten van de historische werkelijkheid vanuit één filosofie op samenhangende wijze dacht te kunnen beschrijven. Ruim dertig jaar later, in 1962, als Aron een jaar lang aan de Sorbonne college geeft over Marx, klinkt die fascinatie nog door wanneer hij op het unieke karakter van zijn onderneming wijst. Marx probeerde door middel van een grote alomvattende *theorie* het verloop van de geschiedenis ('le devenir historique') te verklaren. Hij analyseerde in *Het Kapitaal* de manier waarop een bepaald economisch regime functioneert, maar hij wilde op basis van de wetten die zijn functioneren mogelijk maken ook de veranderingen verklaren die een dergelijk regime in de loop der tijd ondergaat. Marx gaf dus binnen één ontwerp een statische en een dynamische analyse, aldus Aron, iets dat vóór hem nog nooit iemand had ondernomen⁹⁹. Maar hij moest Marx' filosofie niet zonder spijt op grond van wat hij zijn 'kantiaanse' kritiek noemt van de hand wijzen. Ze bevat volgens Aron een visie op de geschiedenis die de mogelijkheden van de historische kritiek verre overtreft. Deze constatering had Aron er toe gebracht zijn eigen historische filosofie te ontwerpen en deze getuigde van aanzienlijk bescheidener dimensies.

Aron werd daarom geen marxist en toch was hij het in zekere zin wel. Dezelfde soort relatie die er tussen Marx en Hegel bestond, was er volgens Aron tussen hem en Marx. Marx wees het metafysische systeem van Hegel af waarin deze de hele geschiedenis wilde samenvatten. Hij wilde daarom zeker geen hegeliaan genoemd worden, maar hij hield wel vast aan het idee van Hegel dat de geschiedenis voltooid zou worden volgens de wetten van de rede. Ook nam Marx diens dialectische wijze van redeneren over: het denken in tegenstellingen die in steeds nieuwe syntheses worden overbrugd.

Zijn overeenkomst met Marx schuilt volgens Aron in het feit dat hij net als Marx zo grondig mogelijk en zonder ideologie vooraf de samenleving van zijn tijd en haar geschiedenis bestudeert¹⁰⁰. Daarmee trad hij, zo zegt hij, in de sporen van Marx die aan het begin van zijn onderzoek naar de kapitalistische maatschappij van zijn dagen had gesteld dat men de regimes niet moet beoordelen naar datgene wat zij nastreven maar naar hoe zij in werkelijkheid functioneren¹⁰¹. Dat beschouwt Aron als werken in de ware geest van Marx en daarom noemde hij zijn benadering van de samenleving in de geest van Marx. Van meet af aan is dan duidelijk dat hij tot radicaal andere conclusies over de werking van de samenleving zal komen dan Marx. Niettemin is de invloed van Marx duidelijk te bespeuren in de manier waarop Aron de samenleving interpreteert. Het is niet toevallig dat Aron om de moderne samenleving te beschrijven net zoals Marx als uitgangspunt de economische grondslag kiest en daarmee de vruchtbaarheid van diens aanpak zou demonstreren.

⁹⁸ 'Een kwaliteit van het oeuvre van Marx is dat het in vijf minuten kan worden uitgelegd, in vijf uur, in vijf jaar of in een halve eeuw. Het kan inderdaad op versimpelde wijze in een half uur worden samengevat, wat inhoudt dat degene die niets weet van de geschiedenis van het marxisme degene met ironie beluistert die zijn leven heeft besteed om het te bestuderen.'

⁹⁹ R. Aron, *Le Marxisme de Marx*, p. 181 – 182.

¹⁰⁰ Idem, *ibidem*, p. 303 – 304.

¹⁰¹ Marx verwoordde deze opvatting in het voorwoord van *Zur Kritik der politischen Ökonomie* uit 1859 (*MEW*, Bd 13, p. 3 – 160). Het werk bevat in een notedop vrijwel alle theorieën van Marx en loopt vooruit op Marx' hoofdwerk, *Das Kapital* uit 1867.

Met het succes en de bloei van Marx' ideeën was het volgens Aron het merkwaardig gesteld. Tot aan de revolutie in Rusland was het marxisme bepaald geen dominante filosofie. Als maatschappijkritische theorie leek zij zelfs over haar hoogtepunt heen, omdat het duidelijk was dat de werkomstandigheden voor de arbeiders in flagrante tegenstelling tot Marx' voorspellingen zichtbaar aan het verbeteren waren. Deze constatering had tot grote onenigheid geleid binnen de Tweede Internationale waarin de socialistische partijen vooral door toedoen van Marx' compaan Friedrich Engels aan het eind van de negentiende eeuw waren verenigd. De Duitse sociaal-democraat Eduard Bernstein (1850 – 1932) had gepleit voor afzwering van de revolutie zonder daarvoor gehoor te vinden. Lenin had daarentegen doelbewust op een revolutie aangestuurd, niet te voltrekken door de arbeiders, die in Rusland slechts een kleine minderheid vormden, maar door een revolutionaire partijorganisatie op te zetten die de omverwerping van het oude regime op zich zou nemen en namens het proletariaat zou handelen. Deze gewelddadige omwenteling zette het marxisme opnieuw op de kaart. Het werd via de transformaties die Lenin in het marxisme aanbracht de staatsideologie van de Sovjet-Unie. Als kritiek daarop ontstond er een terugkeer naar het oorspronkelijke marxisme. Met name veel intellectuelen herkenden zich in de potenties van het marxisme waarin een filosofie van de geschiedenis werd gecombineerd met een radicale kritiek op de (kapitalistische georganiseerde) maatschappij. Aangezien zij wetenschappelijk gefundeerd was, was er alle aanleiding haar serieus te nemen. Daar dankte het marxisme ook zijn succes bij de intelligentsia aan. De veroordeling van het kapitalistisch systeem kreeg niet alleen een morele grondslag, maar werd ook nog eens 'wetenschappelijk' gefundeerd, aldus Aron. Hij concludeerde: 'Rationeel én idealistisch ingestelde critici konden aan hun trekken komen. Zij konden hun hoop vestigen op het feit dat dit systeem (het kapitalistische) door zijn tegenspraken op de kortere of langere termijn zijn eigen ondergang tegemoet zou gaan.'¹⁰²

Arons onderzoek ten aanzien van Marx komt neer op vier belangrijke vragen. Waar staat Marx werkelijk voor; waarom klopt Marx' analyse niet en waarom kwamen dus zijn voorspellingen niet uit; welke verantwoordelijkheid draagt Marx voor de regimes die in zijn naam werden opgericht, en wat is er in Marx' filosofische en economische analyse nog steeds van belang.

De kern van Marx' werk

Waar Marx werkelijk voor staat, is op het eerste gezicht niet zo gemakkelijk te achterhalen. Marx' werk leidde in de eerste helft van de twintigste eeuw en ook nog lang daarna tot een schier onuitputtelijke reeks van interpretaties. In de *Introduction* concludeert Aron al dat Marx' leer 'dubbelzinnig en onuitputtelijk' is ('équivoque et inépuisable'). Dat heeft volgens Aron twee belangrijke oorzaken. Op de eerste plaats als gevolg van de manier waarop de leer van Marx tijdens zijn leven gestalte kreeg. Marx begon als (veranderingsgezind) filosoof, eindigde als kritisch econoom en bleef zijn leven lang revolutionair. Daarnaast werd de ontwikkeling van het marxisme tot staatsideologie van de Sovjet-Unie met een wereldwijde uitstraling een tweede bron van nieuwe interpretaties.

De ontwikkelingsgang van Marx' denken wordt traditiegetrouw in tweeën verdeeld. In de periode van zijn jeugd komt de filosoof aan het woord; in de tweede periode de kritische econoom. Maar de eerste staat in dienst van de tweede en mag daar niet van worden losgekoppeld, zoals velen geneigd waren te doen, want dan doet men onrecht aan Marx' bedoelingen, stelt Aron.

De jonge Marx rebelleerde tegen Hegels voltooide filosofie. Daarin werd het eeuwenoude filosofische ideaal, de versmelting van de particuliere en universele dimensie van het menselijk bestaan, in de geschiedenis gesitueerd en deze synthese werd in zijn systeem ook op filosofische wijze gerealiseerd. Hegel suggereerde dat zij tot stand was gekomen in de Pruisische staat waarvan hij een trouw verdediger was. Hij accepteerde de inzichten van de toenmalige politieke economie die uitging van een toenemende tegenstelling tussen rijk en arm. Voor de belabberde materiële omstandigheden waaronder het gros van de mensheid in het begin van de negentiende eeuw gebukt ging, had hij geen belangstelling. Marx wilde door middel van een radicale kritiek op de samenleving de ontplooiing van de mens dienen en zo de voltooide filosofie van Hegel in de dagelijkse werkelijkheid verwezenlijkt zien. Marx wilde de mens bevrijden en zijn vervreemding opheffen. De religie was volgens hem het meest zichtbare symptoom van deze vervreemding. Samen met Friedrich Engels ontwikkelde hij

¹⁰² R. Aron, *Les Étapes de la pensée sociologique*, p. 164.

vervolgens een alternatief voor Hegels geschiedfilosofie, de leer van het historisch materialisme. Daarin werd net als in Hegels filosofie de voortgang in de geschiedenis verklaard volgens een dialectisch model: een voortdurend spel van krachten en tegenkrachten dat steeds tot een nieuwe (voorlopige) synthese leidt. De productiekrachten vatte Marx op als de sturende kracht in de geschiedenis. Vanuit de oorspronkelijk bestaande natuurlijke samenwerkingsvorm tussen de mensen komt een steeds verder gaande arbeidsdeling en bezitsdeling tot stand waardoor groepen met verschillende taken en posities ontstaan. Zo groeien er verschillende klassen op. Elke klasse ontwikkelt op grond van de materiële omstandigheden waarin zij verkeert zijn eigen bewustzijn. Zie daar de kern van dit historische materialisme.

In het samen met Engels geschreven *Manifest van de Communistische Partij* in het revolutiejaar 1848 vatte Marx zijn inzichten voor de buitenwacht op pakkende wijze samen. De productiekrachten waren volgens Marx in de negentiende eeuw tot een ongeëvenaard niveau gestegen; de revolutie was onontkoombaar geworden. Zijn redenering was dat de productieverhoudingen niet langer pasten bij de productiekrachten: een kleine groep van bezitters (van de productiemiddelen) was tegen een groeiende massa van bezitlozen komen te staan die gedwongen werd haar werkkraft te verkopen aan deze bezitters. Dat moest wel uitmonden in een revolutie. Dit was kort samengevat Marx' filosofie.

Marx vond de *onderbouwing* van deze inzichten niet het publiceren waard. Dat was volgens Aron ook begrijpelijk: de filosofie van Marx, die zo overduidelijk de sporen van Hegel bleef dragen, was geen doel op zich. Zij was het *uitgangspunt* om te bewijzen dat de kapitalistische economie tot de ondergang gedoemd was. Bijna twintig jaar na het *Manifest van de Communistische Partij* verscheen *Het Kapitaal* en dan nog maar het eerste deel. Een reusachtig werk, want nu ging het er om daadwerkelijk aan te tonen dat het kapitalistische stelsel op grond van de redelijke wetten van de geschiedenis ten onder zou gaan. De meerwaardetheorie vormt in *Het Kapitaal* de kern van Marx' kritiek op het kapitalistische systeem. De fabriekseigenaar eigent zich de meerwaarde toe die de arbeider door middel van zijn arbeid creëert, schijnbaar zonder dat de arbeider te kort wordt gedaan, want deze wordt als ware hij een voorwerp beloond zodat hij zichzelf en zijn naasten in stand kan houden. Terwijl de uitbuiting in feodale tijden ronduit zichtbaar was, is de uitbuiting in het (negentiende-eeuwse) kapitalistische systeem volgens Marx tot de hoogste graad van raffinement gestegen. De bezitters van de productiemiddelen noch de uitgebuitenen valt overigens iets persoonlijks te verwijten: het systeem zelf is intrinsiek onrechtvaardig. Deze analyse, strikt wetenschappelijk uitgevoerd, bracht de actievoerder in Marx in beweging, die meende dat de door hem beschreven tegenstellingen alleen door middel van een revolutie konden worden opgeheven.

Aron concludeert daarom dat Marx eerst en vooral de fundamentele criticus van het (negentiende-eeuwse) kapitalisme is. De schrijver van *Het Kapitaal* had 'een theorie over dit regime, over het lot dat het de mensen aandeed en over de toekomst van dit regime'¹⁰³. In tegenstelling tot andere economen van zijn tijd wilde Marx de ware werking ervan verduidelijken en bewijzen dat het op grond van intrinsieke tegenstrijdigheden ten onder moest gaan. Dát vormde de kern van zijn opvattingen, dat bepaalde ook zijn revolutionaire activiteiten, want Marx was niet alleen een filosoof, een politiek econoom sui generis, maar ook een propagandist en voorzitter van de Eerste Internationale.

Het was dan ook geen wonder dat Aron weinig waardering kon opbrengen voor de nieuwe interpretaties die tussen de beide wereldoorlogen ontstaan, vooral in Duitsland en na de Tweede Wereldoorlog in Frankrijk waar dan het marxisme in de mode raakt. Deze nieuwe interpretaties gingen voor het merendeel terug op de filosofische jeugdwerken van Marx die deze tijdens zijn leven niet het publiceren waard had gevonden. Zo trad er in de receptie van Marx' werk een soort schisma op. Enerzijds degenen die steunden op de Marx van het *Manifest van de Communistische Partij*, van *Het Kapitaal* en de handzame vertaling die Friedrich Engels in zijn *Anti-Dühring* daar aan had gegeven met het oog op het bijeen brengen van de socialistische krachten aan het einde van de negentiende eeuw in de Tweede Internationale; anderzijds degenen die de humanistische Marx naar voren schoven, de jonge Marx. De opkomst en bloei van de humanistische Marx was, aldus Aron, mede te verklaren door de teleurstelling die de verwezenlijking van Marx' utopie in de Sovjet-Unie had opgeleverd. De jonge Marx had in de onvoltooid gebleven *Economisch-filosofische Manuscripten van 1844* en in de *Deutsche Ideologie* zijn gedachten neergelegd over de vervreemde mens. Dat laatste had Marx wel geprobeerd uitgegeven te krijgen, maar toen dit mislukte had hij er geen probleem mee gehad dat het

¹⁰³ R. Aron, *Les Étapes de la pensée sociologique*, p. 143.

ter verorbering aan de muizen werd overgelaten. Dit, aldus Aron, zei genoeg over de relevantie die hij aan dat werk toekende.

De jeugdwerken van Marx, in het begin van de jaren dertig in Berlijn gepubliceerd, waren het startsein van een lawine aan nieuwe studies. De Hongaar George Lukacs, en in Frankrijk Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty en Louis Althusser probeerden ieder langs verschillende wegen 'de filosofische betekenis en waardigheid van het marxisme te redden' door het los te koppelen van de vigerende filosofie in de Sovjet-Unie en de incarnatie daarvan in het totalitarisme van de Sovjet-Unie.¹⁰⁴ Zij wensten Marx bij de tijd te houden, maar legitimeerden daarmee volgens Aron alsnog op indirecte wijze de communistische regimes. Niet zonder ironie noemde hij zijn eigen benadering daarom het 'marxisme van Marx'¹⁰⁵. Door de werkelijke Marx tevoorschijn gehaald te hebben kon hij niet alleen laten zien waar het de Duitse revolutionair om begonnen was, maar ook de dubbelzinnigheden en misvattingen aan het licht brengen die over diens werk de ronde deden; hij kon de problemen signaleren die interpretatie van Marx' werk zo bemoeilijkten, de wereldwijde ideologie bekritisieren die uit dit oeuvre was getrokken; hij kon Marx' eigen rol daarin laken, maar ook de aantrekkingskracht verklaren die het werk van Marx behield ondanks de totalitaire regimes die zich op hem beriepen en ondanks het feit dat geen enkele van Marx' voorspellingen bewaarheid werd.

Waarom Marx' voorspellingen niet uitkwamen

De verwachtingen die Marx op zijn 'wetenschappelijk socialisme' baseerde, kwamen niet uit. In plaats van de verpaupering van de arbeidersklasse steeg de welvaart. De sociale omstandigheden voor de arbeiders verbeterden aanzienlijk dank zij pressiegroepen als vakbonden; de revolutie, zoals Marx die bedoeld had, kwam niet tot stand. De ontwikkelingen in de twintigste eeuw gingen lijnrecht tegen Marx' voorspellingen in. De theorie over het nauwe verband tussen de productieverhoudingen (lees: de relaties tussen bezitters van de productiemiddelen en de bezitlozen, de arbeiders), het productievermogen van een samenleving, en de persoonlijke eigendom van de productiemiddelen werd in de praktijk gelogenstraft. Anders dan Marx dacht bleek er in de geschiedenis geen economisch determinisme aan het werk. Op grond van dat determinisme had Marx vermoed dat Engeland of Duitsland het meest rijp waren voor de proletarische revolutie. Maar zij vond uitgerekend plaats in Rusland waar de sociale en industriële structuren allerminst strookten met het voldragen kapitalisme dat Marx voor een revolutie noodzakelijk achtte. En het was niet het proletariaat, maar een partijelite die daar de revolutie bewerkstelligde. In plaats van de volledige bevrijding en ontplooiing van de mens die Marx beoogde en die de diepste intentie was geweest om de maatschappij van zijn dagen te analyseren, kwam er een staat met een totalitair karakter tot stand waarin wel degelijk klassen bleven bestaan en de persoonlijke vrijheden permanent geweld werden aangedaan. De revoluties die later in naam van de marxistische ideologie werden uitgevoerd, vonden steeds plaats in landen waarvan de structuren in het geheel niet niet beantwoordden aan een voldragen kapitalisme.

Afgezien van de wijze waarop na Marx'dood door zijn volgelingen diens complexe leer werd geïnterpreteerd en door Lenin op geheel eigen wijze werd omgesmeed en in praktijk gebracht, vraagt Aron zich af wat de manco's zijn van Marx' leer, waardoor deze onrealiseerbaar is. Wat schortte er aan zijn kritiek op het kapitalistische stelsel, aan zijn filosofie over de bevrijde mens en aan de klassenloze maatschappij? Aron onderscheidde drie soorten oorzaken: filosofische, sociologische en economische.

Arons meest principiële, filosofische bezwaar is gegrond op wat hij zijn kantiaanse kritiek noemt: de kritiek die de mogelijkheden van de (historische) kennisverwerving niet overschat.¹⁰⁶ De gang die het historische proces neemt, kan men niet verklaren door één oorzaak aan te wijzen, de economische. Het tekort van dit economische verklaringsmodel komt direct tot uiting in de kwestie hoe de maatschappelijke groep kon ontstaan die in staat was de werkkraft van arbeiders te kopen. Met andere woorden: hoe kon de eerste accumulatie van kapitaal plaats vinden? Geweld, list, roof zijn

¹⁰⁴ Nicolas Baverez, *Raymond Aron – Qui suis-je?*, p. 66.

¹⁰⁵ Aron gaf tot tweemaal toe uitvoerig college over Marx, de eerste keer aan de Sorbonne in het studiejaar 1962 – 1962, de tweede keer als hoogleraar aan het Collège de France in het cursusjaar 1976 – 1977. Beide keren noemde hij zijn cursus 'Le Marxisme de Marx'. De eerste werd in 2002 postuum uitgegeven.

¹⁰⁶ Zie voor Arons 'kantiaanse' kritiek de *Mémoires*, p. 579.

klassieke procedés in de (politieke) geschiedenis, die de vorming van een kapitaalkrachtige groep mensen kunnen verklaren. Maar die groep kan zijn ontstaan ook danken aan mensen die vindingrijk en intelligent zijn. Hoe dan ook, met een dergelijke verklaring voor de oorspronkelijke accumulatie van kapitaal doet men een beroep op strikt niet-economische factoren en treedt men dus buiten de kaders van Marx' filosofie¹⁰⁷. Een soortgelijk probleem doet zich voor in de wijze waarop het kapitalistische stelsel spaak loopt. *Het Kapitaal* geeft geen overtuigende economische argumenten voor de ondergang van het kapitalisme. Marx verwijst daarvoor naar de opstand van het proletariaat als gevolg van de door hem verwachte verpaupering. Economisch van aard was wel zijn argument dat de winstvoet van ondernemingen naarmate zij langer bestaan en groter worden steeds verder daalt, maar wanneer het moment nadert waarop het kapitalisme instort kon Marx niet aangeven.

Dan de oorzaken van sociologische aard. Marx' theorie van de klassenstrijd gaat volgens Aron duidelijk mank. Aron hecht geen geloof aan de revolutionaire, internationalistische aspiraties die Marx de arbeiders toedicht; hun ideaal is om 'petits bourgeois' te worden, zoals bijvoorbeeld Hitlers omwenteling in 1933 duidelijk liet zien. Marx gaat bovendien uit van het fundamentele antagonisme tussen de bourgeoisie en het proletariaat in de negentiende-eeuwse kapitalistische maatschappij. De klassestrijd is volgens hem van wezenlijk belang in de voortgang van het historische proces. Daarom dacht hij ook dat de toetreding van het proletariaat tot de macht op dezelfde manier zou verlopen als die van de bourgeoisie. Zoals de bourgeoisie door de Franse Revolutie de adel aan de macht afloste, zo zou het proletariaat de bourgeoisie als leidende elite vervangen. Een grote vergissing, aldus Aron, en hij begrijpt niet goed waarom Marx dat zelf niet heeft gezien. De bourgeoisie van die tijd was duidelijk een goed te omschrijven sociale klasse, een geprivilegieerde minderheid. Vóór de Franse Revolutie stond zij tegenover de (leidende) feodale klasse. Achteraf is goed te begrijpen dat zij in Frankrijk de politieke structuur tot ontploffing kon brengen. Om het in Marx' termen te zeggen: haar 'productiekracht' paste niet langer binnen de productieverhoudingen, die gedictieerd werden door de adel. De positie van het proletariaat is daarentegen radicaal anders dan die van de bourgeoisie. Het proletariaat vormt de grote, niet-geprivilegieerde massa. Deze massa zou nooit ofte nimmer een leidende klasse kunnen worden omdat men nu eenmaal niet 'een minderheid die de leidende sociale en politieke functies vervult kan vereenzelvigen met de grote massa van de arbeiders'¹⁰⁸. De arbeiders zijn slechts de uitvoerders en niet de beheerders van het productiesysteem. Om de gelijkstelling te verzekeren tussen de opkomst van de bourgeoisie en die van het proletariaat moesten de marxisten, aldus Aron, daarom wel hun toevlucht nemen tot een mythe. De minderheid die de revolutionaire partij leidt, vereenzelvigden zij daarom met het proletariaat.

Het laatste maar niet onbelangrijkste deel van Arons sociologische kritiek betrof de opvatting dat de staat in de kapitalistische maatschappij kan worden beschouwd als het instrument van de heersende klasse. Het politieke regime wordt bij Marx gedefinieerd door de klasse die de macht uitoefent. De democratische regimes houden weliswaar een façade van vrije instellingen in stand, maar worden in feite geleid door de kapitalistische klasse. Daar tegenover stelt Marx het regime waar de ene klasse niet langer de andere overheerst. Op grond van die definitie, de klassenloze maatschappij, zou de staat moeten verdwijnen want zij bestaat slecht voorzover de ene klasse de andere dwingt ten eigen bate te exploiteren. Marx' opvatting over de verdwijning van de staat (na een korte overgangperiode waarin de 'dictatuur van het proletariaat' heerst), is volgens Aron een van de meest kwetsbare onderdelen van zijn leer. Geen enkele samenleving, en zeker geen moderne, kan het stellen zonder dat er een vorm van centraal bestuur is. En dit geldt te meer wanneer het gaat om een planeconomie, die in Marx' verwachting na de revolutie zou ontstaan. Dan moet er administratief alleen maar méér geregeld worden dan in een kapitalistische. Er bestaat dus een grote tegenspraak tussen een van boven af geleide planning van de economie en het door Marx geproclameerde verval van de staat. In geen enkele moderne industriële samenleving kan de staat wegwijnen. Het verval van de staat kan daarom volgens Aron hooguit een symbolische betekenis hebben, namelijk voorzover het klassekarakter verdwijnt. Maar ook in zo'n staat beslissen een aantal mensen namens het proletariaat en is het onvermijdelijk dat ook daar beslissingen worden genomen die voordeliger uitvallen voor de ene dan voor de andere groep mensen. Marx, zo stelt Aron, herleidt de politiek in feite tot de economie. Maar de orde van de politiek is niet terug te voeren tot de orde van de economie. Hoe ook het economische

¹⁰⁷ Idem, *Les Étapes de la pensée sociologique*, p. 194.

¹⁰⁸ Idem, *Le Marxisme de Marx*, p. 612.

en sociale regime er uit ziet, het politieke probleem blijft bestaan, want het laatste bestaat er uit te bepalen wie regeert, hoe de bestuurders worden gerecruteerd, hoe het gezag wordt uitgeoefend, hoe de instemming dan wel de kritiek is geregeld tussen bestuurders en zij die bestuurd worden. De politieke orde is even essentieel en autonoom als de economische orde. Er bestaat natuurlijk een verband tussen die twee. De manier waarop de productie en de verdeling van de bestaansmiddelen is georganiseerd beïnvloedt de manier waarop het gezag wordt uitgeoefend. Omgekeerd geldt hetzelfde. Het blijkt dus niet mogelijk een politiek regime simpelweg te definiëren in termen van de klasse die verondersteld wordt de macht uit te oefenen. Steeds dient nagegaan te worden wie de mensen zijn die de politieke functies uitoefenen, hoe ze gerecruteerd worden, hoe ze het gezag uitoefenen en welke verhouding er bestaat tussen bestuurders en bestuurden ¹⁰⁹.

Aangezien bij Marx een duidelijke theorie over de politiek ontbreekt, mist men ook een leer over de internationale betrekkingen. Wat Marx aannam voor de binnenlandse politiek, zou ook voor de internationale betrekkingen moeten gelden: wanneer het kapitalisme door een revolutie overwonnen is, zijn de problemen opgelost. De internationale conflicten hebben immers geen andere oorzaken dan het kapitalistische karakter van de staten. Als de staten eenmaal socialistisch zijn geworden, is de vriendschap tussen deze socialistische landen vanzelfsprekend, zo suggereert Marx. De geschiedenis bewijst, aldus Aron, dat de politieke orde, de politieke dimensie echter essentieel is voor elke samenleving. Veranderingen in de economische of sociale structuur doen de problemen die samenhangen met het binnenlands bestuur of met de internationale betrekkingen niet verdwijnen. ¹¹⁰

Tenslotte de manco's van Marx' economische kritiek op het kapitalistische stelsel. Marx' theorie over de arbeid als enige bron van economische waarde (en dus van inkomen en winst) werd al snel na het verschijnen van *Het Kapitaal* door negentiende-eeuwse economen ter discussie gesteld. De meerwaarde van het werk van de arbeider, die de eigenaar van de productiemiddelen volgens Marx in zijn zak steekt, wist hij trouwens nimmer te becijferen, reden alleen al waarom dit concept door latere vakeconomen niet serieus genomen werd. Maar ondanks de gebrekkige fundering van de theorie leek Marx, zoals zo vaak, op het eerste gezicht het gelijk aan zijn zijde te hebben. Zijn veronderstelling leunde bovendien op de waarneming van veel (vroeg) economen uit die tijd, onder wie de Engelse econoom Ricardo, die voor Marx' eigen theorievorming op economisch gebied zo belangrijk is geweest. Net als zij concludeerde Marx dat de tegenstellingen tussen een kleine groep van rijke bezitters van de productiemiddelen en een steeds grote schare van arbeiders zich alsmaar verdiepten. Marx' meerwaardetheorie zou echter ontkracht worden, toen bleek dat er in het zich verder ontwikkelende kapitalisme grosso modo een correlatie bleek te kunnen worden aangetoond tussen het niveau van het loon en de arbeidsproductiviteit. Bij een vergroting van die arbeidsproductiviteit – er kon in minder tijd méér geproduceerd worden – zouden de lonen stijgen en daarmee dus ook het welvaartspeil. Deze arbeidsproductiviteit nam al tijdens het leven van Marx sterk toe, waardoor de armoede minder schrijnend werd en dus de door hem voorspelde verpaupering hoogst twijfelachtig werd. Dat kon ook Marx niet ontgaan. Het is voor Aron dan ook een raadsel waarom Marx, die toch in *Het Kapitaal* zo strikt wetenschappelijk te werk wilde gaan, aan zijn verpauperingsthese vasthield.

Als de verpauperingsthese ondeugdelijk is, komt, ook de basis aan de radicale marxistische kritiek op het kapitalistische stelsel te ontvallen ¹¹¹. De particuliere eigendom van de productiemiddelen blijkt immers geen belemmering voor verbetering van het lot van de arbeider en evenmin eigent de bezitter van de productiemiddelen zich alle meerwaarde toe. De gecreëerde meerwaarde gebruikt hij voor het doen van investeringen. In de radicale communistische kritiek bleef evenwel overeenkomstig Marx' opvatting in *Het Kapitaal* onverdroten gehamerd worden op het intrinsiek onrechtvaardige karakter van het kapitalistische systeem. Krachtens de meerwaardetheorie staat elk regime, dus ook het communistische, voor de opgave staat een deel van de meerwaarde van wat de mensen produceren af te romen, hetzij voor investeringen, hetzij voor de instandhouding van collectieve voorzieningen. Alleen de manier waarop dit in het kapitalistische westerse systeem gebeurt verschilt van die in het communistische stelsel. Elke economie die progressief van karakter is, moet een deel van haar

¹⁰⁹ Aron zet de (gevolgen van de) verdwijning van de staat bij Marx uiteen in *Les Étapes de la pensée sociologique*, p. 196 – 200.

¹¹⁰ Zie voor de consequentie van Marx' staatsopvatting voor de internationale politiek *Le Marxisme de Marx*, p. 627.

¹¹¹ Idem, *Le Marxisme de Marx*, p. 629 – 637.

opbrengsten investeren om wat Marx de productiekrachten noemt te vergroten. Als een kapitalistische economie als een uitbuitingseconomie wordt gekarakteriseerd, zal men, aldus Aron, moeten uitleggen in hoeverre het accumulatieprincipe van de socialistische economie afwijkt van dat van de kapitalistische economie. De kapitalistische economie werd volgens Marx gekenmerkt door een hoge accumulatievoet getuige zijn uitspraak in *Het Kapitaal*: ‘Accumuleer, accumuleer, dat is de wet en de profeten’. Voor de Sovjet-economie gold hetzelfde: tot in de jaren zestig werd officieel verordonneerd dat een kwart van het nationaal inkomen gereserveerd moest worden voor accumulatie, dus voor investeringen. Het regime beriep zich daar nadrukkelijk op en beschouwde dat ook als een verdienste¹¹². De praktijk van de Sovjet-economie was daarmee in flagrante strijd met de kritiek die op de westerse economieën werd uitgeoefend.

Blijven er dan geen redenen over om het kapitalistische stelsel te bekritisieren, zo vraagt Aron zich af¹¹³. Zeker, maar omdat is vastgesteld dat economische meerwaarde in elk systeem wordt afgeroomd en bovendien de vergrote arbeidsproductiviteit wel degelijk ook ten goede komt aan de arbeiders, is de radicale kritiek op het kapitalisme niet langer op zijn plaats. Wie echter de particuliere eigendom van de productiemiddelen aanvaardt en daarmee de vrijheid van eenieder om handel te drijven en te speculeren, moet constateren dat grote persoonlijke vermogens kunnen ontstaan en daarmee aanzienlijke verschillen in rijkdom en welvaart, die vaak niet het gevolg zijn van persoonlijke verdiensten. Het kapitaal is, aldus Aron, in alle westerse landen op extreem ongelijke wijze verdeeld. Wie zich een voorstelling maakt van hoe een goede samenleving er dient uit te zien, heeft dan ook volgens hem terecht reden om kritisch te zijn. Maar daarnaast bestaan er, aldus Aron, ongelijkheden die niet zonder meer op het conto van het kapitalistische stelsel geschreven kunnen worden. Ze komen overal voor, ook in de communistische systemen¹¹⁴.

Marx' verantwoordelijkheid

Intrigerend en overmijdelijk is de vraag in hoeverre Marx zelf schuld had aan de (totalitaire) erfenis die aan zijn naam werd verbonden. Twee prominente waarnemers van het marxisme, de Oostenrijks-Amerikaanse econoom en historicus Joseph A. Schumpeter (1883-1950) en de Poolse filosoof Leszek Kolakowski (1921), oordeelden terughoudend over dit verband. Schumpeter gaf in zijn boek *Capitalism, socialism and democracy*, dat in 1942 uitkwam, blijk van bewondering voor het genie van Marx. Tussen de ware betekenis van de boodschap van Marx en de bolsjewistische praktijk en ideologie ligt een minstens net zo grote kloof als er was tussen de godsdienst van de nederige Galileërs en de praktijk en de ideologie van de middeleeuwse kerkvorsten en koningen, schreef hij¹¹⁵. Er was met andere woorden voor hem geen reden om de vader van het marxisme te blameren.

De Poolse filosoof Leszek Kolakowski, die in zijn *Geschiedenis van het marxisme* wees op ‘de wonderlijke lotgevallen van een idee dat begon met het prometheïsche humanisme en eindigde met de gruweldaden van de stalinistische tirannie’¹¹⁶, stelde dat Marx niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor daden die hij niet heeft begaan en voor situaties die hij niet heeft gekend. Wel is naar analogie van gelijksoortige figuren en bewegingen die de geschiedenis op zo’n ingrijpende en volstrekt uiteenlopende manier hebben beïnvloed, – Kolakowski denkt op de eerste plaats aan het christendom – de vraag gerechtvaardigd wat er in het gedachtegoed van Marx aanleiding kon zijn voor zulke tegenstrijdige manifestaties ervan. Dat er dan in Marx’ geval een verband gelegd kan worden tussen diens ideeën en de wijze waarop aan deze ideeën vorm is gegeven, is dan evident. Naar de verdiensten maar ook naar de gruweldaden ligt een lijn met de auteur op basis van wiens ideeën deze uitingen mogelijk waren. Verder spreekt Kolakowski zich niet uit.

Aron gaat verder. In zijn *Mémoires*, maar ook in *Plaidoyer pour L’Europe décadente*, (‘Pleidooi voor het decadente Europa’) een boek uit 1977 waarin hij de blijvende sympathie van zijn generatie voor de marxistische idealen op de korrel nam, spreekt hij onverholven van schuld aan de politieke catastrofes die Marx’ opvattingen hebben veroorzaakt. Arons toon is onmiskenbaar bitter in vergelijking met het

¹¹² Idem, *Les Étapes de la pensée sociologique*, p. 195.

¹¹³ Idem, *Le Marxisme de Marx*, p. 632.

¹¹⁴ In zijn beschrijving van de ‘industriële samenleving’ geeft Aron daar voorbeelden van. Zie hoofdstuk VI.

¹¹⁵ Joseph Schumpeter, *Kapitalisme, socialisme en democratie*, p. 8.

¹¹⁶ Leszek Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme* I, p. 17.

vroege werk uit de jaren dertig waarin de bewondering voor de filosoof Marx overheerste. Zijn scherpe aanval in *Plaidoyer pour L'Europe décadente* werd ingegeven door de aanhoudend buitensporige kritiek van vooruitstrevende intellectuelen op het politieke en economische bestel van het democratische Europa. Hun kritiek was gebaseerd op denkbeelden van Marx. Dit, terwijl de Sovjet-Unie waar deze denkbeelden vorm gegeven hadden aan de staat, grotendeels door diezelfde intellectuelen buiten schot werd gehouden..

Arons kritiek richt zich met name op het feit dat Marx de rollen die hij vervult, filosoof, econoom en revolutionair, door elkaar haalt. Zo wordt de ontrafeling en veroordeling van het kapitalisme rechtstreeks verbonden met de utopie van het socialisme. Daardoor zet hij zijn lezers op het verkeerde been. De ideaalbeelden die Marx ter vervanging van het negentiende-eeuwse kapitalisme oproept, die gelogenstraft zijn door de evolutie van het kapitalisme, maar ook door de ervaringen van de socialistische regimes, blijven volgens Aron 'even betekenisloos als in de tijd dat Marx er mee voor de dag kwam. Het proletariaat kan domweg geen leidende klasse worden, en waarom zou de collectieve eigendom van een ongekende doeltreffendheid zijn? Hoe zou als bij toverslag de autoritaire en gecentraliseerde planning zich verdragen met persoonlijke vrijheden en met de democratie? Welk ander alternatief is er voor de markt dan de bureaucratische planning?'¹¹⁷ Aron concludeert daarom dat de mystificaties die in de Sovjet-Unie opgeld doen maar ook bij de vooruitstrevende intellectuelen van zijn generatie, beginnen bij Marx wanneer hij zijn profetisme als wetenschap vermomt. Als de markt haar functie niet vervult, zal de gemeenschap zaken moeten regelen waarvan de willekeur die van de markt wel eens kan overtreffen. De marxistische idee waarin de markt volledig wordt ontkend, leidt logischerwijs tot een regime van het Sovjet-type, meende de Sovjet-criticus Alexander Zinoviev en Aron is het daarmee eens¹¹⁸.

Marx was volgens Aron de man die als econoom misschien het meest veelzijdig was, maar tegelijkertijd verkeerde denkbeelden in omloop bracht, zoals zijn theorie over de meerwaarde liet zien. Hij suggereerde op grond van de omvang van deze meerwaarde 'dat de nationalisatie van de productiemiddelen de kans bood enorme hoeveelheden 'waarde' die ontstolen werden aan de arbeiders voor hen terug te halen.'¹¹⁹ 'Als econoom-profeet, als voorloper ('ancêtre putatif') van het marxisme-leninisme is hij daarom een sofist op wie een vloek op rust ('un sophiste maudit') en heeft hij zijn aandeel heeft in de verantwoordelijkheid voor de verschrikkingen van de twintigste eeuw.'¹²⁰

Het vruchtbare gebruik van Marx

Hoeveel kritiek Aron op Marx ook heeft, het zou volgens hem dwaas zijn de ogen te sluiten voor Marx' genialiteit. Marx' ideeën zijn vruchtbaar als ze, aldus Aron, op een niet-ideologische, niet-dogmatische manier worden aangewend. Een begrip als meerwaarde kan zijn nut hebben in een economische analyse omdat ze zowel binnen een 'kapitalistische' als in een geleide economie kan worden geanalyseerd. Dit geldt ook voor veel termen en begrippen uit de filosofische wordingsgeschiedenis van Marx' opvattingen. Ook die zijn vaak zijn volgens Aron voor meerdere uitleg vatbaar. Een goed voorbeeld is de leer van het historisch materialisme – de economische interpretatie van de geschiedenis. Deze leer leidde tot een stortvloed van interpretaties. Door ze te dogmatiseren zijn er volgens Aron evident verkeerde politieke conclusies uit getrokken, een euvel dat ontstaat wanneer, zoals destijds in de Sovjet-Unie, aan een filosofie de status van wetenschap wordt toegekend en deze vervolgens tot officiële staatsideologie wordt verheven. Marx gaf samen met Engels van het historisch materialisme in de eerste hoofdstukken van de *Deutsche Ideologie* een uitvoerige schets, de enige in zijn soort. Zij heeft een filosofisch karakter en laat volgens Aron meerdere interpretaties mogelijk. In teksten die een uitgesproken propagandistische bedoeling hadden, was Marx veel meer uitgesproken. Bijvoorbeeld in *Misère de la philosophie*, zijn scherpe maar weinig subtiele polemieken tegen de Franse socialistische theoreticus Pierre-Joseph Proudhon. Daarin benadrukte hij, net als hij in het *Manifest van de Communistische Partij*, op dogmatische wijze het primaat van de economische betrekkingen ten opzichte van de politiek. Een concrete systematische

¹¹⁷ R. Aron, *Mémoires*, p. 667.

¹¹⁸ Idem, *ibid.* p. 668.

¹¹⁹ Idem, *ibid.* p. 734.

¹²⁰ Idem, *ibid.* p. 734.

uitwerking van deze filosofie gaf hij echter nooit. Zoals Joseph Schumpeter opmerkt in zijn *Capitalism, socialism and democracy*, een werk dat Aron herhaaldelijk met instemming citeert, wilde Marx met zijn economische interpretatie van de geschiedenis niet zeggen dat mensen bewust of onbewust of overwegend worden voortgedreven door economische motieven of dat levensbeschouwingen, kunstrichtingen of politieke strevingen herleidbaar zijn tot economische motieven, wél dat hij met zijn theorie de voorwaarden wilde aangeven die aan deze uitingen gestalte geven ¹²¹. Aron verwerpt dus net als Schumpeter de ‘vulgaire’ interpretatie van het historisch materialisme. Hij doet dat op grond van zorgvuldige lezing van de *Deutsche Ideologie*. Daarin wordt een filosofie ontvouwd, geen wetenschap, wat velen van Marx’ volgelingen in hun drift om de filosofie op de werkelijkheid toe te passen er wel van maken. In Marx’ boek is van een simpele causale relatie tussen economische en politieke factoren allerm minst sprake. Toch legden Marx’ volgelingen dat verband meestal juist wel. Ze trokken de simpele conclusie dat de organisatie van het economisch leven de politieke regimes en politieke gebeurtenissen determineerde. Hoewel dit volstrekt indruiste tegen de evidentie van de politieke ontwikkelingen, hielden de orthodoxe marxisten onverkort aan deze voorstelling van zaken vast. Alleen al een korte blik op de historische realiteit leert, aldus Aron, dat deze vulgair-marxistische interpretatie van de leer van het historisch materialisme volstrekt onhoudbaar is ¹²². Natuurlijk is het op het eerste gezicht niet moeilijk economische oorzaken voor politieke gebeurtenissen te vinden. De feiten, die men ter ondersteuning aandraagt, blijken dan echter steeds willekeurig gekozen om slechts een vooropgezette overtuiging te bevestigen. Wie onbevooroordeeld kijkt, ziet dat politieke ontwikkelingen, waar ook oorlogen onder vallen, vrijwel nimmer eenduidig tot economische oorzaken kunnen worden teruggebracht. Omgekeerd is het evenmin zo dat eenzelfde economische situatie tot één soort politiek regime leidt; de Franse geschiedenis van de negentiende eeuw bijvoorbeeld laat een groot aantal politieke regimes zien zonder dat de economie wezenlijk anders wordt onder die verschillende regimes.

Marx liet zich voor zijn theorie van het historisch materialisme inspireren door de Franse Revolutie: de productiekrachten onder leiding van de bourgeoisie pasten niet meer in wat Marx de productieverhoudingen noemde. Zij belemmerden die en vervolgens werd de bestaande structuur in een revolutie omver geblazen. Maar voor nieuwe historische situaties hoeft dat helemaal niet op te gaan, aldus Aron. En dat gebeurde ook niet.

De filosofie van het historisch materialisme, ongetwijfeld een van Marx’ meest geniale ontwerpen, doet men volgens Aron pas werkelijk recht wanneer men ze als een interessant onderzoeksinstrumentarium benut om naar de geschiedenis te kijken, als een poging onder de vele om de geschiedenis te begrijpen. Aron zal zich door Marx’ methode geïnspireerd voelen om op zijn manier de relatie tussen economie en politiek in de twintigste-eeuwse samenleving te onderzoeken. De wijze waarop Aron die relatie opvat, komt in het hoofdstuk over de industriële samenleving ter sprake.

Een laatste voorbeeld van dubbelzinnigheid die ook op nuttige wijze kan worden aangewend betreft het mensbeeld van Marx. Dat is bij hem ten nauwste verbonden met het thema van de vervreemding. In de moderne vormen van marxisme, die ontstonden na de publicatie van de jeugdgeschriften van Marx in de jaren dertig, leek opheffing van deze vervreemding zelfs tot de belangrijkste doelstelling van het marxisme verheven te worden. Maar dan is het, aldus Aron, eerst noodzakelijk te weten waaruit die vervreemding bestaat en op welke wijze Marx zich voorstelt die op te heffen. De mens was volgens Marx in het kapitalistische systeem van zichzelf vervreemd geraakt en de oorzaak daarvan was volgens hem te vinden in het privébezit van de productiemiddelen. De arbeider was daaraan overgeleverd zonder dat zijn waarde als mens werd erkend. De vervreemding zou opgeheven kunnen worden wanneer de mensen op het hele economische en maatschappelijke bestel greep zouden krijgen. Alsof, zo werpt Aron tegen, ¹²³ niet alle (moderne) economieën in die zin marxistisch zijn, dat ze weigeren economische wetten te accepteren wanneer deze ingaan tegen wat mensen in het algemeen willen en van belang vinden. Dat de kritiek op de maatschappij, die beoogt de mensen tot volledige realisering van zich zelf te laten komen, adequaat beantwoord zou kunnen worden door de simpele vervanging van particuliere door collectieve eigendom is Aron een raadsel.

¹²¹ Joseph A. Schumpeter, *Kapitalisme, socialisme en democratie*, p. 13.

¹²² R. Aron, ‘Politique et économie dans la doctrine marxiste’ in: *Études Politiques*, p. 95 – 96.

¹²³ Idem, *Le Marxisme de Marx*, p. 613.

Op nog weer een andere wijze stelde Marx zich de mens vervreemd voor doordat hij in het economische systeem opgesloten zit in een kleine taak en daarin zich zelf maar gedeeltelijk kan verwezenlijken. Daarmee stelt Marx feitelijk de arbeidsdeling ter discussie. Een verleidelijk idee, aldus Aron, maar in hoeverre is dat in onze ingewikkelde samenlevingen waarin arbeidsdeling een must is, een realistische optie?

Noch in de manuscripten van 1844, waarin het vervreemdingsthema uitvoerig aan de orde komt noch in de latere geschriften heeft Marx over de vervreemding een eenduidige opvatting. Het is volgens Aron niet duidelijk of Marx dacht aan zelfrealisering van de mens buiten de arbeid om of juist in de arbeid. In de jeugdgeschriften opteert hij duidelijk voor de laatste mogelijkheid, maar dan moet het werk zelf en het doel wel veranderen: direct werken voor de gemeenschap ofwel werken omdat men daarmee zichzelf een plezier doet. In *Het Kapitaal* stelde Marx daarentegen dat het werk 'tot het rijk der noodzakelijkheid' behoort¹²⁴. In ieder geval is het duidelijk dat het in een zich steeds verder ontwikkelende en zich specialiserende maatschappij een (romantische) illusie is te denken dat een mens al zijn potenties kan verwezenlijken: arbeidsdeling en specialisatie zijn onontkoombaar en dus zijn ook de ontplooiingsmogelijkheden voor elke mens niet eindeloos.

Is Marx daarom achterhaald? Net zoals het geval is met de kernbegrippen uit de leer van het historisch materialisme bewijst Marx zijn waarde volgens Aron ook in dit geval met een kritisch en niet met een dogmatisch gebruik van zijn begrippen. Dit geldt net zo goed voor Marx's stelling dat dominante ideologieën of ideeën toebehoren aan een bovenlaag. Hoe pakt dit dan in de realiteit uit? Voor de meerwaardetheorie geldt hetzelfde: creatief gebruik daarvan kan verhelderend werken, niet de dogmatische inhoud die Marx zelf of zijn volgelingen aan deze theorie gaven. Op deze manier betreft Aron ze in zijn onderzoek naar de moderne maatschappij. Tegenover zijn tijdgenoten zei Aron dat men niet de antwoorden van Marx moet herhalen, maar in zijn geest verder moet werken door zelf op onderzoek uit te gaan¹²⁵.

Criticus van de Franse (para)marxisten; de invloed van Kojève

Met zijn interpretatie van Marx ging Aron lijnrecht in tegen die van zijn tijdgenoten. Hij wilde Marx van meet af aan bevrijden uit de ideologische omklemming van de Sovjet-Unie en de communistische partijen door te wijzen op de waardevolle elementen uit zijn werk. Zijn artikel '*Politique et économie dans la doctrine marxiste*' uit 1937, het eerste grote stuk van zijn hand over Marx, was daar een duidelijk voorbeeld van¹²⁶. Marx biedt een interessant instrumentarium om de sociale werkelijkheid te bestuderen, concludeerde hij, maar de politieke ideologie, die daarop gebaseerd is moet verworpen worden, ook al heeft Marx zelf in propagandistische stukken als het *Manifest van de communistische partij* aanleiding gegeven tot dergelijke misvattingen.

Arons generatiegenoten waren meestal via een lange omweg tot het marxisme gekomen. Anders dan Aron hadden de meesten van Marx zelf geen studie gemaakt of waren zij hooguit bekend met enkele flarden van zijn werk. Net als bij Aron was het onvoldaanheid over de steriele positivistische filosofie en vooruitgangsideologie die hen aan de École Normale Supérieure was onderwezen die hen andere wegen deed opzoeken. Net als Aron waren ze op zoek naar een filosofie die leven en leer met elkaar kon verbinden. Bekend werd de felle uitval die Arons studiegenoot Paul Nizan in zijn in 1932 verschenen pamflet *Les Chiens de garde* ('De waakhonden') deed naar de professoren van de Sorbonne, en in het bijzonder naar de mandarijn bij uitstek van deze instelling, Léon Brunschvicg. Communist geworden wilde Nizan het opnemen voor het proletariaat. Hij laakte het 'pure' denken van zijn oude leermeester dat volgens hem neerkwam 'op een vlucht uit de werkelijkheid en daarom de bourgeoisie in de kaart speelde'¹²⁷. Tegenover de turbulente sociale en politieke gebeurtenissen in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog ervoer hij zoals zovelen van zijn generatie de opvattingen van zijn leermeesters als wezensvreemd.

¹²⁴ De uitdrukking is te vinden in het derde deel van *Het Kapitaal* (MEW Bd. 25): 'Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion'.

¹²⁵ R. Aron, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, p. 129 – 130.

¹²⁶ Idem, 'Politique et économie dans la doctrine marxiste' in: *Études politiques*, p. 85 – 103.

¹²⁷ Nizans pamflet wordt vermeld in Arons *Mémoires*, p. 34 en bij Michel Winock, *Le Siècle des intellectuels*, p. 257.

Dit verzet maakte deel uit van een brede protest- en vernieuwingsbeweging die in de jaren twintig opstak. Het manifesteerde zich onder meer in het surrealisme in de literatuur en in de beeldende kunst, maar ook in de filosofie kon de nieuwe tijdgeest uiteraard niet achterwege blijven. De impulsen daarvoor kwamen bij gebrek aan Franse initiatieven vooral uit Duitsland. De fenomenologie, de filosofische beweging die uit was op direct onderzoek en beschrijving van verschijnselen zoals ze door het bewustzijn worden ervaren, deed zijn intrede. Aron werd er door beïnvloed getuige de manier waarop hij het proces van kennisverwerving beschreef in de *Introduction* en hij zette Sartre op de weg naar de fenomenologie door hem op het werk van Husserl te wijzen en hem naar Duitsland te sturen. De fenomenologische filosofie schoot met denkers als Sartre en Maurice Merleau-Ponty duidelijk wortel in Frankrijk. Deze filosofie leverde ook de aanzet tot het ontstaan van het Franse existentialisme. De fenomenologie verscheen nu als een manier om zonder nadere omwegen ‘het essentiële betrokken-zijn van ’s mensens bestaan in de wereld aan het licht te brengen’.¹²⁸ Zich engageren, persoonlijke keuzes maken bij gebrek aan duidelijke doelen en referentiepunten werd een doel op zich. Maar bijna vanzelfsprekend ging dat gepaard met een kritische houding tegenover de bestaande orde, een rol die de Parijse intellectuelen van oudsher wilden vervullen. Zij waren op zoek naar een nieuwe verrijnde filosofie die het lot van de getroubleerde mens in het middelpunt van de belangstelling moest plaatsen. Wel moest deze, zoals Tony Judt, groot kenner van de Franse intellectuele tradities, opmerkt, voldoen aan de eisen van het Hogere Denken.¹²⁹ Daarin verschilde Arons generatie bepaald niet van de vorige. Typerend voor dit denken is, aldus Judt, de permanente neiging van Franse intellectuelen op zoek te gaan naar het geheel, naar de totaliteit en naar de essentie. In de Franse sociale theorievorming is er nooit veel belangstelling voor deelantwoorden of voor twijfel die een abstract bouwwerk ondergraaft, aldus Judt. De nadruk op de essentie gaat ten koste van contingente aspecten die als het ware worden weggeredeneerd of tot onbelangrijke verschijnselen worden gereduceerd.¹³⁰ Daarom was het, aldus Judt, niet verwonderlijk dat dit marxisme in een nieuw hegeliaanse uitdossing bij hen zou aanslaan. Hoewel vele jonge intellectuelen in die tijd zonder twijfel onder de indruk waren van het grote communistische experiment in de Sovjet-Unie en daarop hun nieuwe kritische houding tegenover de samenleving baseerden, was het niet op de eerste plaats deze platte variant van het marxisme dat hen verleidde. Een hegeliaanse interpretatie van Marx’ werk, die de humanitaire kritiek van Marx op de voorgrond plaatste, begon in zwang te komen juist ook vanwege de twijfelachtige kanten die over het communistische experiment in de Sovjet-Unie bekend aan het worden waren.

Een belangrijke voorlopersrol om het marxisme salonfähig te maken was weggelegd voor de briljante Russische balling Alexandre Kojève (1902 – 1968). Met zijn lessen over Hegel leverde hij waarschijnlijk de krachtigste impuls om de interesse bij de Parijse intellectuelen voor het marxisme te vergroten. Zijn lessen werkten daarvoor als een katalysator. Deze Kojevnikov, zoals zijn Russische naam luidde, gaf van 1933 tot 1939 elke maandagmiddag in de Parijse École pratique des Hautes Études aan de jongere upper ten van de Franse filosofie een interpretatie van Hegels duistere hoofdwerk *Phänomenologie des Geistes*. Met uitzondering van Sartre die voor de oorlog geen enkele sociale of politieke betrokkenheid aan de dag legde, namen aan dit ‘betoverende’ seminar zoals het genoemd is onder meer deel Maurice Merleau-Ponty, Georges Bataille, Jacques Lacan, Raymond Queneau, Gaston Fessard en bij tijd en wijle ook Aron, toen deze na zijn verblijf in Duitsland en zijn leraarschap in Le Havre opnieuw in Parijs was komen wonen.¹³¹ Kojève probeerde op zijn eigen manier de actuele geschiedenis te ontraadselen door een nieuwe lezing te geven van Hegels *Phänomenologie des Geistes*. In dit boek had de Duitse filosoof het einde van de geschiedenis voorzien en hij had dit einde bevestigd gezien met de overwinning van Napoleon op de Pruisen in de slag bij Jena in 1806 waardoor volgens hem de nieuwe revolutionaire geest van die tijd over heel Europa vaardig zou worden. Hegel noemde in zijn boek Napoleon niet bij naam, zoals Kojève tijdens zijn colleges de naam van Stalin niet zou laten vallen, terwijl hij de laatste wel degelijk op het oog had. Zoals iedereen kon vaststellen was de geschiedenis namelijk niet geëindigd met de Franse

¹²⁸ Zie het artikel ‘Phenomenology’ in de *Encyclopaedia Britannica* 17 (1973), p. 811.

¹²⁹ Tony Judt, ‘French Marxism 1945 – 1975’ in *Marxism and the French Left*, p. 179.

¹³⁰ Idem, *ibidem*, p. 174 – 175.

¹³¹ Zie hiervoor de gedetailleerde studie van Dominique Auffret, *Alexandre Kojève. La philosophie, L’État, la fin de l’Histoire*. Deze geeft op p. 238 een gedetailleerde lijst van Kojève’s toehoorders.

revolutie en Napoleon, maar met de Russische revolutie en met Stalin en ditmaal was het Kojève die in het voetspoor van Hegel optrad als ultieme duider van het wereldgebeuren.

Aron geeft in zijn *Mémoires* aan de hand van de door Queneau uitgegeven lessen van Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel*, een kritisch overzicht van de redeneerwijze van Kojève. Deze legde in zijn Hegelinterpretatie exclusief de nadruk op een bijzonder aspect van diens filosofie, namelijk de meester-knecht verhouding, een relatie die volgens Hegel de hele geschiedenis beheerste, en het daaraan gekoppelde diepe permanente verlangen van de mens om de spanning in deze relatie te overwinnen en in zijn volle eigenheid erkend te worden. De mens was volgens Hegel bezeten door het verlangen naar erkenning en de geschiedenis was daarom niets anders dan het dialectische proces van de voortschrijdende voldoening van deze wens. De volkomen bevrediging van dat verlangen zou samenvallen met de oprichting van de universele, homogene staat, waarin de meester-knecht-tegenstelling zou zijn opgeheven en de waardigheid van alle mensen een feit zou zijn. De geschiedenis zou namelijk volgens Hegel en Kojève ophouden wanneer de mens niet langer de natuurlijke en sociale werkelijkheid zou loochenen of transformeren in bloedige strijd en scheppende arbeid. ‘Als de mens werkelijk ten volle voldaan is door wat er is, stelt hij niet langer eisen aan de realiteit en verandert hij dus deze niet langer doordat hij ophoudt zichzelf te veranderen.’¹³² De enige wens die hem mogelijk nog restte was te *begrijpen* in welk proces hij eigenlijk verwickeld was. Die rol kende Kojève zich zelf toe en daarmee trad hij in de voetsporen van Hegel die gepretendeerd had de laatste wijsheid over de geschiedenis verkondigd te hebben.

Aron was onthutst en tegelijkertijd sceptisch over Kojève’s interpretatie. In de filosofie die hij zelf in die jaren bezig was uit te werken, had hij het werk van Hegel reeds als speculatie afgedaan. Hij had zich daarvoor gebaseerd op de Duitse kritische filosofen van de geschiedenis, die al eerder tot die conclusie waren gekomen. Dit weerhield hem er overigens niet van bewondering te hebben voor het genie van Kojève, maar tegelijkertijd erkende hij in zijn *Mémoires* dat hij deze Russische tovenaer nooit werkelijk had kunnen doorgronden.¹³³ De eerste vraag die bij hem opkwam was hoe men kon wéten dat de mens werkelijk voldaan is en dus niets meer te wensen heeft, zodat de geschiedenis ten einde is. Met andere woorden: waarom zou dit proces uitgerekend in Kojève’s tijd aan zijn einde komen? Kojève antwoordde op die tegenwerping in de vorm van een cirkelredering. Deze volledige erkenning zou pas gerealiseerd worden wanneer alle menselijke mogelijkheden aan bod zouden zijn gekomen. Dit veronderstelde weer dat men de mens en zijn mogelijkheden volledig zou kennen en dus zou beschikken over de volledige waarheid. Die waarheid zou men echter pas kennen aan het einde van de geschiedenis en het ging er nu juist om dat einde vast te stellen.

In *L’opium des intellectuels* zou Aron, toen hij met de funeste gevolgen van de kojeviaanse geschiedopvatting bij zijn generatiegenoten werd geconfronteerd, hen betichten van ‘verafgoding van de geschiedenis’ (‘idolâtrie de l’histoire’). Het gevolg van deze geschiedopvatting was namelijk de rechtvaardiging van het geweld. Om erkenning te vinden jegens de meester is de slaaf genoodzaakt geweld te gebruiken. Geweld maakte volgens Kojève de kern van de geschiedenis uit. Kojève’s toevoerder Maurice Merleau-Ponty zei het hem na: de dialectiek van de zelferkenning door de noodzakelijke strijd is er de centrale kracht van.¹³⁴ De volgelingen van Kojève legitimeerden daarmee ook het geweld waarvan Stalin zich bediende, want deze stond doordat hij de maatschappij van de toekomst symboliseerde aan de spits van de geschiedenis. Het gevolg was, aldus Judt in zijn studie over de ontsporingen van de Franse intellectuelen na de Tweede Wereldoorlog,¹³⁵ dat Kojève’s leerlingen als gevolg van de vernauwing die hun denken door zijn toedoen had ondergaan onthand

¹³² R. Aron, *Mémoires*, p. 95.

¹³³ In het licht van de latere door Aron gewraakte ontsporingen waaraan Franse intellectuelen zich mede onder invloed van Kojève – een ‘sophiste’ (*Mémoires*, p. 97) – schuldig maakten, is de waardering van Aron voor Kojève opmerkelijk. Het is waar dat het vooral de intellectuele statuur van Kojève was en zijn latere naoorlogse carrière als de ‘Père Joseph’ (eveneens een kwalificatie van Aron) voor Franse staatslieden – na 1945 was Kojève tot zijn plotselinge dood in 1968 een invloedrijke ambtenaar in dienst van het Franse ministerie van het Franse Buitenlandse Zaken; tegelijkertijd hield hij aan zijn opvattingen over het einde van de geschiedenis vast en zijn rol daarin als de ‘sage hégélien’ – die op Aron indruk maakte. Als denker schatte hij Kojève hoger in dan Sartre voor wiens genie Aron eveneens ondanks diens politieke dwaalwegen duidelijk ontvankelijk bleef. Zie de *Mémoires*, p. 98.

¹³⁴ Vermeld bij Tony Judt, *Passé imparfait; Les intellectuels en France 1944 – 1956*, p. 97.

¹³⁵ Idem, *ibidem* p. 94 – 95.

stonden tegenover de wandaden van Stalin. Hoe absurd en wanstaltig die daden van Stalin ook waren, de geschiedenis nam zijn onherroepelijke loop: 'wat werkelijk is, is redelijk, en wat redelijk is, is werkelijk', had Hegel gezegd. Door dit te beamen kon een aanzienlijk deel van de Franse progressieve intellectuelen na de oorlog zich neerleggen bij het totalitarisme van de Sovjet-Unie.

Langs de omweg van het hegelianisme kwam een aanzienlijk deel van Arons intellectuele generatie positief te staan tegenover het marxisme, in haar ogen de meest prestigieuze filosofie die bovendien, zoals de Poolse diplomaat en dichter Czeslaw Milosz in zijn boek *De geknechte geest* opmerkte, de 'illusie van een totale kennis'¹³⁶ bood van geschiedenis en samenleving.

Wat het marxisme als vorm van politieke kritiek nog eens nadrukkelijk in de kaart zou spelen was de ideologische situatie na de oorlog. Fascisme en nationaal-socialisme hadden afgedaan. Het marxisme was als enige doctrine overgebleven en bovendien door zijn aura van wetenschappelijkheid niet te passeren. De vraag hoe intellectuelen zich moeten opstellen tegen de communistische regimes en het communisme in het algemeen werd volgens de historicus Michel Winock na de oorlog 'la question inéluctable': iedereen die mee telde moest zich erover uitspreken.¹³⁷ Figuren die voor de oorlog gesympathiseerd hadden met het fascisme of nationaal-socialisme waren ondergronds gegaan of hadden hun opvattingen herzien. De houding van verzet tegenover de als verdorven voorgestelde maatschappij bracht iemand als Sartre, die voor de oorlog nog nauwelijks verdacht kon worden van sociale of politieke interesses, als bijna vanzelfsprekend in aanraking met het marxisme. Daarvan onderschreef hij naar hartelust zonder nader onderzoek de kritiek en de maatschappijvisie. Door zijn eigen filosofische en empirische onderzoek, zijn ervaringen met de politieke situatie in Duitsland en zijn verblijf in Londen waar de analyse van de politieke situatie zijn voornaamste bezigheid was geweest, raakte Aron na de oorlog vervreemd van het Parijse vooruitstrevende intellectuele milieu. Zijn dwalingen zal hij na de oorlog met grote regelmaat aan de kaak stellen.

Het opium van de intellectuelen

In 1955 verscheen *L'Opium des intellectuels*. Was de religie volgens Marx het opium van het volk, het marxisme was volgens Aron het opium van de (Franse) intellectuelen. Het boek, polemisch van titel, maar naar de inhoud buitengewoon analytisch en theoretisch, was de lang opgekropte reactie van Aron op de 'hersenschimmen'¹³⁸ van de progressieve Franse intelligentsia. Deze was meedogenloos in haar kritiek op het Westen, maar hield de praktijken van het communisme in het algemeen en de Sovjet-Unie in het bijzonder uit de wind. Aron richtte zich dus niet tot de communisten, maar tot de 'communisants', de anti-anti-communisten als Sartre en Merleau-Ponty, die zich wel identificeerden met de zaak van de communisten maar weigerden lid te worden van hun partij. Daarmee nam hij zijn eigen generatie op de korrel. De breuk die al sinds het einde van de oorlog met hen onafwendbaar had geleken, werd door *L'Opium des intellectuels* definitief. Hun voorkeur voor het marxisme kwam nota bene in de mode, terwijl de gunstige economische ontwikkelingen de voorspellingen van Marx' over de ondergang van het kapitalisme definitief naar het rijk der fabelen verwezen. Onacceptabel en onbegrijpelijk vond Aron daarom de populariteit van begrippen als revolutie en proletariaat bij progressieve intellectuelen, en dat temeer omdat de omvang en de rol van de arbeidersklasse in Frankrijk zeker in vergelijking met andere hoog ontwikkelde landen bijzonder klein was.

Het vulgaire marxisme waarvan de progressieve intellectuelen blij gaven, stond niet op zichzelf. Het ging gepaard met een brede waardering voor de (economische) resultaten van de Sovjet-Unie die niet op feiten was gestoeld. De bekende Franse econoom Alfred Sauvy stelde in 1952 dat het welvaartsniveau van de Sovjet-Unie nog onder dat van Frankrijk lag, maar dat dankzij het hoge groeitempo van de investeringen die achterstand kon omslaan in een voorsprong. Zullen wij het IJzeren Gordijn dan gesloten moeten houden, vroeg hij zich in alle ernst af in een artikel in *Le Monde*. Aron antwoordde hem met een artikel in *Le Figaro*. Het was een schoolvoorbeeld van de manier waarop hij mythes met zakelijke informatie bestreed. De basisfout in de redeneringen van Sauvy was dat hij geen onderscheid maakte in de sectoren waarin de Sovjet-Unie investeerde. De groei daar was

¹³⁶ Geciteerd bij Judt, *Marxism and the French Left*, p. 174.

¹³⁷ Michel Winock, 'Les générations intellectuelles', *Vingtième siècle*, no. 22 (1989). Geciteerd bij Tony Judt, *Un passé imparfait*, p. 11.

¹³⁸ Michel Winock, *Le Siècle des intellectuels*, p. 607.

inderdaad indrukwekkend, maar de investeringen hadden voornamelijk plaats in de zware industrie en hadden daarmee nauwelijks effect op het levenspeil van de gemiddelde Sovjetburger. Sauvy concludeerde uit de omvang van het nationaal inkomen dat het levenspeil in de Sovjet-Unie per hoofd van de bevolking dat van Frankrijk naderde. Welnu, de capaciteit om in grote omvang kolen, staal en tanks te produceren betekende nog niet dat men op bevredigende wijze tegemoet kwam aan de levensbehoeften van de gemiddelde Sovjetburger, aldus Aron ¹³⁹.

In *L'Opium des intellectuels* ontmythologiseerde Aron op een fundamenteeler niveau de uitgangspunten van zijn vooruitstrevende generatiegenoten. Hij plaatste zijn kritiek op hun denkbeelden in het historisch-filosofische kader dat hij geschetst had in de *Introduction*. Hun beeld van het verloop van de geschiedenis klopte domweg niet, zo hield hij hen voor. Langs die weg ontrafelde hij hun denkbeelden. De voornaamste daarvan waren de zogenaamde eenheid van links, de betekenis van revolutie en proletariaat. Zij vormden het hart van hun historische filosofie van vulgair-marxistische makelij. De onhoudbaarheid daarvan wilde Aron aantonen.

De door hen veronderstelde eenheid van links was in feite ver te zoeken. 'Links' kon staan voor vrijheid en veiligheid en daarmee voor verzet tegen de willekeur van het gezag, voor een georganiseerde samenleving die de anarchie van de markt afwees, maar ook voor de gelijkheid van iedereen voor de wet en daarmee tegen de bevoorrechtiging van mensen op grond van afkomst of rijkdommen. De Franse geschiedenis vanaf de revolutie liet al die verschillende aspecten van links zien. Van één samenhangend links ideaal was nooit sprake geweest. Sinds de opkomst van het communisme was de ideologische verwarring in het progressieve kamp alleen nog maar toegenomen. Daardoor had zich binnen de linkse gelederen een splitsing ('dissection') van waarden voorgedaan. De communisten traden immers met hun autoritaire optreden de idealen van de socialisten met voeten, aldus Aron.

Voor Aron persoonlijk was deze ideologische verwarring voortaan reden het etiket 'linkse' intellectueel te weigeren, hoezeer hij zich ook verwant voelde met de humaniserende en democratische tendenties van links. Deze ideologische verwarring was volgens hem overigens door de opkomst van het fascisme net zo goed merkbaar bij rechts. De basisoorzaak ervan was dat zowel de rechtse als de linkse partijen geen raad hadden geweten met de problemen die opgeworpen werden door het nieuwe industriële karakter van de twintigste-eeuwse politieke regimes. De Franse politieke praktijk bewees volgens Aron dat een sterk ideologische insteek, of ze nu van links of van rechts kwam, eerder een obstakel dan een oplossing was voor de sociaal-economische vraagstukken. Veel ideologische debatten versluisden de werkelijke problemen, meende hij. De oplossing moest dus volgens Aron gezocht worden in een minder ideologiserende, pragmatische aanpak.

De tweede mythe waar de progressieve intelligentsia volgens Aron door begoocheld werd, was het permanente streven naar revolutie. De aantrekkingskracht van de marxistische ideologie zat hem met name in de grote rol die aan de revolutie werd toegekend. Deze appelleerde weer aan de Franse Revolutie die door de progressieve intelligentsia als het middel bij uitstek tot bevrijding werd beschouwd. Ook hier wilde Aron de ideologische poëzie terugbrengen tot het proza van de werkelijkheid. Waarom zou de revolutie een goed op zich zijn dat altijd het verdedigen waard was? 'De mythe van de revolutie wordt het toevluchtsoord voor het utopische denken, het wordt de mysterieuze, onvoorspelbare bemiddelaar tussen de realiteit en het ideaal', merkte hij op ¹⁴⁰. Het daarbij horende geweld werd zonder meer voor lief genomen. 'De redelijke mens, en zeker die van links, zou [daarentegen] de voorkeur moeten geven aan therapie boven chirurgie en aan hervormingen boven revolutie, zoals hij de vrede moet prefereren boven de oorlog en de democratie boven het despotisme.' ¹⁴¹ Het verbaasde Aron dat deze progressieve intellectuelen geen bewondering hadden voor de verrichtingen van Labour of van het Scandinavische socialisme, maar wel 'voor de Russische revolutie ondanks de burgeroorlog, de collectivisatie van de landbouw en de zuiveringsprocessen in de jaren dertig.' ¹⁴²

Met zijn kritiek op de verheerlijking van de revolutie door Franse intellectuelen als model voor het bedrijven van politiek liep Aron vooruit op de kritische geschiedschrijving van historici als François

¹³⁹ R. Aron, *Les articles du Figaro Tome I; La Guerre froide 1947-1955*, p. 1312 – 1314.

¹⁴⁰ Idem, *L'Opium des intellectuels*, p. 79.

¹⁴¹ Idem, *ibidem*, p. 52.

¹⁴² Idem, *ibidem*, p. 79.

Furet en Tony Judt in de jaren zeventig en tachtig. Zij wezen er op dat de wijze waarop de Fransen hun nieuwe geschiedenis interpreteerden werd bepaald door de emanciperende rol die aan de revolutie werd toegekend. Achtereenvolgende generaties van Franse historici hadden deze beeldvorming mogelijk gemaakt. Een alternatief in de vorm van een politieke theorie los van de revolutie had zich daardoor nooit kunnen ontwikkelen¹⁴³.

Tenslotte bestreed Aron de mythe van het proletariaat, de bevolkingsgroep wier rol centraal stond in de marxistische ideologie. Kon het proletariaat werkelijk worden aangezien voor de ‘authentieke intersubjectiviteit’ zoals Merleau-Ponty dacht? En was het proletariaat wel echt bevrijd wanneer één partij in zijn naam de absolute macht uitoefende en het afstand moest doen van de middelen die het proletariaat in de kapitalistische democratie in ieder geval een zekere vrijheid bezorgden? Tenslotte, waarom zou de grote verandering in de geschiedenis het werk zijn van het proletariaat, de arbeidende klasse, die uitgerekend het minst bereid was gebleken tot grote veranderingen? De intellectuelen die de mond vol hadden van de vervreemding waar de arbeidersklasse onder zou lijden, bleken zelf vervreemd, concludeerde Aron.

De grote fout van de Franse (progressieve) intelligentsia was, aldus Aron, dat zij de problemen in eigen land niet op hun eigen merites en mogelijke oplossingen beoordeelden, maar ‘deze ontkennen en vaak verergeren door hun trots om voor de hele mensheid te willen denken.’¹⁴⁴ Deze progressieve intelligentsia zou afstand moeten nemen van haar behoefte aan abstracte, totale oplossingen en genoeg moeten nemen met geleidelijke concrete hervormingen. Deze vergen weliswaar het nodige geduld, maar leiden in ieder geval tot tastbaardere resultaten. Tegelijkertijd beseftte Aron, *nourri dans le sérail* als hij was, dat er geen intellectuele klasse bestond die zoveel moeite had om afstand te doen van haar universele pretenties als de Franse. ‘Geen enkele weigert zo obstinaat af te zien van haar illusies, geen enkele zou er zoveel bij winnen als ze zich met de werkelijke (en daarom ook prozaïscher) problemen zou bezig houden.’¹⁴⁵

De reacties op het verschijnen van *L’Opium des intellectuels* onderstreepten de onoverbrugbare kloof tussen rechts en links in Frankrijk. De positieve resp. afwijzende reacties kwamen vrijwel overeen met de kloof tussen rechts en links. Maar in vertaling werd het boek in het buitenland en met name in de Verenigde Staten een succes. *L’Opium des intellectuels* kreeg in terugblik alsnog een voorspellende waarde toen Sovjet-leider Nikita Chroetsjov in 1956, een jaar na het verschijnen ervan, zijn geruchtmakende rede hield voor het twintigste partijcongres van de communistische partij waarin hij de misdaden van Stalin bekend maakte en veroordeelde. Velen werden daardoor een illusie armer en sommigen bekenden alsnog dat Aron gelijk had.

Na de dood van Stalin in 1953 leek erop dat het marxistisch-ideologische tijdperk over zijn hoogtepunt heen was. Aron had er in het einde van zijn boek al op gezinspeeld door de vraag te stellen of het einde van het ideologische tijdperk niet was aangebroken. Opnieuw bleek achteraf de voorspellende waarde van zijn uitspraak. De thematiek van het einde der ideologieën werd, nadat Arons boek in de Verenigde Staten was uitgekomen, met name daar opgepakt. Politicologen als Edward Shils en Daniel Bell gingen het onderwerp verder uitwerken en kregen daarmee veel weerklank. Zij vroegen zich af of de industriële samenleving niet een beter concept was om de maatschappij van dat moment te typeren. Dit thema had Aron toen al opgepakt bij zijn aantreden als hoogleraar aan de Sorbonne, kort na de publicatie van *L’Opium des intellectuels*.

Het imaginaire marxisme I: Sartre, Merleau-Ponty

Arons behoefte om te begrijpen waar het in Marx’ onderneming om te doen was had ook een polemisch doel: de ongerijmdheden en contradicties aantonen in het werk van de voornaamste paramarxisten, Jean-Paul Sartre (1905 – 1980) en Maurice Merleau-Ponty (1908 – 1961). Voor wat Sartre betreft betekende dit de feitelijke voorzetting van de discussies uit zijn studententijd. Zij waren weliswaar door hun diametraal verschillende politieke opstelling na de oorlog gebrouilleerd geraakt,

¹⁴³ François Furet rekende in zijn boek *Penser la Révolution française* (Parijs, 1978) af met de traditionele kijk op de Franse revolutie en zijn gevolgen. Judt haakte daarop aan in zijn beschrijving van het naoorlogse Franse marxisme in *Marxism and the French Left*, p. 177.

¹⁴⁴ Idem, *ibidem*, p. 274.

¹⁴⁵ Idem, *ibidem*, p. 345.

maar Aron bleef gefascineerd door de gedachtenexperimenten van zijn vroegere 'petit camerade'. Ondanks zijn politieke ontsporingen bleef Aron hem als filosoof zeer serieus nemen. Merleau-Ponty, die vooral bekend werd om zijn fenomenologische studies, kwam veel later in zijn blikveld, en wel na het verschijnen in 1948 van *Humanisme et terreur, essai sur le problème communiste* ('Humanisme en terreur; essay over het communistische probleem')¹⁴⁶. In dat boek gaf Merleau-Ponty krediet aan het marxisme in de Sovjet-Unie en bagatelliseerde hij de terreur van de Moskouse zuiveringsprocessen uit de jaren dertig. Sartre noch Merleau-Ponty werden ooit lid van de PCF, de Franse communistische partij, maar geloofden in de zaak van het communisme. Tegenover de reserve van Sartre in het begin stond het aanvankelijke enthousiasme van Merleau-Ponty. De eerste verbond zich geleidelijk steeds sterker met de communisten en steunde hen later door dik en dun, Merleau-Ponty, die hen eerst het voordeel van de twijfel gunde, zag na de Korea-oorlog van 1950 – 1953 in dat hij zich had vergist. Vervolgens schoof hij in zijn politieke houding op in de richting van Aron.

Dat beiden sympathie hadden voor de communistische beweging en toch geen actief aandeel namen in de realisering ervan, al was het maar door lid te worden van de communistische partij, was voor Aron de eerste ongerijmdheid. Merleau-Ponty beseftte dat ook. Het marxisme als kritiek op de samenleving onderschrijven, omdat het waar is en je tegelijkertijd onthouden van positieve actie was tegenstrijdig. 'In de geschiedenis maken de kritiek en de marxistische actie deel uit van een en dezelfde beweging', bekende Merleau-Ponty zelf¹⁴⁷. Sartre maakte van die dubbelzinnigheid zelfs een deugd door te stellen dat de 'Partij ons enige oriëntatiepunt is; de oppositie van buiten af onze enige houding jegens haar'¹⁴⁸. Hun onvermogen om te kiezen stuitte Aron tegen de borst. Voor hemzelf vormde de filosofie en de keuze voor de westerse democratie die daaruit voortvloeide één geheel, zoals hij in de *Introduction* had onderstreept. Voor Sartre en Merleau-Ponty zou hetzelfde moeten gelden. Tegenover een alles omvattende doctrine als het marxisme paste ofwel instemming en dus aansluiting bij de partij ófwel verwerping maar geen tussenweg die intellectueel onzuiver was, niet het fellow-travellership van menige linkse intellectueel die de actieve strijd uit de weg ging, schreef Aron in zijn *Mémoires*¹⁴⁹.

Een ander, zeker zo fundamenteel bezwaar van Aron betrof de vermenging van twee filosofische tradities in het engagement van Merleau-Ponty en Sartre. Die twee stromingen waren in elk opzicht aan elkaar tegengesteld en dus niet met elkaar te verzoenen. Beiden wilden, aldus Aron, het marxisme funderen op het door hen gecreëerde existentialisme, een filosofie die terugging op Kierkegaard en Heidegger en daarmee haaks stond op de historisch georiënteerde wereldbeschouwing van Hegel en Marx. Hoe was het mogelijk een marxisme dat pretendeerde het verloop van de geschiedenis te kennen, te combineren met een absolute vrijheid, zo vroeg Aron zich tegenover hen steeds af. Voordat Sartre en Merleau-Ponty politiek actief werden, waren 'het individu en zijn lot'¹⁵⁰ het centrale thema van hun overdenkingen. Zij negeerden de geschiedenis waarvan de marxisten het geheim meenden te kennen; Sartre legde in de eerste grote uiteenzetting van zijn existentialistische filosofie, *L'Être et le Néant*¹⁵¹, de nadruk op zelfcreatie, op wederzijdse erkenning, maar welk moreel en maatschappelijk doel daarmee beoogd werd of welke ethiek daaruit zou moeten volgen, bleef volstrekt onduidelijk. Iedereen moest zelf maar voor zijn eigen heil zorgen, concludeerde Aron in *Le Fanatisme, la prudence et la foi*, een artikel uit 1956, waarin hij Sartre en Merleau-Ponty's ideeën op de snijtafel legde¹⁵². Uit hun filosofie viel een stellingname vóór of tegen de westerse democratie in ieder geval niet af te leiden. Wat hen dan wel deed besluiten de marxistische ideologie te omhelzen, maar zich toch niet aan te sluiten bij de communistische partij was hun teleurstelling over het feit dat de westerse democratieën niet in staat bleken een sociaal en moreel verantwoorde samenleving in te richten. Sartre en Merleau-Ponty waren getroffen door het sociale onrecht dat structureel met het westerse kapitalisme verbonden zou zijn, maar waren tegelijkertijd afkerig van het ideologische despotisme van de Sovjet-Unie en probeerden daarom een nieuw soort communisme te ontwerpen. Het rijke, op

¹⁴⁶ Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur; essai sur le problème communiste*. Parijs, Gallimard 1947.

¹⁴⁷ Idem, *Les aventures de la dialectique*, Parijs 1955, p. 338. Geciteerd bij T. Judt, 'French Marxism 1945 – 1975' in: *Marxism and the French Left*, p. 184.

¹⁴⁸ Jean-Paul Sartre, *Situations IV*, p. 228. Geciteerd bij Tony Judt, *ibidem*, p. 185

¹⁴⁹ Idem, *Mémoires*, p. 329.

¹⁵⁰ Idem, *ibidem*, p. 108.

¹⁵¹ Jean-Paul Sartre, *L'Être et le Néant*. Parijs, Gallimard, 1943.

¹⁵² R. Aron, 'Le fanatisme, la prudence et la foi' in: *Marxismes imaginaires*, p. 109 – 110.

vele manieren te interpreteren gedachtengoed van Marx bood hen daartoe de mogelijkheid. De jeugdgeschriften, vooral de *Economisch-Filosofische Manuscripten van 1844*, waarin Marx de vervreemde mens opvoert, maakten nieuwe interpretaties mogelijk, die in ieder geval niet vloekten met de historische ontwikkelingen die zo anders verliepen dan Marx dacht. Merleau-Ponty en Sartre staken zeer veel energie om ‘de steen der wijzen’ te vinden in wat doorging voor een fenomenologisch marxisme’: het moest hen de rechtvaardiging bieden voor hun eigen engagement¹⁵³. Langs deze ingewikkelde weg kwamen zij tot hun positieve houding tegenover de communistische onderneming en baseerden zij hun afkeer van de westerse democratieën die volgens hen de mens in zijn uitgebuite en vervreemde positie hielden. Twee argumenten voor het communisme in het bijzonder gaven bij hen de doorslag, aldus Aron¹⁵⁴. Zowel Sartre als Merleau-Ponty zagen in het streven naar bevrijding de voornaamste intentie van het communisme. Het andere argument was dat de rede(lijkheid) van de geschiedenis (‘la raison historique’) onherroepelijk verloren zou gaan wanneer het communisme van de Sovjet-Unie tot mislukken gedoemd was. Merleau-Ponty verwoordde dat standpunt het duidelijkst in *Humanisme et Terreur*. Het marxisme was voor hem niet zo maar een of andere hypothese die door een andere vervangen kon worden, het was voor Merleau-Ponty, aldus Aron in zijn *Mémoires*, ‘de elementaire verwoording van de condities zonder welke er geen waarachtige mensheid kan bestaan’¹⁵⁵. Van het marxisme afzien betekende afzien van de rationaliteit in de geschiedenis en dan kon men volgens hem alleen nog maar dromen over een betere toekomst. Daarom was het marxisme voor Merleau-Ponty de beslissende filosofie van de geschiedenis. Hij was weliswaar van de feilen en bruutheden van het Sovjet-regime goed op de hoogte, maar het verdiende volgens hem op grond van bovenstaande redenen het voordeel van de twijfel. Aron wierp hem tegen dat ál men er al van uit mocht gaan, ‘dat de geschiedenis een doel kent, het buitengewoon opmerkelijk zou zijn als het bewijs daarvoor uitgerekend in het midden van de twintigste eeuw geleverd wordt’ en ‘dan ook nog eens in een land als de Sovjet-Unie, dat allerminst aangewezen lijkt om die rol te vervullen.’¹⁵⁶

Na de agressie van de Sovjet-Unie in de Koreaanse oorlog kwam Merleau-Ponty tot bezinning. Hij had er genoeg van te moeten wachten op de totstandkoming van ‘de harmonie tussen de reële geschiedenis en zijn marxistische visie’. In zijn *Les Aventures de la dialectique*,¹⁵⁷ dat in hetzelfde jaar verscheen als *L’Opium des Intellectuels*, stelde Merleau-Ponty zijn diagnose bij en zag hij in dat zijn engagement op een historisch verkeerd uitgangspunt berustte. Hij aanvaardde van toen af aan dat aan elk engagement jegens een politiek regime een objectieve vergelijkende studie vooraf dient te gaan. Daarmee naderde hij in feite de positie die Aron van meet af aan had ingenomen.

Sartre verbond zich daarentegen steeds nauwer met het communisme en de Sovjet-Unie. Na de Hongaarse opstand in 1956 tegen de Sovjetbezetting zag hij geen reden zijn mening te herzien. Het communistische project was misschien op een dwaalweg gekomen, maar dat was dan blijkbaar nodig om aan het eind van de prehistorie in marxistische zin te komen of in ieder geval om een maatschappij te vestigen die zijn voorkeur genoot. Sartre gaf daarmee, aldus Aron, blijk van een ‘primitief manicheïsme’: links verried misschien bij tijd en wijle de goede zaak, maar buiten links was er geen heil¹⁵⁸.

In de *Critique de la Raison dialectique*¹⁵⁹ uit 1960 ondernam Sartre een grootscheepse poging om zijn eigen filosofie organisch met het marxisme te verbinden. Aron was buitengewoon geïntrigeerd door deze poging blijkens het feit dat hij een vol jaar college gaf over dit werk. Maar het resultaat overtuigde hem allerminst. Sartre typeerde het marxisme daarin als de filosofie die vorm geeft aan

¹⁵³ Tony Judt, *Marxism and the French Left*, p. 187.

¹⁵⁴ Idem, *ibidem*, p. 16.

¹⁵⁵ R. Aron, *Mémoires*, p. 313 – 314.

¹⁵⁶ Idem, *Marxismes imaginaires*, p. 16.

¹⁵⁷ Maurice Merleau-Ponty, *Les aventures de la dialectique*. Paris 1955.

¹⁵⁸ R. Aron, *Plaidoyer pour l’Europe décadente*, p. 115. In de *Mémoires*, p. 489, schrijft Aron dat ‘Sartre, de filosoof van de vrijheid, er nooit in geslaagd is (...) het communisme te zien zoals het was. De ware aard van het totalitarisme van de Sovjet-Unie, de kanker van de eeuw, heeft hij nooit vastgesteld, hij heeft het nooit als zodanig veroordeeld. Hij reserveerde zijn ergste scheldwoorden voor hen die hem niet volgden in zijn abberatie.’ Niettemin stak Aron zijn bewondering voor het genie van Sartre nimmer onder stoelen of banken. Zie ook de studie van Jean-François Sirinelli, *Sartre et Aron, deux intellectuels dans le siècle*. Parijs, Fayard, 1995.

¹⁵⁹ Jean-Paul Sartre, *Critique de la Raison dialectique*. Tome I. Paris, Gallimard 1960.

heel zijn tijd. Wat de filosofie van Kant en Hegel in de negentiende eeuw betekende, betekent Marx voor de twintigste eeuw. Diens filosofie omspant alle kennis, is het sturende principe ('idée regulatrice') en is bovendien het wapen om vermolmde samenlevingen dooreen te schudden. Uitspraken uit het inleidende hoofdstuk van de *Critique de la Raison dialectique* die overduidelijk in strijd waren met de werkelijkheid, aldus Aron. Alsof een filosofie een heel tijdperk zou kunnen omvatten en ook nog eens alle kennis daarbinnen. Dit klopte alleen al daarom niet omdat het marxisme buiten Frankrijk zeker niet toonaangevend was. En ronduit dwaas vond Aron Sartres stelling dat het marxisme 'de niet te overschrijden horizon' ('l'horizon indépassable') van onze cultuur was ¹⁶⁰.

De brug, die Sartre in zijn eigen filosofie naar het marxisme sloeg, kon Aron evenmin overtuigen. Terwijl Marx' leer het ontstaan voorzag van een klassenloze maatschappij, bleef Sartre's filosofie wezenlijk 'ondoelgericht'. Aan een analyse van Marx' visie op de kapitalistische maatschappij kwam Sartre niet toe. Terwijl Sartre zich uitsluitend concentreerde op de jeugdgeschriften van Marx, en in het bijzonder op de *Economische-filosofische Manuscripten van 1844*, accepteerde hij zonder blikken of blozen diens economische theorieën, aanvaardde hij zijn voorspellingen, maar onderzocht en verrijkte hij Marx' denken niet in wat Aron als het meest wezenlijke aspect van Marx' werk beschouwde, diens analyse van het kapitalistisch regime, hoe dat functioneerde en welke toekomst het had. Als niet-econoom ging hij net als vrijwel alle andere sympathisanten van Marx daar geheel aan voorbij. Men trof er ook geen enkel argument aan van sociale, economische of politieke aard waardoor men aan het Sovjet-regime de voorkeur zou moeten geven boven het westerse, aldus Aron. Wat men in deze reusachtige studie wel aantrof was een hybride brouwsel van marxisme en existentialisme. De mensen zouden volgens Sartre elkaar in hun vrijheid blijven belemmeren en elkaar naar het leven blijven staan zolang het rijk van de schaarste bestond. De onderlinge vervreemding kon slechts opgeheven worden in de 'groupe d'action', de per groep ondernomen actie. De bevrijding van de mensheid zou steeds weer met een revolutie beginnen en ging dus altijd vergezeld van geweld.

In *Histoire et dialectique de la violence*, de speciale studie die Aron aan de *Critique* wijdde, wees Aron op de belangrijke rol van het geweld in Sartres filosofie.¹⁶¹ Net als zoveel andere Franse intellectuelen was Sartre uitermate gefascineerd door de romantiek van het geweld. De uitkomst waartoe Sartres existentialistisch-marxistische filosofie leidde, was volgens Aron een moderne versie van de mythe van Sisyphus: de bevrijding kan steeds ondernomen worden, maar terugval in de oude verstarde verhoudingen van onze sociale conditie (dat wat Sartre in zijn jargon het 'pratico-inerte' noemde) ligt steeds voor de hand. Het verbaasde Aron dan ook niet dat de orthodoxe aanhangers van Marx, de marxistisch-leninisten, zich niet in zijn zienswijzen konden herkennen.

Net als Merleau-Ponty's interpretatie van Marx was de sartrianse versie voor Aron een imaginair marxisme. Deze ging voorbij aan de kern van Marx' denken, de economische interpretatie van de geschiedenis. Op dat punt wisten Merleau-Ponty noch Sartre iets aan Marx toe te voegen. Ze verloren zich in abstracties en verwaarloosden de realiteit van mensen van vlees en bloed. Om de laatste ging het Marx toch. In politiek opzicht verstarde zij door het marxisme als een abstracte, universele grootheid op te vatten. Daardoor ontzegden zij zich de mogelijkheid om na te denken over de politiek, een terrein waarop nu juist niet één, maar meerdere waarheden mogelijk zijn, aldus Aron.

Het imaginaire marxisme II: Althusser

Merleau-Ponty en Sartre waren als existentialisten de vertegenwoordigers van een humanitair geïnspireerd marxisme. Volstrekt anders van strekking was de herinterpretatie die Louis Althusser aan het marxisme in de jaren zestig via boeken als *Lire le Capital* en *Pour Marx* oplegde. Deze bleek de laatste alomvattende Parijse poging te zijn om het marxisme acceptabel te maken in de veranderde omstandigheden. Althusser probeerde het marxisme een nieuw fundament en daardoor nieuwe geloofwaardigheid te bieden door van het marxisme een wetenschappelijke theorie van de geschiedenis te maken. De tour de force die hij uithaalde was dat hij tegelijkertijd dacht te kunnen aantonen dat Marx' visie op de geschiedenis zijn geldigheid behield. Onder invloed van het structuralisme in de jaren zestig herlas hij als een echte hermeneutische theoloog het werk van Marx, in het bijzonder *Het Kapitaal*. Hij proclameerde een marxisme dat a-historisch en a-humanistisch was,

¹⁶⁰ R. Aron, *Mémoires*, p. 586.

¹⁶¹ R. Aron, *Histoire et dialectique de la violence*. Parijs, Gallimard 1973.

een marxisme dus waarin concrete voorspellingen over de Werdegang van de mensheid en de rol van mensen volstrekt onbelangrijk waren en alles afhing van structuren die op elkaar inwerken.

Althusser was lid van de Franse communistische partij. Het verlies aan respectabiliteit van het marxisme als gevolg van de stalinistische uitwassen en van de groeiende kloof tussen de feitelijke voorspoedige ontwikkeling van het kapitalisme en de profetieën van Marx zat hem hoog. De structuralistische methode die in de jaren zestig zwang raakt bood een nieuwe interpretatiemogelijkheid. Althusser voerde opnieuw de gesmade term dialectisch materialisme ten tonele. De term en het daaraan gekoppelde begrip kwamen voor het eerst voor in de *Anti-Dühring*, het werk waarin Marx' compagnon Friedrich Engels tegen het eind van Marx' leven een populaire en politiek toegespitste vertaling van Marx' ideeën had gegeven. Dit materialisme vormde de filosofische grondslag van de hele werkelijkheid, van de natuurlijke maar ook van de sociale en historische. Dialectisch materialisme wilde zeggen dat de materie van welke aard ook in beweging was en wel in de zin die Hegel daar aan gaf: een voortdurend spel van bewegingen en tegenbewegingen die steeds weer in nieuwe (voorlopige) syntheses werden overwonnen waarna nieuwe cyclussen volgden. Het ging niet om een regelmatig proces, het verliep juist met horten en stoten. Deze filosofie van Engels kreeg in tegenstelling tot Marx' filosofie over het historisch materialisme buiten de kring van marxisten weinig tot geen serieuze aandacht. De term was bovendien in diskrediet geraakt door Lenin en Stalin die er een restrictieve, dogmatische inhoud aan hadden gegeven ¹⁶². Het 'Diamat' werd de officiële staatsfilosofie van de Sovjet-Unie en andere communistische landen. Ze schreef voor hoe er naar de werkelijkheid gekeken moest worden en vooral ook hoe dat niet moest gebeuren. Het leidde behalve tot het verbod op religieuze praktijken ook tot vreemde taboes in de wetenschap. Het Diamat was onder Stalin een onderdrukkende ideologie geworden en daarom als filosofie geen serieuze aandacht waard.

Althusser wilde dit dialectisch materialisme van zijn ideologische smetten bevrijden en verhief het tot wat hij noemde de 'theorie der theorieën'. Althusser had zich daarvoor laten inspireren door een na Marx' dood aangetroffen inleiding bij de *Grundrisse* ¹⁶³, – het postuum uitgegeven manuscript dat het eerste uitgebreide ontwerp bevatte van *Het Kapitaal*. In deze tekst had Marx over de werkelijkheid gesproken als over een 'gestructureerde totaliteit'. Binnen die totaliteit ging Althusser vier soorten praktijken of activiteiten onderscheiden die onder deze opperste theorie vielen: de economische, ideologische, politieke en de theoretische activiteit. Geen enkele van deze vier had volgens hem voorrang op de andere. De economische domineerde bijvoorbeeld niet zomaar de theoretische. De geschiedenis verliep dialectisch: via de inwerking van die vier genoemde praktijken op elkaar. Tegelijkertijd onderstreepte Althusser de marxistische claim dat de geschiedenis uiteindelijk wel degelijk gedetermineerd was in economische zin. Marx' visie bleef volgens Althusser niettemin normerend. Net als Engels ging Althusser uit van het bestaan van de economie als laatste normerende instantie. Maar de dominantie van de economische praktijk in marxistische richting kon eindeloos lang worden vertraagd doordat de andere praktijken tussen beide kunnen komen en de realisering van het einddoel verstoren. De praktijken onderling waren immers volgens Althusserers causaal met elkaar verbonden.

Althusser stelde dat Marx bij het schrijven van *Het Kapitaal* alleen nog maar de werking van het kapitalisme had willen *begrijpen* en het niet langer wilde *veranderen*. Om die stelling geloofwaardig te maken creëerde Althusser een kennistheoretische breuk in Marx' ontwikkelingsgang, de befaamde *coupure épistemologique*: hoewel Marx zelf nota bene nadrukkelijk had aangezet tot de revolutie, met name in het *Manifest van de communistische partij*, zou hij al vanaf een zeker moment in in zijn jeugd materialist geworden zijn en elke individuele menselijke invloed op het historisch proces hebben afgewezen. Dat leek te mooi om waar te zijn, aldus Aron. De Marx van de vervreemding, de

¹⁶² Aron beschrijft Lenins dialectisch materialisme in *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, p. 58. Zie ook het hoofdstuk over het dialectisch materialisme bij Friedrich Engels in *Le Marxisme de Marx*, p. 555 – 588 en W. Banning, *Karl Marx*, p. 173 – 176.

¹⁶³ De tekst waarop Althusser doelt, is ook door Aron uitvoerig bestudeerd in zijn colleges over Marx. Cfr. *Le Marxisme de Marx*, p. 483 – 489. Deze tekst, 'Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie' werd in de nagelaten papieren van Marx ontdekt. Waarschijnlijk oordeelde deze dat zij te moeilijk was en daarom zou Marx van publicatie van deze tekst hebben afgezien. Zij werd samen met de eerste publicatie van de *Grundrisse* in 1953 uitgegeven en naderhand in de *MEW*, XIII 1961, p. 615 – 642. Uit Arons uiteenzetting blijkt de structuralistische aanpak 'avant la lettre' van Marx, maar tevens, aldus Aron, de historiserende benadering.

humanistische Marx kon wel degelijk ook nog in het latere werk worden aangewezen. Marx was in zijn voornaamste werk niet de a-historische, gedehumaniseerde Marx waar Althusser behoefte aan had. Maar door hem zo voor te stellen kon Althusser de latere marxisten vrij pleiten van schuld, niet in de laatste plaats Stalin zelf. De menselijke factor deed er immers niet toe bij de realisering van het ware marxisme. De verrichtingen die onder de hoede van het reëel bestaande socialisme tot stand waren gekomen behoeften daarom ook niet op het conto van Marx geschreven te worden.

Althussers interpretatie bood een theorie. Hóe met zijn theorie de werkelijkheid geïnterpreteerd moest worden was een kwestie van onderzoek, maar heldere criteria om de door Althusser onderscheiden activiteiten te onderkennen had hij niet. De verificatie was met andere woorden het probleem en in feite toch weer een kwestie van ideologie. De studentenrevolte van 1968 deed Althusser af als een onbelangrijk fenomeen. Deze opstand stelde hem tegelijkertijd voor een reëel probleem: kon de menselijke factor wel zo makkelijk weggewuifd worden in het historisch proces als Althusser dacht? Na 1968 liep de populariteit van Althussers structuralistische marxisme, dat in het begin van de jaren zestig was opgedkomen dan ook niet voor niets terug.

Aron was aanvankelijk zeer nieuwsgierig naar Althussers interpretatie. Had een jongere generatie met behulp van concepten uit de sociale wetenschappen een nieuwe Marx te voorschijn weten te halen, vroeg hij zich af ¹⁶⁴. Dat bleek zwaar tegen te vallen. In feite ging het om hetzelfde oude liedje. Net als de fenomenologisch-existentialistische school ging de structuralistische van Althusser uit van filosofische a-priori stellingen in plaats van de concrete historische realiteit te onderzoeken. Ook Althusser was net als Sartre in de *Critique de la Raison dialectique* uitsluitend geïnteresseerd in de vraag hóe het marxisme mogelijk is, hoe het reden van bestaan kan houden. Althusser verwierp net als Sartre empirisch onderzoek en wist als leraar filosofie aan de École Normale Supérieure net zo min als de laatste iets af van economie. Om zich op dat laatste te oriënteren las Althusser Arons colleges over de industriële samenleving. Aron maakte daar in een voetnoot zonder nader commentaar melding van in zijn *Mémoires* ¹⁶⁵.

De studies over de existentialistische en structuralistische Marx verzamelde Aron onder de titel *D'une sainte famille à l'autre* ('Van de ene heilige familie naar de andere'). De titel was een ironische verwijzing naar Marx' jeugdwerk *Die heilige Familie* waarin Marx de spitsvondigheden van de jonghegelianen op de korrel had genomen. Arons generatie en de jongere deden daar niet voor onder. In hun pogingen Marx' leer in overeenstemming te brengen met de nieuwe maatschappelijke toestand leken zij 'op de sterrenkundigen die ooit hypothese op hypothese stapelden om maar te kunnen vasthouden aan de centrale plaats van de aarde in het heelal' ¹⁶⁶. Ze zouden volgens Aron slechts minachting bij Marx hebben opgeroepen, want ze hielden zich onledig met een woordenspel, een denkbeeldige, imaginaire variant van het marxisme. Toch was dit Althuseriaanse marxisme in staat om het marxisme aan de Franse universiteiten opnieuw enige tijd in de jaren zeventig serieuze status te verschaffen ¹⁶⁷. In zijn autobiografie, *l'Avenir dure longtemps*, gaf Althusser Aron in de grond van de zaak gelijk met diens verwijt dat hij zich als filosoof bezondigd had aan een denkbeeldig marxisme ¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Idem, *Marxismes imaginaires*, p. 19.

¹⁶⁵ Idem, *Mémoires*, p. 580.

¹⁶⁶ Idem, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, p. 34.

¹⁶⁷ T. Judt citeert in *Marxism and the French Left* de auteur François Châtelet, die nog in 1979, dus ruim tien jaar nadat Althusser furore had gemaakt met zijn ideeën, opmerkte dat Althussers leer de manier is waarop het marxisme in academisch opzicht respectabel is.

¹⁶⁸ N. Baverez citeert in *Raymond Aron* op p. 415 – 416 deze bekentenis van Althusser, gedaan in zijn postuum verschenen *L'avenir dure longtemps*. Paris, Stock 1992, p. 139.

V. Ontmaskeraar van politieke mythes

Douter de ces modeles abstraits des idéologues n'a rien à voir avec le scepticisme vulgaire. C'est tout au contraire faire confiance à la raison qui confirme l'imperfection de tous les ordres sociaux, avoue l'impossibilité de connaître l'avenir, condamne la vaine prétention de dessiner le schème d'une société idéale. C'est notre savoir qui nous révèle les limites de notre savoir et nous recommande d'améliorer peu à peu qui est, au lieu de répartir à zéro, après abattu l'oeuvre des siècles.¹⁶⁹

Paix et Guerre, p. 742

Arons ideologiekritiek

'Ontmaskeraar van mythes, uniek in Europa' noemde de Italiaanse schrijver Alberto Arbasino Raymond Aron na een ontmoeting met hem op een zomeravond in 1961 in Parijs¹⁷⁰. Deze reputatie had Aron verworven op grond van het zes jaar eerder verschenen *L'Opium des intellectuels*. Het boek was dan in eigen land vooral op venijnige en verontwaardigde commentaren onthaald, na de vele vertalingen werd Arons doordringende analyse in het buitenland veelal met grote interesse ontvangen. Sindsdien was het debat over het einde van de ideologieën op gang gekomen dat Aron aan het eind van *L'Opium* had aangezwengeld. Daniel Bell ontwikkelde het thema verder in zijn geruchtmakende *The End of Ideology* uit 1960 en dat werd het sein voor een wereldwijd debat over de betekenis van de ideologie voor de politiek.

De bemoeienis van Aron met de ideologie in brede zin dateerde al uit de jaren dertig, toen vele tegenstrijdige ideologieën lijnrecht tegenover elkaar stonden. Om hun betekenis te begrijpen was hij zijn filosofisch-historisch onderzoek begonnen en het eerste politieke gedachtenstelsel dat met een ideologie werd geassocieerd was het marxisme. Het marxisme bleek van alles wat te zijn: het was een filosofie over het verloop van de geschiedenis, het was wetenschap, maar het manifesteerde zich naar buiten toe vooral als een ideologie: ideeën die de rechtvaardiging vormden van het bestaan van de communistische partijen en van het eerste communistische regime, de Sovjet-Unie. Om in het verschijnsel klaar te zien gaf Aron een theoretische uiteenzetting in een uitvoerig artikel dat simpelweg *L'idéologie* heette¹⁷¹. Het verscheen in het najaar van 1937 kort nadat hij zijn onderzoek over de grenzen van de historische objectiviteit, neergelegd in de *Introduction*, voltooid had. Het verbaast dan ook niet dat zijn artikel voor de definiëring van het verschijnsel qua methodiek het nodige ontleende aan de *Introduction*. Zich verdiepen in de ideologie betekende voor hem opnieuw het probleem van de kennisverwerving in het sociale en politieke domein aan de orde stellen.

Aron maakte in zijn artikel eerst een onderscheid tussen ideologie en mythe. Ideeën geven richting aan de politiek. Zo worden zij tot een ideologie, maar als een ideologie grote weerklank krijgt is het volgens hem beter te spreken van een mythe. De mythe heeft betrekking op ideeën die in sociaal opzicht effectief zijn: ze slaan aan bij de menigten. Dat is een van de opmerkelijke nieuwe politieke fenomenen van de jaren voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog. Het fascisme, het nationaal-socialisme, het communisme, maar soms ook bepaalde vormen van liberaal denken krijgen min of meer mythische proporties. Later, in de oorlogsjaren, zal Aron ze betitelen als 'seculiere religies'. Wat Aron nu op de eerste plaats wil is de intrinsieke waarde van (politieke) ideeën nagaan. Het stoort hem namelijk enorm hoe ideeën die de politiek beïnvloeden, worden getaxeerd. Het marxisme, maar ook het liberale marktdenken, worden steeds weer op hun herkomst of op hun gevolgen beoordeeld, niet op hun intrinsieke inhoud. En passant geeft hij in zijn artikel daarom een veeg uit de pan aan de intellectuelen die zich daar aan schuldig maken: ze versterken daardoor de politieke polarisatie, terwijl

¹⁶⁹ 'Twijfelen aan de abstracte modellen van de ideologen heeft niets te maken met een vulgair scepticisme. Het is integendeel een uiting van vertrouwen in de rede die de onvolmaaktheid laat zien van alle sociale ordes, die toegeeft dat men de toekomst onmogelijk kan kennen, die de ijdele pretentie veroordeelt om het schema van een ideale samenleving uit te tekenen. Onze kennis laat ons de grenzen van onze macht zien en spoort ons aan wat er is beetje bij beetje te verbeteren in plaats van om van nul te vertrekken na het werk van eeuwen te hebben afgebroken.'

¹⁷⁰ Alberto Arbasino, 'Un soir chez Aron' in: *Paris, ô Paris*, p. 117.

¹⁷¹ R. Aron, 'L'idéologie', *Recherches philosophiques* VI (1936 – 1937), p. 65 – 84.

zij juist voor opheldering zouden moeten zorgen. ‘Als de politicus wordt aangesproken op de consequenties van zijn beslissingen, waarom zou de intellectueel zich dan kunnen onttrekken aan de gevolgen van de uitspraken die hij doet’, stelde hij in *L'idéologie*¹⁷².

Aron illustreerde het probleem aan de hand van Marx' opvattingen en die van zijn tegenstanders. Sommigen beweerden dat Marx zijn ideeën had ontwikkeld uit jaloezie over de rijkdommen van de bourgeoisie. Tegenstanders van de liberale leerstellingen deden iets vergelijkbaars: zij keurden het liberalisme af omdat het de geprivilegieerden in de kaart zou spelen. Maar, zo stelde Aron, door Marx' opvattingen als een vorm van ressentiment op te vatten zijn ze natuurlijk allerminst adequaat verklaard. Hetzelfde geldt voor de effecten die aan het liberalisme worden toegekend. ‘Een idee is waar in relatie tot het object waarover het zich uitsprekt, het correspondeert met de feiten of het wordt er simpelweg door weersproken.¹⁷³ Hij voegde daar wel in een adem aan toe dat we, zoals verderop zal blijken, slechts over beperkte verificatiemogelijkheden beschikken om de juistheid van ideeën die in de politiek opgeld doen vast te stellen. Maar voorzover die mogelijkheid bestaat, wilde Aron daar met alle kracht aan vasthouden.

Het ideologische probleem maakte eens te meer in alle heftigheid het probleem van de valabele kennisverwerving manifest. De urgentie daarvan had Aron aangezet tot zijn filosofisch-historisch onderzoek en dit verklaarde ook zijn verzet enkele jaren voor het schrijven van zijn artikel tegen de kennissociologie van de Duits-Hongaarse marxistische denker Karl Mannheim. In *L'idéologie* kon hij niet nalaten daar een toespeling op te maken¹⁷⁴. Mannheim had zijn theorie uiteengezet in zijn geruchtmakende boek *Idéologie und Utopie*, dat in 1929 was verschenen. Aanvankelijk was Aron erg onder de indruk van Mannheims opvattingen. Geïnspireerd door Marx stelde Mannheim dat alle kennis die mensen over de sociale realiteit bezitten bepaald wordt door de klasse waartoe ze behoren. Dit bracht Aron aan het begin van zijn verblijf in Duitsland op het idee de opvattingen van zijn leermeester Léon Brunschvicg op de korrel te nemen. Het leek hem de meest effectieve manier om zich van zijn invloed te ontdoen: hij keek naar Brunschvicgs joodse achtergrond, naar zijn burgerlijk milieu enz. om licht te werpen op de ontwikkeling van zijn denken. Het grote artikel dat hij hierover schreef, werd nooit gepubliceerd; Brunschvicg toonde zich ‘not amused’, toen Aron het hem vooraf liet lezen, maar het was vooral de twijfel over de waarde van de gevolgde methode die hem uiteindelijk van publicatie deed afzien. In *La sociologie allemande contemporaine* uit 1935, het eerste boek dat hij na zijn verblijf in Duitsland publiceerde, wees Aron Mannheims kennistheorie fel van de hand. In *L'Idéologie* herhaalde hij zijn kritiek op Mannheims methode. Door zoals Mannheim een intrinsiek verband te leggen tussen ideeën en klasse wordt namelijk alle kennis relatief, terwijl het toch volgens Aron volstrekt evident is dat veel kennis, de natuurwetenschappelijke bijvoorbeeld, helemaal niet gebonden is aan klasse. Hij was er van overtuigd dat er in de sociale realiteit een domein viel aan te wijzen waarvan de waarheid, zoals hij zei, niet voor betwisting vatbaar was. Het sociologisch duiden van ideeën zoals Mannheim deed, was hem daarom een gruwel.

In *L'idéologie* bekritiseerde Aron ook de psychologische benadering van historische feiten en fenomenen. Dit was de methode van de Italiaanse econoom en socioloog Vilfredo Pareto (1848 – 1923). Diens sociologische theorieën, in het bijzonder die over het komen en gaan van politieke elites, hadden door de regimewisselingen in Rusland, Italië en Duitsland een brandende actualiteit verworven. Zijn analyse van maatschappelijke ontwikkelingen beruiste vooral op de psychologie. Maar een psychologische analyse van de historische realiteit vond Aron per se onvoldoende. Ze verwaarloost noodzakelijkerwijs de *inhoud* van ideeën; in de psychologische analyse gaat het er steeds om de *oorzaken* of de *uitwerking* van een bepaald fenomeen vast te stellen, maar de psycholoog verstaat zich niet met de inhoud van de ideeën als zodanig. De psycholoog plaatst zich spontaan boven de geschiedenis, hij staat onverschillig tegenover de specifieke sociale problemen die in elke tijd weer anders zijn, aldus Aron. Wie de mensen en de situaties wil begrijpen, komt bij de psycholoog daarom onvoldoende aan zijn trekken. De slavenopstand onder leiding van Spartacus in het Romeinse rijk is voor hem niet wezenlijk anders dan de opstand van de arbeiders tegen hun kapitalistische bazen in de negentiende eeuw. De psycholoog is niet geïnteresseerd in de bijzondere historische omstandigheden waaronder de mensen leven.

¹⁷² Idem, *ibidem*, p. 67.

¹⁷³ Idem, *ibidem*, p. 69.

¹⁷⁴ Idem, *ibidem*, p. 76.

Marx' benadering sprak Aron veel meer aan, omdat 'het marxisme zich midden in de geschiedenis plaatst'.¹⁷⁵ Het marxisme was echter weer in zoverre problematisch dat Marx de overheersende opvatting om naar de sociale werkelijkheid te kijken als een 'burgerlijke ideologie' had afgedaan. Waar baseerde het marxisme dan zijn claim op dat het zelf *geen* ideologie was? Alles kwam er volgens Aron op aan de instrumenten van de marxistische analyse op een niet-dogmatische manier in te zetten. Zoals al eerder in de uiteenzetting over het marxisme in hoofdstuk III aan de orde kwam, verzette Aron zich tegen de primitieve wijze waarop Marx' volgelingen in het kader van de leer van het historisch materialisme een simpele mechanische relatie veronderstelden tussen de (materiële) onderbouw en de (geestelijke) bovenbouw; deze opvatting was feitelijk een filosofie en het kwam er op aan deze aan concrete historische situaties te toetsen, niet om haar bij voorbaat dogmatisch toe te passen omdat ze zogenaamd bewezen was, zoals velen van Marx' volgelingen geloofden. Aron liet er overigens geen misverstand over bestaan dat de bredere perspectieven die Marx als revolutionair ontvouwde overduidelijk aan wetenschappelijke verificatie ontsnapten. Totale, alles omvattende visies over de revolutie en de onvermijdelijke triomf van het proletariaat waren specimina van de marxistische ideologie: ze overstegen wat verifieerbaar was en omdat ze massale aanhang verwierven ging het feitelijk 'om mythes, want ze worden bezielde door het geloof'.¹⁷⁶

De mogelijkheden van een strikt objectieve historische kritiek van ideeën achtte hij sowieso beperkt. Meestal pas achteraf kan men vaststellen of een idee aan een gegeven in de realiteit beantwoordt. Tegenover ideeën die de realiteit in historische zin overstijgen omdat zij de uitdrukking zijn van een bepaalde wil staat de objectieve historische kritiek bij voorbaat met lege handen. De wetenschap kan immers mensen niet voorschrijven 'wat ze moeten willen in een bepaald moment van de geschiedenis waarin het lot hen heeft gebracht'.¹⁷⁷ Het is voor Aron ook evident dat sociale doctrines nooit objectief toetsbaar zijn. Maar daarmee wilde hij niet gezegd hebben dat alle ideologieën over één kam geschoren mochten worden of dat bepaalde keuzes er niet toe doen. Aron specificerde ze niet in zijn artikel, maar het was duidelijk dat hij doelde op stelsels als het fascisme en het nationaal-socialisme die op het moment dat zijn artikel verscheen de geesten bezwangerden. Er zijn ideologieën, zo merkt Aron aan het eind van zijn artikel op, die wetenschappelijk gezien door de mand vallen 'ofwel omdat ze in strijd zijn met de feiten ofwel omdat ze bepaalde gegevens overschatten en daardoor hun betekenis vervalsen'.¹⁷⁸ De moraal mocht bij de beoordeling van een ideologie bovendien niet uit het oog verloren worden. Ook als ideologieën wetenschappelijk niet weerlegd kunnen worden, doen waardevoorkeuren er wel degelijk toe; dan zijn ze altijd nog wel op redelijke wijze te rechtvaardigen of af te wijzen. Het was de opvatting die hij tijdens de verdediging van de *Introduction* zou laten horen: 'het maken van keuzes en het nemen van beslissingen is niet minder belangrijk.'

Arons reserve om zich klip en klaar uit te spreken had uiteraard te maken met het feit dat hij zijn uitspraken deed in een wetenschappelijk artikel, maar het mogelijke verwijt dat hij als jood in deze aangelegenheid niet geheel onpartijdig zou kunnen zijn speelde waarschijnlijk in zijn houding mee. De toch al zo broze vrede mocht je niet verder verstoren. Stoïcijns concludeerde Aron daarom dat menige ideologie weerstand kan bieden aan de wetenschap, de logica of de moraal. Ook was het evident dat ideologieën onderling niet met elkaar zijn te verzoenen. Ze kunnen ervaren ('éprouvés') worden, maar niet bij voorbaat bewezen ('prouvés') worden.

Hun geldigheid kon volgens hem op twee manieren blijken. In de eerste plaats wanneer mensen voor een ideologie door het vuur gaan. Mensen bleken te willen sterven voor de proletarische revolutie, maar niet voor de verdediging van hun (eigen) land, stelde hij vast.¹⁷⁹ Het heersende pacifisme in Frankrijk was daar overduidelijk debet aan. Ook daar sprak een ondubbelzinnige ideologische voorkeur uit.

De juistheid van een ideologie kan ook beproefd worden langs historische weg. Ideologieën zijn historische wilsuitingen ('volontés historiques'). Bepaalde ideeën materialiseren zich in wetten of instituties. Dat zou volgens hem bijvoorbeeld het geval kunnen zijn met het streven van de Russen economische gelijkheid voor iedereen te realiseren. De geschiedenis zou moeten uitwijzen of het hier

¹⁷⁵ Idem, *ibidem*, p. 74.

¹⁷⁶ Idem, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, p. 389.

¹⁷⁷ Idem, *ibidem*, p. 82.

¹⁷⁸ Idem, *ibidem*, p. 83.

¹⁷⁹ Idem, *ibidem*, p. 84.

slechts om een utopie ging of dat dit streven daadwerkelijk realiseerbaar was. Duidelijk was voor hem in ieder geval dat veel ideeën die in de sociale en politieke realiteit slechts een ideologie blijven; met andere woorden ze materialiseren zich niet en na verloop van tijd verdwijnen ze. Over een hogere instantie om hun juistheid vast te stellen beschikken we niet, merkte Aron nog op: de twee genoemde wegen ter verificatie zijn de enige die we hebben. Aron verzette zich dus tegen het aanroepen van een autoriteit die de juistheid van een bepaalde ideologie moest rechtvaardigen. Tegen al diegenen die dat wilden – en in de jaren dertig waren ze zeker nog talrijk – zei hij dat we niet over een buitenhistorisch criterium beschikken. ‘In een wereld zonder God overwinnen wij onze particuliere positie slechts door daar over te reflecteren.’¹⁸⁰ Een formulering die deed denken aan het einde van de *Introduction* waarin Aron wees op de bijzondere verantwoordelijkheid van de mens.

In *L'idéologie* verwoordde Aron zijn uitgangspunten die in de rest van zijn leven zijn kritiek op de ideologieën zouden bepalen. Verkeerde ideeën zou hij steeds met juiste ideeën willen bestrijden. Dit was steeds zijn benadering wanneer hij met een ideologie werd geconfronteerd. Het belangrijkste criterium voor zijn kritiek was vast te stellen in hoeverre ideeën die als ideologieën fungeerden met de werkelijkheid overeenstemden dan wel deze vervormden. Maar deze benadering was op zich niet voldoende. Het zou van wereldvreemdheid getuigd hebben als Aron in de jaren dertig blind was gebleven voor de *aantrekkingskracht* en de *uitwerking* van de ideologie op de politiek. Met andere woorden, de ideologie die tot een mythe wordt. Deze aspecten moesten wel degelijk betrokken worden om hun politieke relevantie te verstaan. De psychologie speelde wel degelijk een woordje mee. Pareto die de politieke passies had geanalyseerd, bewees wel degelijk zijn nut.

Een ideologisch slagveld

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog domineerden extreme ideologieën de politiek: communisme en nationaal-socialisme stonden als uitersten tegenover elkaar. Samen met andere ideologieën, de liberale met name, die minder uitgesproken waren en daarom minder tot de verbeelding spraken, maakten zij die jaren tot een ideologisch slagveld. Om hun werfkracht aan te geven was volgens Aron het woord mythe eerder op zijn plaats. Door hun herkenbare doelstellingen hadden zij grote aantrekkingskracht op de massa's. Als mythes die lijnrecht tegenover elkaar stonden, waren zij de voorbode van de strijd die in de Tweede Wereldoorlog ontbrandde. In een terugblik die hij in Londen schreef aan het eind van de oorlog noemde Aron deze ideologieën ‘seculiere religies’: ‘In de zielen van onze tijdgenoten hebben zij de plaats ingenomen van het verloren gegane geloof in het hiernamaals’¹⁸¹. Of ze nu socialistisch of fascistisch zijn, ze situeerden het heil van de mensheid in het ondermaanse. Het nieuwe heil werd verwacht van een nieuwe direct te realiseren sociale orde. Aron ontkende niet dat communisme en nationaal-socialisme in doctrinair opzicht fors verschilden, maar opgevat als seculiere religies waren er zowel naar vorm als inhoud in het oog springende overeenkomsten. Communisten en nationaal-socialisten leken bijvoorbeeld op elkaar in de manier waarop ze propaganda maakten; het was voldoende te kijken naar hun partijbijeenkomsten waar hun boodschappen met alle retorische middelen aan de man werden gebracht en de adepten in hun overtuiging werden bevestigd¹⁸². Het wereldbeeld vertoonde ook duidelijke overeenkomsten. Het was een manicheïsch wereldbeeld: de wereld was vervuld van strijd tussen twee groepen. Voor de communisten waren de kapitalisten het zwarte schaap, bij de nationaal-socialisten de plutocraten en de joden. Het pseudoreligieuze karakter van de nazi-ideologie verklaarde ook waarom miljoenen Duitsers zich vrijwillig onder de banieren van het nationaal-socialisme schaarden. Het schonk de verlangde gemeenschapszin en saamhorigheid waar velen na de vermederingen van de Eerste Wereldoorlog en het ‘dictaat’ van Versailles behoefte aan hadden.

Het communisme was al vanaf het begin een doctrine die behalve rationalistische religieuze trekken had. In zijn meest versimpelde vorm was Marx' leer een verlossingsleer. Het proletariaat kreeg in de marxistische eschatologie de rol van collectieve verlosser toebedeeld. Zijn lijden bereidde de verlossing van de hele mensheid voor. In de missie van het proletariaat, die door middel van de revolutie het einde van de prehistorie moest bezegelen en de mensheid moest binnen leiden in het rijk

¹⁸⁰ Idem, *ibidem*, p. 84.

¹⁸¹ Idem, ‘L’avenir des religions séculières’, *Chroniques de guerre. La France libre 1940 – 1945*, p. 926.

¹⁸² Idem, *ibidem*, p. 931.

der vrijheid, herkende men, aldus Aron, moeiteloos de christelijke, millenaristische verwachtingen rond de komst van een duizendjarig rijk.¹⁸³ Als deze opvattingen binnenskamers worden bekritiseerd en gepoogd wordt de verwachtingen over de komende wereldrevolutie bij te stellen worden deze pogingen als ‘ketterijen’ aan de kaak gesteld, zoals de Duitse sociaal-democraat Eduard Bernstein had ondervonden toen hij aan de Tweede Internationale een aanpassing van haar koers voorstelde¹⁸⁴. Duidelijker kon niet aangetoond worden, aldus Aron, dat het communisme een (seculiere) religie is. En, zo stelde hij, bevestigen ook de grote showprocessen in Moskou [tussen 1936 en 1938] tegen voormalige Sovjetkopstukken als Boecharin, Kamenev en Zinoviev, die bekentenissen aflegden en geëxecuteerd werden omdat ze ‘gezondigd’ hadden tegen de communistische leer, niet het religieuze karakter ervan?

Voor de duiding en de uitstraling van de ideologieën was naast een inhoudelijke analyse de psychologie dus wel degelijk uitermate relevant. Voor de aanhangers waren de opvattingen uit deze ideologieën geloofsartikelen geworden, die niet nader hoefden te worden getoetst. Door hun *werking* waren ze politiek gesproken van enorm belang, zoals de ontwikkelingen in de jaren dertig lieten zien. Aldus incorporeerde Aron in zijn analyse van de ideologieën de inzichten van Pareto die gewezen had op de psychologische factor in de vorming van sociale bewegingen.

Naast de invloed van Pareto was bij de beschrijving van de seculiere religies ook de invloed van Max Weber zichtbaar. Aron verkende de sociale realiteit met behulp van de door Weber ontwikkelde ideaaltypen. De seculiere religies waren de door Aron gekozen ideaaltypen waarmee hij deze ideologieën als maatschappelijke fenomenen in kaart bracht. Aron verstond zich dus niet louter theoretisch met Webers en Pareto’s inzichten, hij benutte ze daadwerkelijk in zijn eigen onderzoeksmethode om tot een zo’n nauwgezet mogelijk inzicht en beschrijving van sociale en politieke fenomenen te komen. Aron toonde daarmee zijn eclectische wijze van werken die zijn hele verdere loopbaan zouden kenmerken: het benutten van Marx’, Webers en Pareto’s inzichten bepaalden het succes ervan en verklaren dan ook waarom hij de sociale en politieke ontwikkelingen zo goed heeft kunnen beoordelen.

Maar dit was op zich voor hem niet voldoende. Aron zou Aron niet zijn als hij uit de onderzochte stand van zaken ook geen persoonlijke consequenties trok. De filosofie die hij aan het eind van de *Introduction* verdedigd had, verplichtte hem daar toe. Er moeten keuzes gemaakt worden. De confrontatie tussen de dominant aanwezige communistische en nazi-ideologie, beide vrijheidsberovend en oorlogszuchtig van aard, leerde hem dat men *niet* partij moest kiezen voor een van beiden. Anders dan veel tijdgenoten wees hij op het enige werkelijke alternatief, de democratie. In de laatste vergadering van de Franse Maatschappij voor Filosofie voor de oorlog, op 17 juni 1939, hield Aron onder de titel *États démocratiques et États totalitaires*¹⁸⁵ een lucide pleidooi voor de herbronning en versterking van de democratie tegen het totalitaire gevaar van zowel de communistische als de nationaal-socialistische heilsreligies. Zijn pessimisme over de weerbaarheid van de democratie werd hem op enkele aanwezigen na niet in dank afgenomen. De oude Victor Basch, dreyfusard en voorzitter van de Franse Liga van de mensenrechten, proclameerde tegenover Aron plechtig opnieuw zijn geloof in de democratie en de voortschrijdende bevrijdende revolutie, die met de Franse revolutie was begonnen¹⁸⁶. De sympathie die Basch voor het communisme voelde, was op dat moment bepaald geen schande, het nationaal-socialisme was daarentegen in dit progressieve milieu volstrekt uit den boze. De voornaamste stelling die Aron verdedigde luidde: ‘De totalitaire regimes staan op de eerste plaats tegenover de democratie en niet tegenover het communisme.’ Opnieuw bleek daar overigens uit dat het communisme op dat moment ook van Aron het voordeel van de twijfel kreeg. Na de oorlog betreurde hij dat: de feitelijke situatie in de Sovjet-Unie was op dat moment veel erger dan in nazi-Duitsland of in fascistisch Italië.

Aron beseftte na zijn verblijf in Duitsland dat daar gewerkt werd aan de opbouw van een geheel nieuwe, totalitaire staat en dat ditzelfde gold voor de Sovjet-Unie. De liberale socioloog Élie Halévy (1870 – 1937) was al eerder tot dezelfde conclusies gekomen en Aron had daarom een geestverwant in

¹⁸³ Idem, *ibidem*, p. 931.

¹⁸⁴ Idem, *ibidem*, p. 928.

¹⁸⁵ Idem, ‘États démocratiques et États totalitaires’ in: *Bulletin de la Société française de philosophie XL*, nr. 2, (1946), p. 41 – 92.

¹⁸⁶ Basch zou samen met zijn vrouw in 1944 door een nazi-militie in Lyon worden vermoord.

hem ontdekt. Voor diezelfde Franse Maatschappij voor Filosofie had Halévy onder de titel *L'ère des tyrannies* ('Het tijdperk van de tyrannieën') al in 1936 uiteengezet dat het Italiaanse, Duitse en Sovjetrussische regime een pak van hetzelfde laken waren. Dit tot grote verontwaardiging van de meeste aanwezigen die de vereenzelviging van het nazi- en het communistische regime ongepast vonden. In een reactie op Halévy's toespraak had Aron toen het gelijk van Halévy onderschreven. Hij had erop gewezen dat zowel in Duitsland als in de Sovjet-Unie de macht van de staat absoluut was. '(De staat) worden wettelijke noch praktische beperkingen in de weg gelegd. Een enkele partij is in het land overal aanwezig, ook al vertegenwoordigt zij allerm minst het volk; een tyran concentreert alle macht in zich en één ideologie wordt dogmatisch als de officiële waarheid voorgehouden.'¹⁸⁷

In de voordracht van juni 1939 ontwikkelde Aron die gedachtegang verder. Het nationaal-socialistische en communistische regime werden ook door hem zij aan zij geplaatst. Op grond van hun ideologie waren ze allebei een even groot gevaar voor de democratie. Niettemin, zo stelde Aron, de democratieën kunnen van de communisten en nationaal-socialisten wel degelijk iets leren. De democratieën zouden gerust bepaalde deugden die door de totalitaire staten werden verheerlijkt kunnen overnemen. Ze moeten laten zien dat ook hun burgers tot hard werken en tot moed en zelfopoffering in staat zijn. Maar anders dan in de totalitaire staten mogen de democratieën hun burgers daar nooit toe dwingen. Aron positioneerde zich in deze rede dus zowel tegenover links als tegenover rechts. Van de conservatieven in Frankrijk en Groot-Brittannië begreep hij de al dan niet stilzwijgende instemming niet waarmee ze Hitlers omwenteling hadden begroet. Hitlers onderneming was immers een revolutie met funeste gevolgen voor de democratieën. Aron koos weloverwogen voor het woord revolutie om de sociale en politieke impact van Hitlers onderneming aan te geven. Maar die revolutie kon onmogelijk de positief-normatieve zin hebben die vooruitstrevende Franse intellectuelen gewend waren aan dit woord te geven. Met andere woorden: de heldhaftige retoriek die rond de revolutie hangt is misplaatst, aldus Aron. Dat geldt ook voor de revolutie die de progressieve Franse intellectuelen met een zekere sympathie bezien, de communistische revolutie in Rusland, en wel omdat deze op een of andere manier leek te sporen met de idealen van de Franse revolutie. Het antifascisme waar progressieve Franse intellectuelen als Basch zich op lieten voorstaan, betekende bepaald geen versterking van de democratie. Zoals François Furet in een beoordeling van Arons toespraak schreef leidde deze antifascistische houding 'slechts tot retoriek en moralisme, zij doet de economische en militaire realiteit uit het oog verliezen' in plaats van dat zij tot daadwerkelijke weerbaarheid leidt¹⁸⁸. De toespraak van Aron liet de originele politieke positie uitkomen die na de oorlog zijn handelsmerk zou worden. Hij was te hervormingsgezind voor rechts, maar hij moest ook niets hebben van de grootsprakerige anti-fascistische retoriek van links.

Communistische mythes bestreden

Aron heeft zijn leven lang de vergaande ideologisering van het politieke leven bestreden. Zoals hij in *L'Opium des intellectuels* liet zien waren de ideologische dogma's die links hanteerde juist een sta-in-de-weg voor het vinden van acceptabele maatschappelijke problemen. Hij zag in de vergaande ideologisering door zowel rechts als links ook een van de voornaamste oorzaken van de politieke instabiliteit in Frankrijk. De grootste ideologische deviatie zag hij echter in de Sovjet-Unie. Het marxisme-leninisme, de ideologie die de grondslag vormde van de Sovjet-Unie, was in zijn ogen de grootste mystificatie van zijn tijd. In het in 1977 verschenen *Plaidoyer pour l'Europe décadente* ('Pleidooi voor het decadente Europa'), dat bedoeld was om de tegenstanders van de abstracte marxistisch geïnspireerde dogma's een riem onder het hart te steken, noemde Aron de Sovjet-staat een ideocratie. Hij beschreef in het boek het ontstaan van deze ideocratie en analyseerde waarom dit ideologische model zo lang aantrekkelijk voor de buitenwacht kon blijven.

Lenin vervulde in het ontstaan van deze ideocratie veruit de belangrijkste rol. Hij zorgde er voor dat de marxistische ideologie de rechtvaardiging van deze staat kon worden. Om het zover te laten moest hij Marx' profetieën aanvullen met een ideologie van eigen maaksel. Als deelnemer aan de Tweede Internationale hield hij fanatiek vast aan de profetieën van Marx, ook toen overduidelijk was geworden dat Marx' voorspellingen niet spoorden met de werkelijkheid. Aan het begin van de twintigste eeuw

¹⁸⁷ Idem, 'Élie Halévy et l'ère des tyrannies' in: *Commentaire* 28 – 29 (1985), p. 336.

¹⁸⁸ François Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au vingtième siècle*, p. 513.

was het voor elke onbevooroordeelde waarnemer zonneklaar dat de door Marx voorspelde absolute verpaupering van de arbeiders niet plaats vond. Integendeel, de grotere industriële productie pakte ook gunstig uit voor de arbeiders. Hun koopkracht steeg en de materiële omstandigheden waaronder ze leefden verbeterden zienderogen. Eduard Bernstein stelde daarom voor de revolutie af te zweren en zich tevreden te stellen met geleidelijke hervormingen om het ideaal van een socialistische maatschappij naderbij te brengen. Bernsteins voorstellen werden door Karl Kautsky, de intellectuele leider van de Tweede Internationale, als ‘revisionistisch’ veroordeeld. De Tweede Internationale volgde een tweesporig beleid: medewerking aan hervormingen die het lot van de arbeiders konden verbeteren, maar het revolutionaire ideaal werd niet opgegeven. Lenin had zich het scherpst tegen het ‘revisionisme’ van Bernstein gekeerd. Omdat hij echter ook wel inzag dat het arbeidersproletariaat niet revolutionair gezind was, vond hij dat een partijorganisatie van beroepsrevolutionairen deze taak moest overnemen. Een en ander beschreef hij in zijn brochure *Wat te doen?* uit 1902. Daarin rechtvaardigde hij het ‘democratisch centralisme’, het eerste voorbeeld van een ‘geïnstitutionaliseerde leugen’¹⁸⁹, aldus Aron, waaraan de latere Sovjet-Unie zo rijk zou worden. Om de revolutie kans van slagen te bieden en te kunnen billijken verrijkte Lenin de marxistische ideologie met nieuwe theorieën. Hij baseerde ze op een interpretatie van de manier waarop het toenmalige kapitalisme zich aan het ontwikkelen was. In het oorlogsjaar 1914 publiceerde hij de brochure *Imperialisme, laatste stadium van het kapitalisme*. Deze leer was volgens Lenin een noodzakelijke aanvulling op Marx’ doctrines over de ondergang van het kapitalisme. Lenin stelde dat het kapitalisme zijn leven wist te rekken door het voeren van een imperialistische politiek. De door Marx gesignaleerde concentratie van de productie in steeds grotere fabrieken leidde volgens Lenin tot vernietiging van de binnenlandse concurrentie en daarmee tot vorming van een monopoliekapitalisme in elk Europees land afzonderlijk. Om nieuwe winsten te behalen moesten de kapitalistische landen hun vleugels uitslaan door zich koloniën te verwerven. Daarmee konden ze winsten behalen, die aan het thuisfront onmogelijk waren geworden. De oorlog die in Europa uitbrak, leverde volgens Lenin het bewijs dat dit monopoliekapitalisme van de diverse Europese landen onderling met elkaar slaags was geraakt.

De imperialisme-theorie was voor Lenin het onmisbare instrument om de marxistische ideologie in Rusland in werkelijkheid om te zetten. Niet alleen werd de oorlog die de Europese grootmachten hadden ontketend, er volgens hem begrijpelijk door, ook stegen de kansen op een proletarische revolutie in de Europese landen. De afloop van de Eerste Wereldoorlog creëerde inderdaad in Duitsland en Rusland revolutionaire omstandigheden. Lenin benutte die omstandigheden ten eigen bate en wist met een beroep op de marxistische ideologie samen met zijn gezelschap van getrainde beroepsrevolutionairen de macht in Rusland te grijpen.

Lenins imperialisme-theorie steekt volgens Aron in propagandistisch opzicht het *Manifest van de Communistische Partij* van Marx en Engels naar de kroon. Maar als analyse klopt zij van geen kanten. Aron heeft zich zeer veel moeite getroost deze theorie te ontmantelen, vooral omdat het effect van die theorie voor de rechtvaardiging van de communistische beweging zo groot was¹⁹⁰. Lenin steunde bij het schrijven van zijn pamflet op de observaties van economen en historici die een verklaring zochten voor de stormloop van de Europese grootmachten op het verwerven van koloniën en de daarop gevolgde investeringen in deze nieuwe gebieden. Behalve aan de burgerij kwamen de winsten uit deze koloniën volgens Lenin ten goede aan een bovenlaag van arbeiders. Dat verklaarde volgens hem waarom het revolutionaire elan bij hen was verdwenen.

Aron verwijt Lenin dat hij niet de werkelijke stand van zaken in kaart brengt, maar vanuit een vooropgezette bedoeling de realiteit interpreteert. Van een zogeheten monopoliekapitalisme was namelijk helemaal geen sprake. Ondanks toenemende concentratie van de productie verdween de concurrentie binnen de Europese landen afzonderlijk allerminst. De Oostenrijks-Amerikaanse econoom Joseph Schumpeter had deze misvattingen van Lenin al eerder aangetoond. Aron steunde voor een deel op diens onderzoekingen¹⁹¹. Het verwerven van koloniën door de Europese landen had niets te maken met een monopoliseringstendentie in het kapitalisme die trouwens op zich al niet

¹⁸⁹ R. Aron, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, p. 54.

¹⁹⁰ Aron bekritiseert Lenins imperialismetheorie en haar gevolgen met name in ‘De l’impérialisme sans empire’. *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, p. 254 – 297.

¹⁹¹ De Oostenrijks-Amerikaanse econoom Joseph Schumpeter stelt in zijn boek *Capitalism, socialism and democracy* deze misvatting aan de kaak.

aantoonbaar was. Aron ontkende niet dat de Europese landen zich imperialistisch gedroegen. Integendeel, dit was zonneklaar, maar de ontwikkelingen binnen het kapitalisme als zodanig waren daar niet verantwoordelijk voor. Lenin stelde in navolging van vele andere waarnemers uit die tijd dat Duitsland zich op het vlak van de verdeling van de koloniën door de andere Europese grootmachten onheus behandeld voelde. De Duitsers zouden deze behandeling door middel van een oorlog hebben willen rechtzetten om zo het Duitse kapitalisme te gerieven. Aron noemde deze voorstelling van zaken onzinnig: het najagen van koloniën getuigde op de eerste plaats van een banaal streven naar macht. Zulk soort imperialisme was van alle tijden en niet het specifieke effect van het toenmalige kapitalisme. De kapitalisten zitten bovendien helemaal niet te wachten op oorlog, want daar zou de handel alleen maar last van hebben, aldus Aron. De basisfout in Lenins analyse was dat hij net als Marx de staat vereenzelvigde met de 'kapitalistische' klasse. Politici hebben echter bepaald niet altijd dezelfde prioriteiten als de handelsslui. Ze konden de laatste geweldige schade berokkenen zoals de oorlog van 1914 - 1918 nu juist nadrukkelijk bewees. Lenin slaagde er volgens Aron ook in de verste verten niet in aan te tonen dat er een noodzakelijk verband bestond tussen het bezit van de koloniën van de diverse Europese landen en de onverzoenlijke rivaliteit binnen Europa. De opdeling van de planeet door een aantal Europese grootmachten heeft domweg niets te maken met het uitbreken van de oorlog in 1914. De aanleiding daartoe was, aldus Aron, een *nationalistisch* conflict, de ruzie tussen de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie en Servië.

De imperialisme-theorie rechtvaardigde in Lenins ogen niet alleen het bestaan van de Sovjet-Unie, de kapitalistische landen werden op grond van deze theorie decennia lang ten onrechte als imperialisten voorgesteld. Lenin gaf, aldus Aron, een nieuwe betekenis aan het woord imperialisme. In plaats van 'verovering en dominantie' ging het nu staan voor het wereldwijde systeem, waarin de geïndustrialiseerde landen de onderontwikkelde landen onderwierpen aan hun dominantie. Dat de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog de imperialisme-theorie overduidelijk ontkrachtte toen bleek dat de rijke landen voor het instandhouden van hun welvaart niet noodzakelijkerwijs afhankelijk waren van hun koloniën mocht niet baten. Evenmin als het feit dat de westerse landen hun koloniën 'met meer sierlijkheid' hadden opgegeven dan enig andere veroveraar in de geschiedenis, aldus Aron. De Sovjet-Unie gebruikte daarentegen zijn militaire overwinning in de Tweede Wereldoorlog om zijn grondgebied uit te breiden en zijn instituties en wil op te leggen aan meer dan honderd miljoen Europeanen. De leninistisch geïnspireerde ideologie van het imperialisme vervalste volgens Aron ook de betrekkingen tussen rijke en arme landen. Dat de laatste door een *latere* ontwikkeling afhankelijk zijn van de eerste wil niet per se zeggen dat zij systematisch worden uitgebuit, zoals de Sovjetpropaganda het voorstelde.

Lenins imperialisme-theorie was een van de grote sociale mythes die Aron het hardnekkigst heeft bestreden. Een in zijn ogen uiterst relevante opdracht, omdat de politieke uitwerking ervan zo funest was. Dat deze mythe zich zo lang kon handhaven kwam onder meer omdat zij paste in wat Aron de 'marxistische vulgaat' noemde: het arsenaal aan opvattingen bij de vooruitstrevende (Franse) intelligentsia die een positief vooroordeel impliceerden jegens de Sovjet-Unie. De humanitaire verwachtingen die de Sovjet-Unie schiep verklaarden de aantrekkingskracht van de imperialisme-theorie op deze intelligentsia. En dat niet alleen. De Sovjet-Unie suggereerde de mogelijkheid van een regime dat vrij was van de kwalen van het kapitalisme; een regime dat een einde zou maken aan de uitbuiting van de ene mens door de ander. De ideologie van dat land was die nieuwerwetse vorm van millenarisme waar de moderne samenleving zo behoefte aan had. Het liberalisme in het Westen kon die hoop per se niet bieden. Het aantrekkelijke was dat economische en morele kritiek in de marxistische ideologie samen konden gaan; deze kritiek kon bovendien zogenaamd wetenschappelijk gelegitimeerd worden. De keynsiaanse economie, die in de westerse landen in praktijk werd gebracht ontbeerde gezien haar taakstelling ten ene male een sociaal aantrekkelijke dimensie en werd daarom door deze intelligentsia niet gewaardeerd of zelfs afgewezen.

De 'marxistische vulgaat' hield niet alleen verkeerde ideeën in stand, zij droeg, aldus Aron, ook bij aan de instandhouding van de Sovjet-Unie. De werkelijkheid van dat land zag er heel anders dan zij kreeg in de positieve voorstelling van velen van Arons generatiegenoten. De werkelijkheid was die van een despotisch regime waar de 'formele vrijheden', die van de democratie, net zo min als de 'werkelijke' vrijheden, waarvoor Marx was opgekomen, in acht werden genomen. De Sovjet-Unie was geen voorbeeld van vooruitgang, maar van achteruitgang in de ontwikkelingsgang van de mensheid, aldus Aron.

Naar het einde van de ideologieën?

Aan het einde van *L'Opium des intellectuels* had Aron zich afgevraagd of het 'einde van het ideologische tijdperk' niet in zicht was. De rechtse ideologieën die de natie en het ras hadden verheerlijkt en zoveel weerklank hadden gevonden bij mensen die afkerig stonden tegenover de democratie en de veranderingen van de moderne tijd waren door de oorlog in diskrediet geraakt. Zou, zo vroeg hij zich af, nu ook de ideologie die een stralende toekomst beloofde met ideeën over de revolutie en het proletariaat over haar hoogtepunt zijn, nu zij uitgemond was in een totalitaire staat als de Sovjet-Unie? In *L'Opium des intellectuels* had Aron het mythische karakter van deze ideeën duidelijk aangetoond. De slotvraag klonk als een aansporing tot zijn generatiegenoten om hun revolutionaire passies te matigen en gezonde scepsis te betrachten jegens utopieën waarmee getracht werd zoveel misdaden te vergoelijken. Maar ze was tegelijkertijd gebaseerd op het vermoeden dat de aantrekkingskracht van de communistische ideologie aan het tanen was. De voornaamste middelen die deze ideologie aanbeval, collectieve eigendom en een planeconomie, bleken immers verre van ideaal om het lot van de mensen werkelijk te verbeteren. De liberale, vrijheidsgezinde democratie leverde het bewijs dat zij welvaartsverbetering voor grote groepen mensen wist te combineren met bescherming van burgerrechten. Het naoorlogse delirische mengsel van hegelianisme, marxisme en existentialisme leek daarmee haar greep op de intellectuelen, die in de eerste naoorlogse jaren zo sterk was geweest, stilaan te verliezen. Daarmee zou 'het einde van het ideologische tijdperk' voor wat het Westen althans betreft in zicht komen; een duidelijk ideologisch alternatief voor het marxisme-leninisme dat de geesten net zo sterk zou kunnen boeien was immers niet voorhanden, laat staan zo maar te ontwerpen.

Aron maakte in *L'Opium des intellectuels* duidelijk dat zijn verwachting alleen betrekking had op het Westen. De Afrikaanse en Aziatische landen, die op dat moment volop bezig waren zich aan de greep van hun voormalige kolonisatoren te onttrekken om zich op eigen kracht te ontwikkelen, kwamen juist door toedoen van diezelfde kolonisatoren onder de bekoring van 'het geloof in een stralende toekomst'¹⁹². Arons diagnose werd voor wat het Westen betreft bevestigd door de feiten. De ideologisering van allerlei politieke en economische vraagstukken nam in de tweede helft van de jaren vijftig af. De westerse industriële samenleving liet zien dat haar (economische) resultaten met gemak de vergelijking met de Sovjet-Unie konden doorstaan zodat er minder reden was zich door haar maatschappijmodel te laten verleiden. Daardoor ontstond er een zakelijker, minder op ideologische uitgangspunten gebaseerde discussie over de kwaliteiten over en weer van de westerse en Sovjetrussische samenleving. Aron levert daar zelf een bijdrage aan door na zijn benoeming in 1955 tot hoogleraar in de sociologie aan de Sorbonne in zijn colleges de kwaliteiten van beide samenlevingen tegen het licht te houden. De opkomst van de discussie over het eventuele nut van de ideologie was ook niet meer dan logisch: ze was, zo betoogde Aron, inherent aan de ontwikkeling van de moderne samenlevingen. De opbouw van een welvaartstaat vereist competenties van allerlei aard die weinig, zo niet geheel onafhankelijk zijn van welke ideologie dan ook. Daarnaast droegen de onthullingen van Sovjet-leider Nikita Chroetsjov over Stalins misdaden op het twintigste partijcongres van de Sovjet-russische partij in 1956, een jaar na het verschijnen van *L'Opium des intellectuels*, er ontegenzeggelijk toe bij dat het geloof van menige communistische militant in de weldaden van het socialistische vaderland aan het wankelen werd gebracht en de betekenis van de ideologie in het algemeen afzwakte.

De tijd voor een discussie over de betekenis van de ideologie voor de politiek was dus rijp. Dit bleek ook uit de effecten die Arons boek oproep. Geïnspireerd door Arons boek bepleitte de Amerikaanse politicoloog Edward Shils 'civiele politiek' tegenover 'ideologisch geïnspireerde politiek'¹⁹³. Vervolgens kwamen de meest opvallende bijdragen aan de discussie over het einde van de ideologieën van andere Amerikanen zoals *The End of Ideology* van Daniel Bell¹⁹⁴ en *Political Man* van Seymour M. Lipset¹⁹⁵. Niet iedereen in de Verenigde Staten zag overigens in het verdwijnen van de ideologie

¹⁹² R. Aron, *L'Opium des intellectuels*, p. 333.

¹⁹³ Idem, *ibidem* p. 488.

¹⁹⁴ Daniel Bell, *The End of Ideology*. New York, The Free Press 1961.

¹⁹⁵ Seymour M. Lipset, *Political Man*. New York, The Free Press 1960.

uit de politiek een voordeel. Sommige liberals, vooruitstrevende Amerikaanse intellectuelen, vchten de scepsis van Aron en andere Europeanen aan. Zij beseften niet, aldus Aron, dat de Europeanen zich keerden tegen een dogmatisch marxisme waar de Amerikanen in eigen land geen ervaring mee hebben. Het gevolg van het verdwijnen van ideologie was volgens deze liberals pragmatisme en onverschilligheid. In hun voorkeur voor grote concepten en modellering van de samenleving vonden ze Aron tegenover zich. In een eeuw waarin in naam van geschiedfilosofieën miljoenen mensen werden omgebracht was het alleen maar heilzaam de onttakeling van zulke omvangrijke gedachtesystemen te bevorderen. De fout die tegenstanders van Aron als George Lichtheim en H. D. Aitken maakten was dat zij de maatschappij en de menselijke natuur maakbaar achtten en dachten dat zij naar onze wensen kon worden vorm gegeven ¹⁹⁶. De samenleving is daarentegen een product van de geschiedenis en daarom niet beheersbaar en maakbaar als een voorwerp of een ding. Deze opvatting had nu juist tot zoveel rampen geleid, aldus Aron.

De jaren zestig: een nieuw ideologisch tijdperk

De rol van de ideologie was overigens geenszins uitgespeeld. Halverwege de jaren zestig bleek ideologie als bron van politiek juist een sterke revival door te maken. In een beschouwing uit 1969 over het nieuwe ideologische tijdperk zag Aron de vergissing in die hij en vele anderen hadden begaan ¹⁹⁷. Hij was van de naïeve veronderstelling uitgegaan dat de erosie van de ooit zo dominante marxistisch-leninistische ideologie automatisch gelijk zou staan aan het einde van het ideologische tijdperk en zou leiden tot het ontstaan van een pragmatische politiek. Na het verval van de marxistisch-leninistische ideologie zou er gezocht worden naar redelijke oplossingen; de democratie en zijn instellingen zouden niet langer ter discussie staan. De studentenrevolte van mei '68 liet nu juist zien dat niet alleen de ideologie springlevend was maar ook dat de democratische instellingen bepaald niet zonder slag of stoot werden aanvaard. Aron besepte dat hij na de oorlog de ideologie als zodanig ten onrechte min of meer had vereenzelvigd met een seculiere religie waarvan het marxisme-leninisme het duidelijkste voorbeeld was. Dit marxisme-leninisme, door haar praktijken in diskrediet geraakt, was als 'specimen van een pseudo-rationalistisch millenarisme' met bovendien een totale interpretatie van de geschiedenis onvervangbaar: geen enkele andere ideologie kon haar plaats innemen. Maar fanatisme en millenarisme ¹⁹⁸ zouden ook na het verdwijnen van het marxisme-leninisme in de politiek opgeld blijven doen, besepte hij nu. De rol van concurrerende ideologieën is manifest, juist en vooral in de moderne tijd, stelt Aron. Onder het Ancien Régime overheerste er één waarheid die het regime schraagde. Iedereen moest haar onderschrijven. De vorst was soeverein en zijn legitimiteit was gebaseerd op theologische argumenten. In zijn *Mémoires* stelt Aron de nieuwe situatie daar tegenover: 'In onze tijd, in de regimes die zich niet meer laten voorstaan op één waarheid, één wil van boven af, wordt de politiek specifiek ideologisch, of wanneer men de voorkeur geeft aan een andere uitdrukking, de ideologische controverses vormen de essentie van de politiek.' ¹⁹⁹ De ideologie is de manier waarop militanten en bestuurders hun opvattingen en daden rechtvaardigen. Dan spreekt het niet meer dan vanzelf dat ideologieën van stijl of van inhoud voortdurend veranderen, maar niet verdwijnen. 'De ene ideologie verdrijft de ander, maar ze sterven niet uit.' ²⁰⁰

Waar het volgens Aron op aankomt is van de ideologie een goed gebruik te maken, want op de een of andere manier is onze politieke stellingname steeds door een ideologie bepaald. 'De marxist-leninist onderschrijft, of beter decreeteert een universele waarheid. Hij weigert een onderscheid te maken tussen

¹⁹⁶ H. D. Aitken was een filosoof, verbonden aan de universiteit van Harvard. George Lichtheim was een vooraanstaand historicus van het marxisme. Aron verweerde zich tegen hun opvattingen in 'Fin des idéologies, renaissance des idées' in *Trois essais sur l'âge industriel*.

¹⁹⁷ R. Aron, 'Remarques sur le nouvel âge idéologique' in: *Theory and Politics, Theorie und Politik. Festschrift zum 70. Geburtstag Carl Joachim Friedrich*. Den Haag, M. Nijhoff, 1969. Herdrukt in: *Contrepoint* 9 (1973), p. 13 – 26.

¹⁹⁸ Het millenarisme was oorspronkelijk een leer ontstaan in de vroege Middeleeuwen volgens welke Christus op aarde zou terugkeren om daar gedurende duizend jaar te heersen. Bij uitbreiding werd het de aanduiding voor messianistische bewegingen die de eis tot terugkeer naar de ideale omstandigheden uit vroeger tijden bevatte. Definitie ontleend aan de Larousse encyclopedie.

¹⁹⁹ Idem, *Mémoires*, p. 605.

²⁰⁰ Idem, *Mémoires*, p. 411.

wat hij weet en wat hij wil; de liberaal of de kritische denker, die zich bewust is van de valstrikken die zijn passies voor hem spannen, die zich bewust is van de dubbelzinnigheid van de realiteit stelt zijn hypothesen en zijn oordelen permanent ter discussie. Getuigt dit van scepsis? Geenszins. De liberaal zoekt geduldig de waarheid, hij zal nooit van zijn laatste overtuigingen afwijken, namelijk van zijn morele en intellectuele stelregels. Ik deed er niet verkeerd aan deze houding te stellen tegenover de ware gelovigen, de aanhangers van de seculiere religies. Wel deed ik er verkeerd aan de laatste ideologisch te noemen en de eerste niet. Beter is het de raad van Pascal op te volgen door in zijn geest een goed gebruik te maken van de ideologieën.²⁰¹

Terwijl de marxistisch-leninistische ideologie zijn aantrekkingskracht duidelijk verloor, ontbrak het in de jaren zestig niet aan overwegingen om het Westen, zijn levensstijl en zijn politieke regime te bekritisieren. Die kritiek kwam tot een hoogtepunt in de studentenrevolte van mei 1968. De studenten en hun medestanders lieten zich, aldus Aron, leiden door afkeer van de consumptiemaatschappij en van haar als buitengewoon kil ervaren rationaliteit. In hun breed geschakeerde kritiek kwamen thema's voor die afkomstig zijn uit het marxisme, maar ook waren er onderwerpen in te ontdekken die volgens Aron vooral ooit aan rechts toebehoorden, zoals de vernietiging van de natuur. Aron geloofde dat materiële omstandigheden deze kritische instelling begunstigen. De effecten van de Koude Oorlog, maar misschien ook wel de herinnering aan de massale werkloosheid van de jaren dertig hadden waarschijnlijk de opkomst van dergelijke kritiek lang kunnen tegenhouden, zo meende hij. Aron onderschreef daarmee de theorie van de fenomenologisch georiënteerde filosoof Max Scheler (1874 – 1928) die hij in zijn jeugd had bestudeerd. Deze stelde dat ideeën als het ware permanent beschikbaar zijn en dat materiële factoren of sociale omstandigheden hun verschijning begunstigen of teniet doen.

De contesterende studenten van de jaren zestig zagen hun kritiek het best verwoord in het werk van de Duits-Amerikaanse neomarxist Herbert Marcuse, wiens ster dank zij zijn *One Dimensional man* uit 1964 pijlsnel rees. Diens kritische maatschappijtheorie miste echter, aldus Aron, de systematiek van de oude marxistische ideologie. Ze was bovendien steriel omdat Marcuse zowel het westerse als het communistische maatschappijmodel en bloc verwierp en als alternatief op zoiets vaags wees als zelfverwerkelijking en zelfbestemming.

Aron verzette zich overigens op voor zijn doen ongebruikelijk heftige wijze tegen de opstand van de studenten. 'Ik vond het volstrekt ontoelaatbaar dat een bende jongens de regering omver zou werpen.'²⁰² Hoeveel gebreken het Franse politieke regime ook vertoonde, het zogenaamd revolutionaire alternatief dat in de studentenacties gloorde achtte hij funest voor het land. In een aantal artikelen in *Le Figaro* geschreven in juni 1968 kort nadat de opstand geluwd was hekelde hij de macht van een kleine groep studenten die er volgens hem op uit was de universiteit op een volstrekt onacceptabele wijze te hervormen door studenten een stem te geven in de aanwijzing van docenten en in de beoordeling van examens. Hoeveel gebreken het Franse politieke regime ook vertoonde, het zogenaamd revolutionaire alternatief dat in de studentenacties gloorde vervulde hem met grote afkeer. In de polemische brochure *La Révolution introuvable* ('De onvindbare revolutie') noemde Aron de opstand van de studenten een 'psychodrama' en hekelde hij de lafheid van een groot deel van het docentencorps dat geneigd was op de eisen van de studenten in te gaan. Niet dat de universiteit geen hervormingen verdiende; de gebreken van het oude universitaire systeem waren evident. Daarom had hij al in het begin van de jaren zestig op hervormingen aangedrongen omdat de oude universiteit allerminst toegerust was om de enorme toeloop van de universiteit te verwerken. Omdat hij geen gehoor vond voor zijn kritiek had hij zijn post van hoogleraar aan de Sorbonne eind 1967 verlaten en een professoraat aanvaard aan de École pratique des Hautes Études. Achteraf gaf Aron toe dat hij de culturele en sociale kritiek die in de meirevolte tot uiting kwam had onderschat. Zijn kritiek in *La Révolution introuvable* was eenzijdig uitgegaan naar het politieke aspect van de studentenopstand.

²⁰¹ Idem, 'On the Proper Use of Ideologies' in: Joseph Ben David, ed. *Culture and its Creators, Essays in honor of Edward Shils*. Chicago, University of Chicago 1977, p. 14. Pascal had geschreven over 'Du bon usage des maladies'. Aron maakte geen letterlijke verwijzing, maar een analoge. [Opmerking van prof. dr. J.M.M. de Valk]

²⁰² Idem, *Le Spectateur engagé*, p. 250.

Conclusies

Aron had zich vanaf het begin van zijn studies in de jaren dertig tot taak gesteld de ideeën in de politiek ‘te vergelijken met de realiteiten die ze weergeven, vervormen of van gedaante doen veranderen’, hetgeen betekende ‘het verloop van de gebeurtenissen en de loop van de ideeën’ met elkaar te confronteren²⁰³. En daar had hij vervolgens, conform de filosofie die hij had beleden aan het slot van de *Introduction à la philosophie de l'histoire*, gevolgen voor zijn eigen stellingname aan willen verbinden. Zowel het een als het ander hebben we in het voorgaande op hoofdlijnen in het werk van Aron de revue laten passeren. Zijn ideologiekritiek was op de eerste plaats een onderzoek naar de feitelijke waarde van de stellingen die in ideologieën werden gepresenteerd, maar hij beseftte dat de mogelijkheden van een dergelijke kritiek beperkt waren. ‘Het idee dat een wil of een belang uitdrukt, vervalst niet noodzakelijkerwijs de werkelijkheid.’²⁰⁴ De waarheid over een ideologie onttrekt zich dus voor een belangrijk deel aan historisch-wetenschappelijke kritiek.

Een ideologie kan, zo constateerde hij verder, een sociale kracht van belang worden wanneer zij zich ontwikkelt tot een mythe en daardoor de aanhang van miljoenen mensen verwerft. Communisme en nationaal-socialisme konden tot ‘seculiere religies’ uitgroeien. Na de Tweede Wereldoorlog bleef het op het marxisme gebaseerde communisme als enige dominante ideologie over. Het kon door het te reduceren tot een aantal handzame stellingen zowel de man in de straat boeien, maar vanwege zijn wetenschappelijke pretenties ook de intellectueel fascineren. Zo was het mogelijk dat de Franse progressieve intelligentsia zich na de Tweede Wereldoorlog massaal liet benevelen door de marxistische seculiere religie.

De langdurige fixatie op en het politieke belang van het marxisme-leninisme leidde er aanvankelijk toe dat andere ideeën die de politiek beïnvloedden, bijvoorbeeld het liberale marktdenken, ternauwernood als een ideologie werden herkend. Het marxisme-leninisme bleef lange tijd de ideologie bij uitstek: ‘zij gaf een alomvattende voorstelling van de geschiedenis, gaf aan hoe de toekomst er uit zou zien en hoe men moest handelen.’²⁰⁵ Pas toen het marxisme-leninisme in de naoorlogse jaren gaandeweg zijn greep op de geesten verloor, herkende men de impact die het gehad had. Als ‘totaal interpretatiesysteem van historisch-politieke aard waarmee men de maatschappij tegemoet treedt’ had het geen vervanger. Daaruit concludeerde men ten onrechte dat het einde van de ideologieën in zicht was. Aron ging voorop in die stelling met zijn uitlatingen aan het einde van *L'Opium des intellectuels*. Hij realiseerde zich naderhand dat hij zich vergist had. Niet alleen bleef het marxisme nog in allerlei verwaterde vormen doorwerken en daardoor zorgen voor de legitimatie van de communistische regimes, maar nieuwe, weliswaar minder veel omvattende ideeën kwamen zijn plaats innemen. Ondanks de vergaande depolitisering blijft ideologie daarom een rol van betekenis spelen, concludeert Aron terecht. Van een einde van de ideologie kan geen sprake zijn, hoogstwaarschijnlijk wel van de totale systemen die de politiek ooit domineerden. Politiek blijft een kwestie van het vorm geven aan ideeën.

De vertekening van de sociale en politieke werkelijkheid die de marxistisch-leninistische ideologie veroorzaakte, bracht Aron er toe te beschrijven hoe de moderne samenleving volgens hem werkelijk functioneerde. Deze omschreef hij als een industriële samenleving. Arons visie daarop geven we in het volgende hoofdstuk weer.

²⁰³ Idem, *Mémoires*, p. 579.

²⁰⁴ Idem, ‘Remarques sur le nouvel âge idéologique’, *Contrepoint* 9 (1973), p.15.

²⁰⁵ Idem, *ibidem*, p.14.

VI: Socioloog van de industriële samenleving

Les hommes manipulent par la technique les forces naturelles, mais non les forces sociales. L'Histoire continue; elle accentue le contraste entre la maîtrise – partielle – acquise grâce à la science sur la nature et l'impuissance des planificateurs à l'Est comme à l'Ouest.²⁰⁶

Mémoires, p. 410.

De uitvoering van een taak

Als de marxistische visie op het verloop van de geschiedenis net zo min als het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof geschikte kaders zijn om de sociale en politieke ontwikkelingen te begrijpen, hoe diende de samenleving van zijn tijd dan wel begrepen te worden? Het antwoord daarop formuleerde Aron in zijn onderzoek naar wat hij de 'industriële': lees, moderne samenleving' noemde. Zowel de westerse als de communistische maatschappij kwamen naar zijn stellige overtuiging als varianten van de moderne samenleving in menig opzicht wezenlijk met elkaar overeen. Met deze studie beoogde Aron op twee vragen antwoord te geven. Niet alleen gaf hij een niet-ideologische beschrijving van de samenleving, maar tevens rechtvaardigde hij met dit onderzoek zijn keuze voor de westerse samenleving, die hij aan het einde van de *Introduction à la philosophie de l'histoire* had gemaakt.

Door allerlei oorzaken werd dit onderzoek overigens fors vertraagd. Omdat hij in 1938 na de verdediging van zijn filosofisch-historische inzichten de oorlog onontkoombaar achtte, veranderde hij zijn prioriteiten en wierp hij zich op de bestudering van de totalitaire regimes. Tijdens de 'drôle de guerre', de lange schemeroorlog tussen september 1939 tot mei 1940 die Aron als gemobiliseerd soldaat in de Elzas doorbracht, schreef hij enkele studies over de aard van de 'moderne tirannieën', de term die Élie Halévy had gebruikt om de regimes van Mussolini, Hitler en Stalin aan te duiden. Met behulp van de ideeën van Machiavelli en Pareto probeerde Aron de wezenlijke trekken van deze nieuwe regimes te begrijpen. Aron achtte ze niettemin geen publicatie waard en ze zouden pas ruim na zijn dood worden uitgegeven²⁰⁷. Hij verwerkte de opgedane inzichten in de artikelen die hij schreef als hoofdredacteur van het in Londen verschijnende *La France libre*, het maandblad waarvan hij hoofdredacteur werd toen hij na de capitulatie van Frankrijk in juni 1940 naar Londen was ontkomen. Net als in Berlijn schreef hij opnieuw journalistiek getinte analyses; de politieke leerschool die Hitlers opkomst voor hem had betekend, kreeg een vervolg in Londen waar hij met weer een radicaal ander politiek milieu kennis maakte. Bij terugkeer eind 1944 in Parijs had het politieke virus hem dusdanig te pakken dat hij afzag van de hoogleraarspost in Bordeaux, die hem kort voor de oorlog was aangeboden. Hij werd journalist, eerst bij de in het verzet opgerichte krant *Combat*, vanaf 1947 bij de als rechts bekend staande krant *Le Figaro*.

Voor zijn vergelijkende onderzoek naar de samenlevingen en politieke regimes had hij in de jaren veertig wel enkele aanzetten gemaakt. In een ongepubliceerd geschreven studie had hij Marx' en Pareto's opvatting vergeleken op het punt van de politieke omwentelingen en de maatschappelijke klassen die daarvoor verantwoordelijk waren. De interpretatie van de revoluties van de negentiende eeuw, maar ook die van recente twintigste-eeuwse was een brisant thema, doortrokken van politieke hartstochten. Marx' visie op de revolutie kreeg in Arons eigen progressieve milieu de meeste bijval. Het proletariaat werd geacht in de revolutie het voortouw te nemen en de sociale structuur zou daarna radicaal veranderen. De revolutie in Rusland had echter overduidelijk uitgewezen dat het hier om een mythische voorstelling van zaken ging. Wie onbevooroordeeld naar de feiten keek, had gezien dat beroepsrevolutionairen en niet het proletariaat de omslag hadden veroorzaakt. Desalniettemin was de hele maatschappij op zijn kop gezet hetgeen een schijn van gelijk gaf aan Marx' kijk op de zaak: het privébezit van bedrijven en fabrieken was afgeschaft, de economische productie werd van boven af gepland en niet langer aan de vrije markt overgelaten. Pareto was een radicaal andere opvatting

²⁰⁶ 'De mensen manipuleren met behulp van de techniek de krachten van de natuur, maar niet de sociale krachten. De geschiedenis is niet ten einde; deze laat de tegenstelling tot uiting komen tussen de beheersing die ten dele dankzij de wetenschap bereikt is, en de onmacht van de planningsdeskundigen in zowel Oost als West.'

²⁰⁷ R. Aron, *Machiavel et les tyrannies modernes*.

toegedaan. Hij beklemtoonde dat het steeds wisselende elites zijn die de staat leiden en elkaar daarbij steeds naar het leven staan. Dit gold ook voor de Russische revolutie van 1917: niet het proletariaat maar zijn zelfbenoemde vertegenwoordigers waren de opvolgers van het tsaristische bewind. Ook de fascistische omwenteling in Italië in 1921 en de nationaal-socialistische machtsovername van 1933 pasten in zijn analyse: ze waren het werk geweest van een kleine groep agitators.

Pareto's opvatting spoorde overduidelijk meer met de feiten dan de marxistische interpretatie. Maar de communisten hielden vol dat de omwentelingen in Italië en Duitsland slechts pseudorevoluties waren en in maatschappelijk opzicht geen grote veranderingen inhielden: de 'productieverhoudingen', – de sociale en juridische betrekkingen tussen de mensen –, bleven immers zoals ze waren, de kapitalisten trokken volgens hen in bedrijfsleven én bestuur aan het langste eind. Pareto's en Marx' diametraal verschillende antwoorden vroegen daarom om een nader onbevooroordeeld onderzoek. Dit werd onderdeel van Arons onderzoek naar de 'société industrielle'.

De tweede inspiratie daarvoor was het werk van de Australische econoom Colin Grant Clark. Deze had vlak voor de Tweede Wereldoorlog een belangrijke bijdrage geleverd aan de opstelling van de eerste modellen voor de berekening van het bruto nationaal product²⁰⁸. Deze nieuwe aanpak ontstond in de nasleep van de wereldwijde economische crisis van de jaren dertig. De kwantitatieve vaststelling van het nationaal inkomen door Clark en andere economen gaf de door Keynes ontketende kritiek op de non-interventie-politiek van de Europese overheden in de nationale economieën pas goed wind in de zeilen.²⁰⁹ Aan de hand van deze modellen kon het ongebruikte potentieel van een nationale economie worden vastgesteld en daarmee ook zijn groeimogelijkheden worden berekend. De economische groei werd kwantificeerbaar, zoals Clark in zijn in 1940 verschenen *The Conditions of Economic Progress*²¹⁰ liet zien. Aron had na zijn Duitse jaren belangstelling voor economische vraagstukken opgevat. Hij liet zich er nimmer op voorstaan dat hij een volleerd econoom was, maar door middel van zijn zelfstudie meende hij macro-economische situaties goed te kunnen inschatten. Als secretaris van het Centre de Documentation Sociale had hij in de jaren dertig aan studenten van de École Normale Supérieure een cursus gegeven in wat toen nog politieke economie heette: de effecten van de economie op de maatschappij waren een integraal onderdeel van deze politieke economie. Deze benadering van economische vraagstukken zou ook zijn studies typeren over de 'industriële samenleving'.²¹¹ Net als Marx wilde Aron niet alleen de economie sec maar ook de repercussies ervan op de sociale structuur en de politiek begrijpen. Deze dwarsverbanden maken de originaliteit uit van de vergelijkende studie door Aron van de westerse en communistische samenleving.

Deze interesse leidde tot Arons eerste grote politiek-economische artikel, *Réflexions sur les problèmes économiques français*²¹². Daarin bekritiseerde hij de economische politiek van de Volksfrontregering onder leiding van Léon Blum. Met haar aanvankelijke weigering de franc te devalueren en de beslissing om de salarissen van de arbeiders te verhogen met gelijktijdige verkorting van de arbeidstijd, tekende deze regering het failliet van haar economische politiek. Frankrijk kon daardoor niet langer concurreren met andere industrielanden en bovendien daalde door de arbeidstijdverkorting de zo heftig nagestreefde industriële productie²¹³. Aron haalde naderhand de

²⁰⁸ John Kenneth Galbraith, *Economie in perspectief*, p. 227.

²⁰⁹ J. K. Galbraith, *ibidem*, hoofdstuk 18 'Bevestiging door Mars', p. 221 - 233.

²¹⁰ Colin Grant Clark, *The Conditions of Economic Progress*. Londen 1940.

²¹¹ 'Entretien avec Raymond Aron' in: *Raymond Aron, la philosophie de l'histoire et les sciences sociales*. Parijs, Editions rue d'Ulm 1999, p. 71-79.

²¹² R. Aron, 'Réflexions sur les problèmes économiques français' in: *Revue de Métaphysique et de Morale* XLIV (1937), p. 793-832. Herdrukt in *Commentaire* 28-29 (1985).

²¹³ Terwijl er in 1936 internationaal duidelijk van een economische opleving sprake was, besloot de leider van de Volksfrontregering, de socialist Léon Blum onder druk van stakingen de arbeiderssalarissen te verhogen, hun werktijd te verkorten en een reeks andere sociale maatregelen door te voeren. Ook volhardde hij aanvankelijk net als de voorgaande regeringen in zijn weigering de franc te devalueren. De resultaten van de economische politiek van Blum waren catastrofaal. Zie J.P.T. Bury, 'Catastrophe' in: *France 1814-1940*, p. 264-290. Aron wees in zijn artikel over de Franse economische problemen op de grote kloof tussen de prijzen van de Franse producten en die op de wereldmarkt. Concurrentie was daardoor onmogelijk, waardoor de economische opleving in Frankrijk werd gehinderd. Het terugbrengen van de 48-urige werkweek tot veertig uur leidde bovendien tot verkleining van de productie, terwijl er nu juist meer geproduceerd moest tegen een lagere prijs. Daar kwam nog bij dat de verhoging van de arbeiderssalarissen de producten extra duur maakte. De economische politiek van

economische besluiten van Blum vaak als voorbeeld aan van hoe fataal en hoe groot het effect is van een bepaalde politiek. Om zijn eigen geschiedfilosofie te onderstrepen zei hij dat dergelijke beslissingen een betere verklaring waren van het verloop van de geschiedenis dan allerlei spitsvondige of ingewikkelde theorieën. De economische politiek bleef Aron intensief volgen. In de naoorlogse jaren ontpopte hij zich niet alleen tot een gezaghebbend commentator op internationaal terrein maar ook op economisch gebied. De economische politiek die de Franse socialisten en communisten in de jaren zeventig voorstelden in het zogenaamde *Programme commun* herinnerde hem aan het echech uit de jaren dertig. Het beloofde hoge economische groei met gelijktijdige doorvoering van arbeidstijdverkorting, loonsverhogingen en nationalisering van grote industrieën en de banken. Een streven dat volgens hem neerkwam op het zoeken naar de vierkante cirkel en daarom indruiste tegen het gezond verstand.²¹⁴ Oude fouten werden herhaald. Al heel spoedig na zijn aantreden in 1981 als president moest Mitterrand dit programma bijstellen op grond van overwegingen die Aron eerder had geuit.

De relevantie van het werk van Clark sprong Aron direct in het oog voor zijn geplande vergelijkend onderzoek. Clark liet zien dat de berekening van het nationale product van een land de vergelijking van nationale economieën mogelijk maakte ongeacht ideologische verschillen. Moderne economieën bezitten menig gemeenschappelijk kenmerk, in het bijzonder de groeipotentie. De berekening van die potentie kwam als geroepen, want de Sovjet-Unie wilde in de jaren veertig en vijftig steeds weer met de triomfantelijke publicatie van de resultaten van haar vijfjarenplannen het Westen op de proef stellen en daarmee haar superioriteit bewijzen. Aron nam die uitdaging aan toen hij aan de uitwerking begon van zijn ideeën over de ‘société industrielle’.

De schaduw van het marxisme

Om het karakter van de moderne tijd te begrijpen begon Aron zijn onderzoek zoals steeds naar de industriële samenleving door de visies van enkele prominente sociologen aan een nader onderzoek te onderwerpen. Naast Marx waren dat Comte en Tocqueville die ieder op zijn eigen manier beschreven hoe de ingrijpende politieke en industriële revoluties aan het begin van de negentiende eeuw begrepen moesten worden. Auguste Comte (1798 – 1857) noemde in navolging van zijn leermeester Saint-Simon de samenleving van zijn tijd een ‘société industrielle’. Hij geloofde dat het tijdperk van de oorlogen voorbij was. Veroveringen en de buit die op tegenstanders werd behaald, waren niet langer nodig om welvaart te verwerven. Welvaart werd het resultaat van het werk dat mensen verrichtten en van de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen, kortom van economische prestaties. Een van de oudere betekenissen van ‘industrie’ is ‘nijverheid’, Saint-Simon rekende tot de ‘classe industrielle’ iedereen die op enigerlei wijze iets produceerde: de boeren, de arbeiders, de fabrikanten, maar ook de geleerden en kunstenaars; iedereen dus die met zijn handen of met zijn hoofd werkte. De benaming ‘industriële samenleving’ achtte Aron daarom ook voor zijn eigen tijd op zijn plaats. Welvaart en rijkdommen worden verworven door een of andere vorm van nijverheid. Toen aan het eind van de jaren zestig onder invloed van een socioloog als Alain Touraine de aanduiding ‘postindustriële samenleving’ in zwang kwam, zag Aron daarin geen aanleiding om van deze benaming af te zien: ‘het industrialisme’ in zijn oorspronkelijke betekenis bleef onverminderd van kracht als bron van welvaart.

De Franse edelman Alexis de Tocqueville (1805 – 1859) wiens visies hij vervolgens analyseerde, zag als rode draad in de geschiedenis de toenemende gelijkheid in sociaal opzicht. Dit was wat hij de democratisering van de samenleving noemde. Dat hoefde niet te betekenen dat het politieke regime van zo’n naar gelijkheid strevende samenleving ook democratisch was in de betekenis die we daar nu aan hechten. Het streven naar gelijkheid kon uitmonden in een regime waarin de vrijheden gegarandeerd waren, zoals in de Verenigde Staten, maar ook in despotie waar de Sovjet-Unie het meest sprekende voorbeeld van werd. Tocqueville had Rusland op het oog gehad toen hij op de tweede mogelijkheid wees. Tocqueville redeneerde dat het wegnemen van ongelijkheden heel makkelijk leiden tot vergroting van de macht van de staat, op wie mensen in naam van de geëiste vrijheid steeds vaker een beroep zouden doen

Blum liet volgens Aron zien hoe funest de rol van de (economische) hoofdrolspelers is als zij, net als trouwens hun meeste critici, geen inzicht hebben in de meest elementaire economische vraagstukken.

²¹⁴ Idem, ‘Le cercle carré’ in: *Le Figaro*, 8 februari 1973. Herdrukt in: *Commentaire* 28-29 (1985), p. 487 – 493.

Karl Marx (1818 – 1883) tenslotte wees op de grote kloof die na de Franse Revolutie was blijven bestaan tussen de bij wet verordende gelijkheid van alle burgers en de feitelijke nieuwe grote maatschappelijke verschillen. De industriële revolutie had deze verschillen volgens hem zelfs op ongekende wijze verscherpt. De staat erkende in principe de gelijkheid van alle burgers voor de wet, maar in maatschappelijk opzicht bleven de verschillen tussen de mensen volgens hem onaanvaardbaar groot. De staat diende daarom geïncorporeerd te worden in de maatschappij, maar dat zou pas gebeuren wanneer de eenheid van het in klassen verdeelde mensdom was hersteld. In de klassenstrijd zag Marx daarom de motor van de geschiedenis.

Het was Aron niet genoeg hun opvattingen te herhalen en van kanttekeningen te voorzien, hij zette hun ideeën in voor een nauwkeurig empirisch onderzoek en dan zouden de genoemde negentiende-eeuwse sociologen op nogal wat punten gecorrigeerd moeten worden. Ondanks de opkomst van het 'industrialisme' verdween de oorlog niet, zoals Comte meende, en kon de politiek niet ondergeschikt worden gemaakt aan de wetenschap, zoals hij ook dacht; Tocqueville had onvoldoende oog voor de sociale kwestie en voor de enorme productiekraft die de moderne samenleving mede door toedoen van de wetenschap zo radicaal zou veranderen. Het probleem van de ongelijkheid kwam daardoor in een heel ander licht te staan. Marx verwaarloosde net als Comte de zelfstandige rol van de politiek maar had wel als een van de eersten door hoe groot de productiekraft door de opkomst van allerlei industrieën was geworden. Maar hij vergiste zich door in de tegenstelling tussen bezitters en niet-bezitters van de productiemiddelen een onoverkomelijk obstakel te zien dat slechts door een revolutie vereffend kon worden. De kwesties die Comte, Tocqueville en Marx aan de orde stelden bleven niettemin van groot belang. Het waren voor Aron vragen van een filosofische draagwijdte. Het zou volgens hem niet interessant zijn op die filosofische vragen slechts een dogmatisch antwoord te geven zonder de feiten te onderzoeken zoals in veel politieke ideologieën gebeurde; door een empirisch onderzoek van de twintigste-eeuwse maatschappelijke constellatie op basis van de uitgangspunten van genoemde negentiende-eeuwse zou men pas tot nieuwe inzichten kunnen komen ²¹⁵.

Aron nam als uitgangspunt voor zijn beschrijving van de 'société industrielle' de economische factor. Daarin zag hij de motor van de maatschappelijke ontwikkelingen. Hij erkende dat men niet kon *bewijzen* dat het concept van de 'industriële samenleving' de beste manier was om de moderne samenlevingen van Oost en West te typeren, maar het ontbrak volgens hem allerm minst aan overwegingen om dit te doen ²¹⁶. Juist op dit kardinale economische vlak waren volgens hem West en Oost in hoge mate met elkaar vergelijkbaar, deze overeenkomsten hadden op sociaal en politiek gebied onontkoombare consequenties.

In de drie jaarcursussen waarmee hij zijn hoogleraarschap aan de Sorbonne in 1955 aanving analyseerde hij daarom eerst de economische structuren. Dat gebeurde in de *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. ('Achtien lessen over de industriële samenleving'). De direct daarop volgende stap, de beantwoording van de effecten van deze industriële samenleving op de sociale verhoudingen, met andere woorden: tot welke sociale stratificatie gaf zij aanleiding, welk soort nieuwe ongelijkheid creëerde zij, zette Aron in *La Lutte de classes*. ('De klassestrijd') ²¹⁷. Het bestuurlijke aspect van de industriële samenlevingen, de politieke regimes, vormde het thema van de derde collegereeks, *Démocratie et totalitarisme*. ('Democratie en totalitarisme') ²¹⁸. Er was ook nu een logisch verband met het vorige onderwerp, want de sociale stratificatie wordt mede bepaald door het politieke regime. De politiek vormt niettemin een apart domein, dat niet, zoals Marx dacht, beheerst wordt door de klasse van de kapitaalbezitters. De politieke regimes van de industriële samenlevingen van West en Oost onderzocht Aron op hun eigen merites, hun kwetsbaarheden, de mate waarin zij kunnen ontsporen en hun overlevingsmogelijkheden.

Het filosofische schema dat Aron ontvouwde om de moderne, industriële samenleving te bestuderen herinnerde aan dat van Marx. Het was immers opmerkelijk dat Aron als uitgangspunt voor de bestudering van de moderne samenleving vertrok van de economische dimensie van die samenleving. Hij liet daarmee het marxistische paradigma intact, toonde de vruchtbaarheid daarvan aan, maar hij zou over de relatie tussen de economische en sociale dimensie tot heel andere conclusies komen dan

²¹⁵ Zie voor Arons methodische uiteenzetting, *La lutte de classes*, p. 347.

²¹⁶ Idem, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, p. 363.

²¹⁷ Idem, *La lutte de classes; nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*.

²¹⁸ Idem, *Démocratie et totalitarisme*.

Marx en zeker als het ging om de verhouding tussen de economische en de politieke dimensie van de samenleving. Niettemin is het project van Aron met dat van Marx vergelijkbaar, en Aron heeft daar ook nooit een geheim van gemaakt. In zekere zin werden zij door een zelfde soort ambitie gedreven: beiden wilden begrijpen hoe de voortgang in het maatschappelijk proces verliep, beiden wilden de werkelijke geschiedenis van de moderne samenleving schrijven. Niet voor niets verklaarde Aron daarom aan het eind van zijn leven dat al zijn onderzoekingen moesten worden gezien in het licht van het marxisme²¹⁹. Maar niet door te vervallen in het dogmatisme van Marx' aanhangers of door zijn voorspellingen over te nemen. Marx' filosofie bleef voor Aron de achtergrond voor zijn niet-ideologische beschrijving van de twintigste-eeuwse moderne samenleving. Die beschrijving, in de kritische geest van Marx, vormde het noodzakelijke, positieve complement van Arons ideologische kritiek waarvan in het vorige hoofdstuk verslag werd gedaan. In zijn studies over de twintigste-eeuwse industriële samenleving als de uitkomst van voorgaande historische ontwikkelingen deed Aron Marx als het ware opnieuw over: hij herformuleerde Marx' problemen gelet op de stand van de historische ontwikkelingen, soms met behulp van het raamwerk en soms ook met de daarvoor door Marx ontwikkelde terminologie. Wat is er werkelijk waar van het bestaan van de klassen en van de door hem veronderstelde klassenstrijd? En hoe moet men de verhouding tussen economische ontwikkelingen, klassen en de politiek dan wél formuleren, als de relatie die Marx daar tussen legde niet klopt? En ook zijn zijn preoccupaties dezelfde als die van Marx en die, tekenend voor diens enorme invloed, ook nadat zijn voorspellingen al lang door de feiten gelogenstraft zijn, nog steeds opgeld doen: in hoeverre valt de gelijkheid *de jure* met de gelijkheid *de facto* in overeenstemming te brengen? Dit vraagstuk blijft aanzienlijk meer dan in de vroege negentiende eeuw het geval was, de politiek ook vandaag de dag beheersen.

Voor het empirische onderzoek als zodanig ging Aron te werk volgens de aanpak van Max Weber, maar daarbij schuwde hij nadrukkelijk het relativisme waarvan deze in zijn theoretische geschriften blijk had gegeven. Weber veronderstelde volgens Aron het bestaan van een veelheid van algemene theorieën om het menselijk samenleven te beschrijven. Elk daarvan was volgens hem weer afhankelijk van de intentie van de onderzoeker. Dit getuigde naar Arons opvatting van een te ver doorgevoerd relativisme. Hij achtte dat net zo verwerpelijk als het dogmatisme dat sprak uit de alles omvattende interpretatie van de geschiedenis door Marx. De sociale werkelijkheid is, zo schreef Aron, aan het begin van zijn lessen over de industriële samenleving, niet een onsamenvangende veelheid noch een totaliteit. Zij bevat daarentegen een aantal partiële ordes²²⁰. Deze ordes verkende Aron met behulp van ideaaltypen, de 'gerationaliseerde en gestileerde reconstructies van bepaalde typen gedragingen of situaties'²²¹, maar de vrijheid om ideaaltypen te creëren is niet onbepaald zoals Weber naar Arons oordeel in zijn wetenschapstheorie suggereerde. Een zo'n deelorde is de economische orde, een andere de politieke. Beide maken ze deel uit van het sociale geheel. De ontdekking van die deelordes is niet slechts afhankelijk van de socioloog-waarnemer die op zijn wijze de logica van sociale gedragingen in kaart brengt. Maar deze intrinsiek in de sociale werkelijkheid aanwezige deelordeordes zijn nooit ondubbelzinnig interpreteerbaar. Het gaat om modellen: de sociale werkelijkheid is nooit (volledig) in modellen te persen. In een tijd waarin dit soort vraagstukken bovenal vanuit sterk ideologisch bepaalde visies bekeken werden, was het alleszins begrijpelijk dat Aron veel werk maakte van een verantwoorde methodologie. Alleen op die manier kon hij vertrouwen wekken bij zijn studenten en het gelijk aan zijn zijde krijgen. We zullen nu Arons voornaamste conclusies over de industriële samenleving op economisch, sociaal en politiek opzicht samenvatten.

De economische orde: markt- en planeconomie

Het aan de orde stellen van de economische aspecten van de industriële samenlevingen betekende dat Aron zijn gehoor op de eerste plaats vertrouwd moest maken met de kenmerken van een moderne economie. De studie van de economie kreeg aan de Franse universiteiten slechts heel laat enige status

²¹⁹ Miriam Bernheim Conant, ed. *Politics and History. Selected Essays by Raymond Aron*. Introductie R. Aron, p. xxvii: 'All of my books, in a way, can be linked to this scrutiny of Marxism'.

²²⁰ R. Aron, 'De la sociologie' in: *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, p. 26 – 27.

²²¹ Idem, *Études politiques*, p. 359.

en vóór 1950 ²²² was zij geen erkende discipline. Dus moest hij er allereerst op wijzen dat een moderne economie expansief van aard is en dus haar meest wezenlijke kenmerk groei is. Deze was zowel voor de westerse als voor de communistische staten van levensbelang. Daardoor was welvaart mogelijk, daardoor konden zij hun politieke en militaire aspiraties realiseren en daarom waren zij per definitie *industriële* samenlevingen in de comtiaanse betekenis van het woord. Het boek van Colin Clark, *The Conditions of Economic Progress* en het werk van zijn Franse leerling Jean Fourastié die Clarks ideeën in zijn boek *Le Grand Espoir du vingtième siècle* naar de Franse situatie had overgebracht, bleef voor Aron de referentie bij uitstek om het verloop van de groei begrijpelijk te maken.

Clark verdeelde de economische bedrijvigheid in drie sectoren. De primaire sector omvatte de landbouw, de secundaire de (verwerkende) industrie en de tertiaire sector alle overige economische activiteiten, waaronder de dienstverlening. Groei ontstond door verschuiving van de arbeidskrachten van de primaire naar de secundaire en tertiaire sector. Met name de twee laatste zouden zich bij voortgezette groei explosief ontwikkelen ten opzichte van de eerste sector. Om deze verschuiving naar de secundaire en tertiaire sector mogelijk te maken was stijging van de arbeidsproductiviteit in de landbouw noodzakelijk. Wanneer met minder mensen meer mensen gevoed konden worden, kwam het menselijk 'overschot' terecht in de twee boven liggende sectoren. Dit proces kwam voor wat het Westen betreft duidelijk op gang vanaf het begin van de negentiende eeuw, in het tsaristische Rusland pas aan het eind van die eeuw. De arbeidsproductiviteit was afhankelijk van de creatie van kapitaalgoederen en dus van technische vooruitgang die op haar beurt weer afhing van wetenschappelijke ontwikkelingen. Een positieve instelling tegenover technologie en wetenschap was dan ook van groot belang in een maatschappij die hechtte aan economische groei. Behalve door de inschakeling van techniek en wetenschap kenmerkte de moderne productiewijze zich ook door economische rationaliteit. Voor het ontwikkelen van een nieuw product worden calculaties gemaakt.

Deze factoren tezamen leggen, zo zegt Aron in navolging van Clark, de grondslag voor economische groei ²²³. Zowel in Oost als West waren deze factoren voorhanden. Natuurlijk verliep die groei niet in beide gevallen op dezelfde manier. De industriële sector werd in de westerse landen in een lange reeks van jaren opgebouwd, in de Sovjet-Unie verliep zij schoksgewijs, nadat daar in de tsaristische periode nog een begin mee was gemaakt; de zware industrie werd door het bolsjewistische regime in een relatief zeer korte tijd uit de grond gestampt, ingegeven als ze werd door militaire aspiraties. Door de nadruk op economische groei was de economische infrastructuur vergelijkbaar met die van het Westen. In beide gevallen had wat Marx noemde accumulatie van kapitaal plaats gevonden. De industriële productie werd ook meer en meer geconcentreerd in grote ondernemingen waar grote aantallen mensen te werk werden gesteld en om de arbeidsproductiviteit te verhogen was er sprake van vergaande arbeidsdeling.

Tussen de economische infrastructuur van West en Oost bestonden weliswaar ook (organisatorische) verschillen. Op de eerste plaats waren in de communistische landen de fabrieken en andere productiemiddelen eigendom van de staat, in de westerse landen meestal van particuliere bezitters. ²²⁴ In het Westen bestond ook een duidelijk onderscheid tussen werkgevers en werknemers, waarbij de eersten meestal bezitters waren van het productieapparaat en de werknemers hun arbeidskracht ter beschikking stelden aan de werkgever ²²⁵. Maar in tegenstelling tot wat de communistische ideologie beklemtoonde bleek dat verschil in de praktijk voor althans de grote industrie niet doorslaggevend: de verandering van de wettelijke (eigendoms)status liet de hiërarchie in de organisatie en in de inkomens gewoon intact ²²⁶. Deze versilde niet wezenlijk van die in het Westen. Dat was wel het geval met de manier waarop investeringen tot stand kwamen, het tweede belangrijke organisatorische onderscheid. In de communistische landen werden die van boven af vastgesteld door een centraal planbureau, terwijl in de kapitalistische landen het meestal particuliere personen waren die beslisten welke investeringen gedaan werden om bepaalde producties in gang te zetten. In het laatste geval was de winstverwachting doorslaggevend. In het communistische regime werden de investeringsprioriteiten

²²² Tony Judt, *Marxism and the French Left*, p. 142.

²²³ R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, p. 168.

²²⁴ Idem, *ibidem*, p. 111.

²²⁵ Idem, *ibidem*, p. 110 – 111.

²²⁶ Idem, *La lutte de classes*, p. 36.

van bovenaf opgelegd en waren ze altijd politiek bepaald. De economische groei in de eerste decennia van het Sovjet-regime kwam ten goede aan de opbouw van een zware industrie en deze legde weer de basis voor een omvangrijk defensieapparaat. Dat ging ten koste van de productie van consumptiegoederen. De opbouw van een zware industrie vereiste de concentratie van arbeidskrachten in de steden. Mede om deze in korte tijd snel toegenomen bevolking te voeden, werd in de jaren dertig besloten tot collectivisatie van de landbouw. Uit eigener beweging waren de boeren namelijk niet bereid hun producten tegen spotprijzen aan het regime te verkopen voor distribuering ervan in de steden. Behalve dat deze collectivisatie gruwelijke offers vergde – miljoenen koelakken werden in de jaren dertig letterlijk doodgehongerd – , bleek ze ook nog eens buitengewoon ondoeltreffend. De productiviteit van de landbouw bleef tijdens het Sovjetregime ver onder de maat. Niettemin werd zij om ideologische redenen gehandhaafd. Hier moest, aldus Aron, economische rationaliteit het afleggen tegen de ideologische voorkeuren van het regime²²⁷.

Fundamentele overeenkomsten

Uit deze vergelijking concludeerde Aron dat beide samenlevingen in economisch opzicht veel meer op elkaar leken dan de Sovjet-Unie wilde toegeven. Daar werd de vergelijking die Aron maakte dan ook als hoogst ongepast ervaren. De kritiek op de westerse economie berustte bij vele criticasters in het Westen op onbekendheid met de manier waarop een moderne economie functioneert. De door de arbeider geproduceerde meerwaarde waarvan Marx zei dat de fabriekseigenaar deze in eigen zak stopte werd zowel in de kapitalistische als in de communistische planeconomie gebruikt voor investeringen. Het kapitalistische systeem zou volgens Aron pas echt verfoeilijk zijn, wanneer de kapitalisten de winsten grotendeels in eigen zak zouden steken. Maar als de 'meerwaarde' wordt ingezet voor investeringen, maakt het niet uit of dat gebeurt via de initiatieven van individuele personen of door een instantie van de staat. Aron relativeerde de voorstelling van zaken als zou de winst van de onderneming grotendeels in de zakken van de aandeelhouders verdwijnen. Ter wille van de concurrentie moet een groot deel van de winst weer geïnvesteerd worden in de onderneming. Daarnaast zijn de vakbonden er als de kippen bij hoge winsten af te romen ten gunste van de arbeiders. Aron verheelde overigens niet dat het kapitalistische stelsel tot extreem grote (inkomens)verschillen leidde, groter in ieder geval dan in het communistische systeem. In een maatschappij waarin het privébezit wordt gerespecteerd ontstaat er noodzakelijkerwijs een scherpe ongelijkheid in het beheer van de kapitaalgoederen en dus in de voordelen die daarmee behaald kunnen worden. Bovendien is een systeem dat de productiemiddelen in private handen legt en mededinging tussen individuen accepteert met het oog op maximaal profijt een bron van veel ongelijkheid. De belastingheffing nivelleert die verschillen slechts zeer gedeeltelijk.

De planeconomieën van communistische makelij hadden in principe de mogelijkheid gelijkheid van inkomen te garanderen, maar na de eerste revolutionaire jaren werd ook in de Sovjet-Unie verschil van beloning benadrukt om de productie te stimuleren. Gelijkheid van inkomens werd door het Sovjet-regime al snel als een kleinburgerlijk idee afgeschilderd. Socialistisch was het nu juist om maximaal bij te dragen aan de productie. In het Sovjet-systeem was, zo constateerde Aron, het verschil in beloning tussen de handarbeider en de vakman daarom zelfs beduidend groter dan in het Amerikaanse.²²⁸ Het probleem van de (economische) ongelijkheid verdween dus niet onder het communisme. De maatschappelijke realiteit bleek aanzienlijk weerbarstiger dan vele marxistisch georiënteerde maatschappijcritici dachten. Ongelijkheid in beloning wordt overal geaccepteerd als een aansporing om meer te produceren of te presteren. Ongelijkheid zou pas echt verwerpelijk zijn, aldus Aron, wanneer rijkdommen werden verworven als daar niet of nauwelijks eigen inspanningen tegenover zouden staan.

Maar, zo luidde een laatste fundamenteel bezwaar van critici van het kapitalistische stelsel, het kapitalisme leidde tot anarchie, tot diepgaande crises op gezette tijden. Aron beaamde dat, maar

²²⁷ R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, p. 111.

²²⁸ Zoals vaak citeerde Aron voor een dergelijk gegeven in zijn les geen bron. De lessen waren aanvankelijk bedoeld als exploratie voor een definitieve studie over het onderwerp en niet voor publicatie bedoeld. In *La lutte des classes*, het vervolg op *Dix-huit leçons*, gaf Aron wel bronnen. Zie hfdst. XIV: 'Classes et mobilité sociale', p. 249 – 271.

tegelijkertijd was de kennis om die crisissen bijtijds te onderkennen en daar maatregelen tegen te nemen sinds de economische crisis van de jaren dertig enorm toegenomen. Hij wees er op dat het alternatief, de planeconomie, evenmin ideaal was. De efficiency van dat systeem was niet denderend. Ook in de planeconomie bleven wat Marx de productiefactoren noemde bij tijd en wijle ongebruikt, en ontstonden er daardoor grote onevenwichtigheden tussen aanbod en vraag.

Tegen de planeconomie als zodanig stond Aron niet principieel afwijzend. Hij vond niet dat de markt als organisatieprincipe per se de voorkeur verdiende boven de planeconomie. Een dergelijke voorkeur was volgens hem ideologisch bepaald. Vooraanstaande Oostenrijkse economen als Ludwig von Mises (1880 – 1973) en Friedrich von Hayek (1899 – 1989) hadden echter de staf gebroken over de planeconomie. Rationalisering van de productie op grond van economische berekening zou volgens hen onmogelijk zijn omdat het prijsmechanisme uitgeschakeld werd. Bovendien zou de planeconomie despotisme of tyrannie impliceren gezien de oppermacht van de planners. Aron wees er op dat een planeconomie niet noodzakelijkerwijs verbonden hoefde te zijn met een totalitair regime als de Sovjet-Unie. Tijdens de Eerste en de Tweede Wereldoorlog was er in veel landen in meer of mindere mate sprake van een geplande economie om de oorlogsinspanningen op peil te houden. Na de Tweede Wereldoorlog had met name de Engelse economie lange tijd een sterk planmatig karakter. Dit leidde niet tot willekeur of wetteloosheid. De westerse regimes kennen trouwens ook een planmatig aspect voorzover ze van boven af de verdeling beïnvloeden van de middelen die beschikbaar komen voor investeringen en voor consumptie. In de Sovjet-Unie, maar ook in nazi-Duitsland was de planeconomie verbonden met een totalitair bestuur. Onder ideale omstandigheden, bijvoorbeeld bij een hoge economische groei, zou volgens Aron een vorm van planning mogelijk zijn mét het voortbestaan van een politieke democratie. Aron wees er bovendien op dat de rationele economische calculatie niet alleen problematisch is in een planeconomie, maar ook in een marktregime, zoals het failliet van bedrijven in de kapitalistische landen liet zien. De grootscheepse opbouw van de zware industrie in de eerste decennia van het Sovjet-regime toonde aan dat de planeconomie wel degelijk tot grote resultaten in staat was, ook al werd daar weliswaar in sociaal opzicht een zeer hoge prijs voor betaald.

Onbeslist was voor Aron ook de kwestie of het westerse politieke regime op voorhand bevorderlijker was voor de economische groei dan het communistische. Planning of marktbenadering, collectieve eigendom of private eigendom, kwesties die zoveel politieke passies opwekten, bleken niet beslissend voor de economische groei zelf. In het algemeen, concludeerde Aron, bestond er althans geen simpele relatie tussen de regimetypes en de hoogte van de economische groei²²⁹. De liberalen werden door het Sovjet-experiment gelogenstraft in hun opvatting dat er geen groei kon plaats vinden in een planeconomie, de planners echter in hun geloof dat planning de vertragingen inherent aan de kapitalistische economie kon elimineren en op miraculeuze wijze resultaten kon bereiken waar het kapitalisme slechts langzaam toe in staat zou zijn²³⁰.

In een terugblik op zijn colleges in de *Mémoires* gaf Aron niettemin toe dat hij de effecten van de nadruk op (over)bewapening in de Sovjet-Unie en het gebrek aan efficiency van de Sovjet-economie had onderschat. De Sovjet-Unie was er op zijn manier weliswaar in geslaagd een grote industrie en een daarbij behorende werkgelegenheid te creëren en langs andere, lees: van bovenaf opgelegde, weg was het gelukt tot accumulatie van kapitaal te komen, maar dit gebeurde vooral met de bedoeling om het Westen in militair opzicht voor te kunnen blijven, niet om de consumptiemogelijkheden van de bevolking te vergroten²³¹. Daarbij telde Aron nog niet eens de slachtoffers die deze autoritaire productiewijze veroorzaakte.

²²⁹ Idem, *ibidem*, p. 209.

²³⁰ Idem, *ibidem*, p. 230 – 231.

²³¹ idem, *Mémoires*, p. 406.

Net als bij de bespreking van de economische stelsels in West en Oost probeerde Aron allereerst de essentiële, gemeenschappelijke kenmerken van de sociale orde van beide industriële samenlevingen in kaart te brengen. Daarna belichtte hij hun verschillen. Het belangrijkste uitgangspunt voor de beschrijving van de sociale orde, – op te vatten als de sociale stratificatie van de industriële samenlevingen – was dat zij in zekere zin de noodzakelijke uitkomst was van de economische basis van de samenleving. Aron onderschreef daarmee Marx' uitgangspunt. De ontwikkeling van de economie heeft namelijk volgens hem een grote invloed op de manier waarop de sociale stratificatie tot stand komt. Maar bij Marx' opvatting dat er een permanente strijd gaande was tussen de diverse sociale groeperingen, dat wat Marx de klassen noemde, plaatste Aron de nodige vraagtekens.

In de sociale wetenschappen was de klassetheorie lange tijd een van de drukst en felst becommentarieerde theorieën; een duidelijk symptoom van de enorme invloed die Marx' idee van de klassestrijd heeft uitgeoefend. Met deze voorstelling van zaken had Aron uiteraard ook volop te maken toen hij aan zijn onderzoek naar de sociale structuur van de samenleving begon. Hij appelleerde eraan in de titel die hij gaf aan deze studie, *La lutte de classes* ('de klassestrijd'). Gezien de uitkomst van zijn onderzoek moest die titel wel enigszins provocerend of ironisch klinken, want van strijd in de zin waarin Marx deze verstond kon volgens Aron niet gesproken worden.

Aron corrigeerde Marx' visie op de sociale structuur allereerst op een ander wezenlijk punt. Marx maakte geen onderscheid tussen klassen en elite. Aron deed dit in navolging van Pareto wel, want zonder dit onderscheid was de sociale structuur van de samenleving volgens hem niet te begrijpen. Pareto stelde in zijn sociologie het volk tegenover de elite. Aron nuanceerde Pareto's stelling door aan te tonen dat er in de maatschappij niet één maar juist een groot aantal elites naast elkaar bestaan of, zoals Aron ze noemde, leidende minderheden ('minorités dirigeantes'). Marx' opvattingen over de klassen en Pareto's ideeën over de elite dienden Aron als startpunt voor zijn eigen beschrijving van de sociale structuur van de industriële samenlevingen.

Marx meende dat in de samenleving van de toekomst twee klassen zouden overblijven, de bourgeoisie en het proletariaat. Deze hadden het bewustzijn dat bij een klasse hoorde. Voorzover er andere sociale klassen waren zouden deze in de steeds hoger oplopende strijd tussen bourgeoisie en arbeidersklasse verschrompelen. De werkelijkheid zag er een eeuw nadat Marx die theorie had ontvouwd heel anders uit. In plaats van meer uniformiteit waren er juist veel meer sociale groeperingen opgekomen die verschilden in inkomen, in aanzien en in macht, de drie criteria die Aron het meest aangewezen leken om verschil in maatschappelijke positie aan te geven. Maar daarmee werd een indeling van de maatschappij in klassen er niet eenvoudiger op. Veel mensen hebben wel enige notie tot een bepaalde sociale groepering te behoren, maar eenvoudige indelingen blijken niet te maken. De samenleving zit zeker niet als los zand in elkaar, 'zij is niet verpulverd, maar bestaat evenmin uit slechts enkele grote gehelen', aldus Aron ²³³. De groepen in de samenleving die Marx voor klassen aanzag omdat de leden ervan zich bewust waren dat ze tot een specifieke klasse behoorden, waren gaande weg steeds minder herkenbaar geworden. Uitgerekend de representanten van de burgerij namen het steeds op voor de arbeiders. De arbeiders hadden misschien in het verleden de bourgeoisie wel als tegenstander gezien, maar dat besef was rap aan het verdwijnen. Het ontbrak hen in toenemende mate aan eensgezindheid en strijdbaarheid. Het sociale bouwwerk liet steeds meer differentiatie en complexiteit zien: een effect van de expanderende economie.

Aron probeerde vervolgens vast te stellen in hoeverre er nog duidelijk sprake was van strijd tussen de diverse sociale groeperingen. Arbeiders zijn uit op loonsverhoging, ondernemers streven naar maximalisatie van de winst, maar het onverzoenlijke gevecht tussen hen blijft uit. De arbeiders beseffen heel goed dat een deel van de door hen gecreëerde meerwaarde weer in de onderneming moet worden geïnvesteerd. De rivaliteit die wel degelijk bestaat, zou volgens Aron uitlopen op een klassestrijd wanneer de arbeiders de indruk zouden krijgen dat verbetering van hun positie alleen maar

²³² Satisfaction querelleuse: de term die Aron gebruikt in *La lutte de classes* om de toestand te typeren waarin de (westerse) welvaartstaten verkeren. De strijd om de verdeling van het nationaal inkomen gaat voortdurend met conflicten gepaard, maar de acceptatie van het maatschappelijke stelsel staat niet langer ter discussie.

²³³ Idem, *ibidem*, p. 356.

mogelijk is door geweld. In een ‘kapitalistisch’ land heeft een arbeidersrevolutie zich echter nooit voorgedaan. Geweld tussen sociale groeperingen had steeds plaats in landen waarin het kapitalisme nog in de kinderschoenen stond, dus in onderontwikkelde of derde-wereldlanden waar de elites hun verantwoordelijkheid niet kenden en onvoldoende investeerden zodat de economische groei stagneerde en resulteerde in armoede voor grote delen van de bevolking. Daar was de kans op een gewelddadige omwenteling nog het grootst. Revoluties bleken dus eerder plaats te hebben in landen die aan het begin van hun industriële ontwikkeling stonden dan wanneer hun industriële ontwikkeling tot volle bloei was gekomen. Dat laatste was, zoals bekend, Marx’ opvatting²³⁴. In de zogeheten kapitalistische landen had de strijd van de werkenden steeds een *reformistisch*, nooit een *revolutionair* karakter, aldus Aron²³⁵. De conflicten tussen de verschillende maatschappelijke groeperingen manifesteren zich nog het sterkst op die plekken waar de botsing van belangen het duidelijkst zichtbaar is: tussen werknemers en werkgevers. Voor andere maatschappelijke groeperingen is de oorzaak van hun eventuele tegenspoed in de toekenning van hun recht op welvaart minder goed te benoemen, aldus Aron, en daarmee ook moeilijker aan te klagen.

Ondanks de economische groei en de explosief gestegen welvaart meende Aron dat er geen reden is tot al te groot optimisme over harmonieuze verhoudingen tussen de verschillende maatschappelijke groeperingen. In het sociale bouwwerk treden permanent spanningen op. Choquerende verschillen in inkomen strijden met het gevoel van rechtvaardigheid. Over de verdeling van de beschikbare middelen wordt voortdurend strijd gevoerd. Dit kan volgens Aron ook niet anders, want onze samenlevingen zijn wezenlijk materialistisch ingesteld. Aan ascetisme wordt geen waarde gehecht. Als koopkracht voor iedereen van belang is, is het niet meer dan normaal dat men zich steeds afvraagt of een bepaalde verdeling van deze koopkracht wel rechtvaardig tot stand gekomen is. Tegelijkertijd is het zo dat de moderne industriële samenlevingen over steeds meer middelen beschikken om al te schrijnende tegenstellingen te verzachten. Daardoor is de rivaliteit tussen de diverse sociale groeperingen in intensiteit afgenomen en is ook de kans op geweld minder groot dan in pre-industriële samenlevingen. Aron stelde dat mensen in de moderne industriële samenlevingen in het algemeen minder passief zijn geworden. Vroeger bepaalde traditie voor grote groepen vaker het levenspatroon. Men was tevreden met wat men had. Nu worden er hogere eisen gesteld en meer verlangens geuit, maar de neiging om revolutionaire oplossingen te zoeken en geweld te gebruiken is sterk afgenomen. Dat de eisen toenemen is begrijpelijk, er zijn immers steeds meer gelegenheden om die te laten horen, want men vergelijkt nu eenmaal onderling. Een grote werkloosheid als gevolg van een ernstige economische crisis dient voorkomen te worden, een constante economische groei achtte Aron daarom absoluut noodzakelijk om grote sociale conflicten te vermijden. Een economische crisis van de omvang in de jaren dertig zou volgens hem nu geen enkel politiek regime meer kunnen overleven. In de expansieve economie van de industriële samenlevingen zijn de sociale groepen in een vreedzaam conflict met elkaar gewikkeld. Anders dan de prerevolutionaire samenlevingen die konden zwalken tussen grote hoop en wanhoop zijn de huidige gepacificeerde samenlevingen wanhopig noch erg rijk aan hoop. Er is sprake van een ‘satisfaction querelleuse’: ze zijn half voldaan, half in verzet. De mensen zijn niet langer bereid te berusten in een ordening die gerechtvaardigd wordt met een beroep op het lot of de voorzienigheid. Maar het verzet richt zich op details, de mensen stellen het bestel als zodanig niet ter discussie²³⁶. Gezegd moet worden dat deze waarnemingen van Aron uit de tweede helft van de jaren vijftig nog onverminderd juist blijken.

De economische groei, het meest opzienbarende en meest beslissende fenomeen in de ontwikkeling van de moderne industriële maatschappij volgens Aron, bleek niet het wondermiddel om een van de voornaamste politieke doelen van de moderne maatschappij, de elimineren van de sociale ongelijkheid, tot een oplossing te brengen. Het levenspeil ging weliswaar voor de bevolking als geheel omhoog, en voor de arbeiders in het bijzonder, maar toch was de groei eerder hooguit verzachting van de ongelijkheid dan bevordering van de gelijkheid en dan nog was dit volgens Aron alleen geldig voor die landen waar de hoogte van het geboortecijfer gelijke tred hield met een snelle stijging van de technische en intellectuele kwaliteit van de bevolking²³⁷. De oorzaak én de rechtvaardiging van deze

²³⁴ Idem, *ibidem*, p. 354.

²³⁵ Idem, *ibidem*, p. 125.

²³⁶ Idem, *ibidem*, p. 226 – 230.

²³⁷ Idem, *ibidem*, p. 352.

ongelijkheid was dat de industriële samenlevingen specialisaties en competenties vragen die onvermijdelijk van invloed zijn op de manier waarop mensen worden beloond. Dat noemde hij de paradox van de economische vooruitgang: zij creëerde tal van nieuwe functies, maar daardoor bleef de sociale ongelijkheid bestaan. Deze ongelijkheid in beloning was volgens Aron acceptabel omdat de instandhouding van een gecompliceerde maatschappij daar nu eenmaal van afhangt. In de communistische samenleving werd trouweens op overeenkomstige wijze geredeneerd.

Daarnaast ontstond ongelijkheid in het vrije marktregime door accumulatie van winsten bij de bezitters van kapitaal en kapitaalgoederen. In de socialistische planeconomie leek dat in theorie te kunnen worden voorkómen, maar ook daar was de werkelijkheid vaak sterker dan de leer. De planners zouden, aldus Aron, wel over een buitengewoon ascetische instelling hebben moeten beschikken om zichzelf niet hoger te belonen dan degenen die van hun planning afhankelijk waren. Net zo goed liepen deze planners tegen het probleem aan hoe mensen met zeer uiteenlopende competenties gehonoreerd moeten worden ²³⁸. De gelijkheid wordt desalniettemin des te meer benadrukt naarmate het verwerven van welvaart en rijkdom belangrijker wordt gevonden, aldus Aron..

Onzichtbare rivaliteit

Als het belangrijkste verschil op sociaal vlak tussen de westerse en de communistische industriële samenleving beschouwde Aron het feit dat de spanningen tussen werkgevers en werknemers in het Westen vrijelijk naar boven konden komen maar in het Oosten meestal onzichtbaar bleven. Daardoor bleven in het Westen grote sociale explosies meestal achterwege., terwijl de spanningen in het communistische Oosten, wanneer ze erg hoog opliepen, enkele malen leidden tot grote gewelddadige conflicten.

Net als in het Westen was er in het communistische Oosten sprake van een expanderende economie, zodat ook daar de levensstandaard over de hele linie geleidelijk verbeterde ondanks het feit dat de communistische regimes militaire uitgaven bevorderden ten koste van de consumptieuitgaven. Door de verhoging van de levensstandaard in het Oosten nam ook daar ondanks de officiële ideologie het onderscheid tussen mensen naar aanzien, macht en inkomen toe. Zo werd ook daar de distributie van de gecreëerde welvaart een bron van rivaliteit, maar deze rivaliteit kwam zelden openlijk naar buiten. De mensen konden zich immers niet vrijelijk organiseren in vakbonden of andere organisaties, zodat het groepsgevoel of solidariteit met anderen zich moeilijk kon ontwikkelen. Bovendien kon het maatschappelijke stelsel zelf krachtens de officieel beleden ideologie moeilijk ter discussie worden gesteld. Deze ideologie suggereerde dat men op weg was naar een soort eindstaat, waarin iedereen aan elkaar gelijk was en waarin het economische en politieke aspect van het leven in elkaar zouden opgaan. De werkelijkheid zag er heel anders uit. De opstanden in Oost-Duitsland in 1953, en in Polen en Hongarije in 1956 maakten het schrijnend gebrek aan politieke vertegenwoordiging duidelijk. De opstandelingen eisten wat Marx de formele vrijheden had genoemd: stemrecht en het recht om zich in politieke partijen te organiseren om hun belangen te verdedigen. Marx had ze onbelangrijk gevonden; het proletariaat moest volgens hem streven naar de verwerving van reële vrijheden, maar de opstanden lieten zien dat de opstandelingen wel degelijk belang hechtten aan de ‘formele’ vrijheden, aldus Aron.

Deze conflicten lieten bovendien zien dat een essentieel onderdeel van de sociale structuur, de rol van de ‘leidende minderheden’, in de communistische ideologie werd verdonkeremaand. Dat was de belangrijkste reden dat conflicten in de communistische staten niet op een normale manier geuit konden worden. In de officiële ideologie waren proletariaat en leidende partij, de nomenklatura, immers een en dezelfde ²³⁹.

Elites en hun verantwoordelijkheid

Marx maakte geen onderscheid tussen elites en klassen, maar de sociale structuur van een samenleving wordt onbegrijpelijk als dat onderscheid genegeerd wordt, zo liet Aron niet na vele malen te betogen. De conflicten tussen de massa’s en de politieke leiding in de communistische landen lieten overduidelijk zien dat dit onderscheid ook in die landen bepaald niet verdonkeremaand kon worden.

²³⁸ Idem, *ibidem*, p. 352.

²³⁹ Idem, *ibidem*, p. 151.

Nieuw aan de industriële samenleving was dat zich in de positie van de diverse elites aanzienlijke verschuivingen voordeden. De eerder geconstateerde groeiende sociale differentiëring die de samenleving in zijn geheel te zien gaf werd ook zichtbaar in de grotere verscheidenheid van leidende minderheden. Van sommige taande de invloed, andere waren in de industriële samenleving belangrijker geworden. Adel en geestelijkheid hadden hun dominante positie verloren. De laatste had zijn invloed sterk zien verminderen door de scheiding tussen kerk en staat, maar over de vraag of het met haar invloed voor altijd gedaan was twijfelde Aron. In de moderne gesecculariseerde maatschappij hadden de intellectuelen de rol van de geestelijkheid min of meer overgenomen²⁴⁰. Hun morele en politieke gezag berustte soms op hun specialisme, maar vaak ook op hun algemene betrokkenheid bij het maatschappelijk wel en wee. Hun invloed viel volgens Aron niet te verwaarlozen, maar moest vooral ook weer niet overtrokken worden. Schumpeter verweet de intellectuelen in de jaren dertig hun onbegrip voor de markteconomie en meende daarom zelfs dat de neergang van het kapitalisme op den duur onvermijdelijk was. De praktijk logenstrafte die opvatting. Volgens Aron werd hun positie overschat: hoewel het merendeel van hen links georiënteerd is, vindt men hen in alle politieke partijen en staan ze zeker niet per definitie negatief tegenover de gevestigde orde, aldus Aron, die zelf een prominent maar bepaald niet onkritisch aanhanger was van de bestaande orde.

De elites waar zijn belangstelling in het bijzonder naar uitging waren oplopend in belangrijkheid de managers (in het bedrijfsleven), vakbondsleiders, leiders van actiegroepen of politieke partijen – degenen die Aron de ‘meneurs de masses’ noemde – en tenslotte de politici. Ter wille van de stabiliteit van de moderne democratie moesten elites volgens Aron hun verantwoordelijkheid kennen. De stabiliteit van de democratie kwam volgens hem in het gedrang wanneer er rolvermenging tussen de verschillende elites zou optreden. Wanneer een ‘leidende minderheid’ zijn boekje te buiten ging, traden er ongewenste fricties op. Ten aanzien van de eerste groep, de managers, meende Aron dat hun invloed als gevolg van een marxistische kijk op de samenleving veel te hoog werd ingeschat. Te vaak werd gedacht dat zij één front vormden en er een gemeenschappelijke politieke visie op nahielden. Marx’ overtuiging dat fabrieksdirecteuren/managers en politici twee handen op een buik waren, was niet terecht. In de negentiende eeuw waren daar misschien in een land van Engeland nog voorbeelden van aan te halen, in de twintigste eeuw was dat volgens Aron niet langer het geval. Een duidelijk teken van dat gebrek aan invloed was volgens Aron dat managers of fabrieksdirecteuren grote veranderingen in de sociale wetgeving in geen enkel (westers) land hebben kunnen tegenhouden. Managers kunnen zich verstaan met autoritaire en met democratische regimes, zo wijst de politieke praktijk uit. Wat ze willen is een goed ondernemersklimaat, maar de politiek laten zij het liefst aan de politici over. De invloed die ze hebben, oefenen ze voornamelijk uit op de burgers die zij als werknemers in dienst hebben²⁴¹. Of de ‘meneurs de masse’, de leiders van vakbonden, actiegroepen of van politieke partijen een destabiliserende dan wel stabiliserende rol vervulden in een democratie werd volgens Aron sterk bepaald door hun afkomst. Hun stabiliserende rol werd volgens hem groter naarmate hun promotie- en onderwijskansen stegen. De betekenis van deze leidende minderheid voor de maatschappij moest volgens Aron niet onderschat worden: via hen konden niet-geprivilegieerden in de maatschappij een stem krijgen. Tenslotte de politici, vrijwel steeds georganiseerd in partijen met verschillende ideologische achtergronden. Eenzijdig van samenstelling in sociaal opzicht was de politieke elite al sinds het einde van de negentiende eeuw niet meer, stelde Aron. Sinds die tijd werden zij in toenemende mate gerecruteerd uit vrijwel alle sociale klassen²⁴².

Het meest relevante onderscheid bij politici achtte hij dat tussen de demagogen en de parlementair ingestelde politici²⁴³. De ervaring in de eerste helft van de twintigste eeuw wees dat volgens hem onomstotelijk uit. Tegenover de politici die de regels van de parlementaire democratie respecteren stonden en staan diegenen die zich als de belichaming van de volkswil zien. Fascisten en communisten gedroegen zich vaak als demagogen: ze gebruikten de representatieve organen van de parlementaire democratie om aan de macht te komen, niet om de regels ervan te respecteren. De conflicten die zij veroorzaakten deden Aron denken aan de stadstaten in het oude Griekenland, waar demagogisch ingestelde politici zich op de volkswil beriepen en andere politici bekritiseerden omdat zij oligarchisch

²⁴⁰ Idem, *ibidem*, p. 298.

²⁴¹ Idem, *ibidem*, p. 280 – 281.

²⁴² Idem, *ibidem*, p. 287.

²⁴³ Idem, *ibidem*, p. 292.

zouden zijn ingesteld. Hitler en Mussolini stonden in die oude demagogische traditie. Zij presenteerden zich als de ware belichaming van de ware democratie. Welke type politicus zou in de toekomst de overhand hebben? Aron was er niet zo zeker van dat dit niet de demagoog zou zijn.²⁴⁴ Hoe dan ook was de stabiliteit van de democratie er bij gebaat dat de politieke elite niet in een onverzoenlijk conflict zou raken met andere leiderscategorieën in de samenleving. Een regime wordt in zijn voortbestaan bedreigd wanneer de elites de regels inzake hun eigen bevoegdheden en competenties niet in acht nemen²⁴⁵; het spel van de democratie moet gerespecteerd worden.

Terwijl nu in de westerse regimes de leidende minderheden steeds meer verscheidenheid bleken te vertonen, en de figuren in die elites hun macht slechts tijdelijk konden uitoefenen – de democratisch verkozen politici waren daarvan het duidelijkste voorbeeld – ging de toenmalige Sovjet-Unie volstrekt tegen deze trend in. De politieke en economische elites waren daar in één hand verenigd en hun macht had bovendien meestal een permanent karakter. De communistische ideologie bevorderde dat ook: de ideologie maakte geen onderscheid tussen politieke en economische functies. In de eindstaat die de ideologie suggereerde zouden ze volledig geïntegreerd worden: dat leverde, aldus Aron, in de praktijk van het communisme het recept op voor de totalitaire staat.

De politieke orde: het primaat van de politiek

Als Aron in het najaar van 1957 als derde en laatste onderdeel van zijn cursus over de industriële samenleving de politieke regimes gaat bestuderen, is de eerste kwestie die hij wenst te verduidelijken het primaat van de politiek. Wat moet precies onder dit primaat van de politiek worden verstaan? Aron was zijn onderzoek naar de moderne, industriële samenleving begonnen met de bestudering van zijn economische en sociale karaktertrekken. Hieruit kon niet worden afgeleid hoe het gezag in die samenlevingen eruit ziet. De economisch-sociale structuur determineert niet op ondubbelzinnige wijze het staatsregime²⁴⁶. Niettemin, door de economische infrastructuur als uitgangspunt te nemen bij de bestudering van de moderne samenleving had hij de indruk gewekt dat de economische basis alles bepalend was voor de moderne samenleving. Dat was niet zo, stelt hij nu. Hij was daarvan uitgegaan om de samenlevingen van zijn tijd te *karakteriseren*. Hij had deze economische dimensie op de voorgrond geplaatst omdat werk het voornaamste doel en bron van welvaart in de moderne samenleving was. De gevolgen voor de sociale stratificatie waren onmiskenbaar. Maar anders dan Marx suggereerde *determineerde* de economie allerminst de politieke organisatie. Dat was al op overduidelijke wijze aan het licht gekomen in de analyse van de Sovjet-economie. Daarin werden investeringen van hogerhand, door de politieke leiding dus, vastgesteld. De planeconomie was een staatsaangelegenheid. Ook al werd in de ideologie van het regime vastgehouden aan het marxistische dogma dat de economische onderbouw bepalend was voor de structuur van de maatschappij, de werkelijkheid in de Sovjet-Unie liet nu juist zien dat het uitgesproken politieke beslissingen waren die de inrichting van de Sovjetsamenleving bepaalden. De politieke organisatie was verantwoordelijk voor het economisch plansysteem. Ook voor de sociale betrekkingen was de rol van de politiek niet te verwaarlozen. Mensen kunnen zich op vrije wijze organiseren in verenigingen, vakbonden, enz, maar in de communistische regimes maakten de politieke machthebbers dit soort sociale relaties onmogelijk. Daarom kon Aron Tocqueville's conclusie onderschrijven dat het aanzien van een samenleving door het politieke regime wordt bepaald. Dat regime kon despotisch zijn dan wel democratisch.

Op nog een andere, meer fundamentele wijze bleek volgens Aron het primaat van de politiek. Met het totalitaire bewind van de Sovjet-Unie in gedachten stelde hij dat de politiek een stempel drukt op de relaties die de mensen met elkaar onderhouden. Een opvatting die al door Aristoteles was verdedigd. 'De wijze waarop de betrekkingen tussen de mensen onderling verlopen zijn het fundamentele fenomeen van iedere collectiviteit. Welnu, de manier waarop het gezag georganiseerd is raakt meer dan enig ander aspect van de samenleving het leven van de mensen onderling.'²⁴⁷ Aron hoedde zich er evenwel voor aan de politiek een alles beheersende rol toe te schrijven. Er blijven genoeg

²⁴⁴ Idem, *ibidem*, p. 294.

²⁴⁵ Idem, *ibidem*, p. 289.

²⁴⁶ Idem, *La lutte de classes*, p. 304.

²⁴⁷ Idem, *Démocratie et totalitarisme*, p. 35.

betrekkingen tussen mensen over waar de politiek niet aan te pas komt, zoals op het werk of in het gezelligheidsleven enz. Het primaat dat Aron aan de politiek toekende, heeft evenmin een eenzijdig causaal karakter²⁴⁸. Er is geen sprake van dat de publieke overheden de economie op een eenzijdige wijze kunnen determineren. Vanuit de politieke sector kunnen bepaalde impulsen op de economie uitgaan, maar net zo goed hebben de politici rekening te houden met (macro-) economische ontwikkelingen.

Moderne politieke regimes

Na de primaire rol van de politiek in de samenleving te hebben vastgesteld verdiepte Aron zich in de manier waarop de politiek in de moderne regimes gestalte krijgt. In feite is dat de vraag naar de wijze waarop de soevereiniteit – het hoogste gezag – in een samenleving wordt uitgeoefend. Zich aansluitend bij Aristoteles' opvatting daarover stelt hij dat de soevereiniteit het meest wezenlijke politieke probleem is: hoe rechtvaardigt het gezag zichzelf en hoe zorgt het er voor dat het gehoorzaamd wordt? Aan wie gehoorzamen en aan wie niet is de opgave waar elke politieke organisatie een antwoord op moet geven. In oude samenlevingen was de legitimiteit van het regime verbonden met standen en (religieuze) tradities, de moderne tijd wordt echter, zoals Tocqueville had laten zien, gekenmerkt door de onweerstaanbare tendentie naar gelijkheid en vraagt daarom om een nieuw legitimiteitsbeginsel. Aristoteles had gezocht naar het regime dat volgens hem het meest aanspraak kon maken op legitimiteit, in zijn woorden: naar het beste regime. Hij had dat gebaseerd op wat Aron een finalistische opvatting over de menselijke natuur noemt: Aristoteles dacht na over de rol en de roeping van de mens in de gemeenschap. Daaruit volgde voor hem ook de keuze voor een bepaald soort politiek regime. Aan de hand van de beschrijving van de politieke regimes van de Griekse stadsstaten kwam hij tot de conclusie dat de aristocratie de beste regeringsvorm was – het bestuur door de 'aristoi', de besten²⁴⁹.

Los van de vraag of de doelstelling of roeping van de mens op ondubbelzinnige wijze is vast te stellen is het zoeken naar het beste regime in de moderne tijd naar het oordeel van Aron een uitermate abstracte aangelegenheid. Hij kon deze centrale preoccupatie van Aristoteles daarom niet langer delen. Moderne politieke regimes moeten zeer veel uiteenlopende taken vervullen en ze worden bovendien voor zeer veel tegenstrijdige doeleinden geplaatst. Als het moderne politieke regime op de eerste plaats vrijheid nastreeft komt de doeltreffendheid in het gedrang. Wanneer het echter het laatste beklemtoont loopt de vrijheid weer gevaar. Dat ze voortreffelijk kunnen zijn in beide opzichten lijkt Aron onwaarschijnlijk. Ook al ziet hij dat het ideaal van Aristoteles voor de moderne tijd niet langer haalbaar is, hij verwerpt ook het andere uiterste, de cynische op Machiavelli geïnspireerde opvatting dat het in de politiek van de moderne regimes *louter* om macht gaat. 'De cynicus die geobsedeerd is door de strijd om de macht ontkent een wezenlijk aspect van de politieke realiteit, namelijk de betekenis die de mensen zelf geven aan de politiek.'²⁵⁰ Altijd is er gezocht naar de legitimiteit van de macht, naar de autoriteit die erkenning verdient en dus naar het beste regime. Maar wie over het hoofd ziet dat in de politiek gestreden wordt om de macht, vervalt, aldus Aron, in naïviteit.

Politiek in de moderne regimes krijgt vrijwel altijd vorm door middel van politieke partijen. Hun betekenis voor het functioneren van het moderne politieke stelsel is uitzonderlijk groot omdat er geen vervanging voor bestaat. Het partijcriterium is voor Aron daarom ook het kenmerk bij uitstek om onderscheid aan te brengen tussen de diverse moderne politieke regimes. Binnen deze regimes is de uitoefening van de soevereiniteit de uitkomst van de strijd tussen politieke partijen. Zij nemen daarbij een aantal spelregels inzake machtsverwerving en machtsuitoefening in acht. Aron noemt deze regimes daarom constitutioneel-pluralistische of liberale regimes. Het betreft hier een ideaaltype in weberiaanse zin met behulp waarvan hij deze regimes het meest effectief kon beschrijven. Dat wat

²⁴⁸ Idem, *ibidem*, p. 36.

²⁴⁹ Aristoteles beschouwde als de beste constitutie voor een staat de toestand waarin de besten (de 'aristoi') regeren. Het gezag dat door velen zou worden gedragen ('democratie') verafschuwde hij. Zoals de monarchie de goede variant vormde van de alleenheerschappij ('tyrannie'), zo vormde de aristocratie de goede variant van de oligarchie. In situaties waarin de meerderheid vorm gaf aan de regering ('democratie') wenste hij deze aan bepaalde beperkingen gebonden te zien. Zie R. F. Stalley, 'Introduction', p.xx-xxv, Aristotle, *Politics*, Oxford World's Classics.

²⁵⁰ R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, p. 51, 53.

Montesquieu hun *principe* zou noemen, – de sfeer van een dergelijk regime en wat het regime in stand houdt –, is hun gematigdheid en hun functioneren binnen de grenzen van de wet. Een ideaal voorbeeld van zo'n constitutioneel-pluralistisch regime was voor Aron het Britse regeringsstelsel.

De tegenhanger van de constitutioneel-pluralistische regimes zijn de regimes met een monopolistische partij, eveneens een ideaaltipe in weberiaanse zin dat het mogelijk maakt de verscheidenheid van autoritaire regimes in kaart te brengen, of ze nu fascistisch of communistisch waren. In de communistische of in de autoritair-rechtse staten bezat één partij op grond van een bepaalde ideologie alle macht. De machtsuitoefening was juist vaak niet gematigd, maar gewelddadig en ook niet onderworpen aan wetten. De staat onder leiding van zo'n monopolistische partij was principieel partijdig en beperkte om zijn macht te handhaven de politieke discussie. Het 'principe' à la Montesquieu dat zo'n regime in stand hield was eerder 'vrees'. Het voorbeeld bij uitstek daarvan was voor Aron de Sovjet-Unie.

Het lag uiteraard voor de hand dat Aron ter wille van de waarden die hem dierbaar waren de voorkeur gaf aan de constitutioneel-pluralistische regimes. Hij was echter niet principieel gehecht aan het parlementaire spel of aan het conflict tussen de partijen dat kenmerkend is voor een democratie. De enige manier om de politieke en intellectuele vrijheden te garanderen, zei hij,²⁵¹ was nu eenmaal de pluraliteit van de politieke partijen te aanvaarden. Hij zag ze als het kenmerk van een bepaalde historische constellatie, waarin de overheersing van een soort waarheid was verdwenen. Dus was het zaak de verscheidenheid in opvattingen in de politiek op een door de wet gewaarborgde manier aan bod te laten komen. Maar in die verscheidenheid en de strijd die daarmee gepaard ging, zag hij geen waarde of doel op zich. Verkiezingen waren vooralsnog de enige legitieme weg om op een fatsoenlijke manier uit te maken wie van de groepen in de samenleving mag regeren. De partijstrijd die daarmee gepaard ging had men daarom maar net als de demagogie en de leugens die met deze strijd gepaard gingen voor lief te nemen.

Kwalen die de democratieën bedreigen

Omdat de constitutioneel-pluralistische regimes de beste garantie vormden voor het behoud van politieke en morele vrijheden overlaadde hij de instellingen van deze regimes nimmer met overdadige kritiek. Hij had in zijn jonge jaren gezien hoe kwetsbaar de regimes waren die van zo'n kardinaal belang waren voor de instandhouding van een fatsoenlijke op de wet gebaseerde orde. Vandaar dat hij Alains afstandelijke opstelling jegens de democratische instellingen in de jaren twintig en dertig ten stelligste had afgewezen en vandaar zijn woede toen de studentenrevolte van 1968 dreigde uit te lopen op de omverwerping van de Franse republiek. Dat was ook de reden dat hij zich in een van zijn laatste boeken, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, zorgen maakte over de weinig weerbare opstelling van de Europese landen tegenover de totalitaire dreiging uit het Oosten en vandaar ook dat hij het niet begrepen had op de paramarxisten in eigen land die meer sympathie koesterden voor de idealen van de totalitair geregeerde landen dan voor de democratische verworvenheden in hun eigen land. De strijd om het behoud van een fatsoenlijke, weerbare democratie loopt als een rode draad door heel het werk van Aron.

Toen hij systematisch studie maakte van de moderne politieke regimes was dat voor hem reden zich te verdiepen in de oorzaken die de liberale democratische regimes bedreigen. Beter dan welke andere benadering ook was dat de manier om hun eigenschappen en kwaliteiten op het spoor te komen. Zijn eigen ervaringen speelden in die benadering een grote rol. In Berlijn had hij de ondergang meegemaakt van de republiek van Weimar en in eigen land de Derde Republiek. In het studiejaar waarin hij zijn cursus gaf over de politieke regimes ging de Vierde Republiek ten onder en keerde generaal de Gaulle terug als president van de Vijfde Republiek. Over de grondwet van de naoorlogse Vierde Republiek die sterk leek op die van de in 1940 ten onder gegane Derde Republiek had Aron zich na de oorlog zeer kritisch uitgelaten: opnieuw kreeg het parlement daarin een veel te dominante rol. Het was voor Aron reden om zich aan te sluiten bij de door de Gaulle opgerichte *Rassemblement du peuple français* (RPF) die ijverde voor een grondwet die het land een sterker bestuur moest geven. Had Aron zich in Londen nog zorgen gemaakt over de bonapartistische aspiraties van de generaal –

²⁵¹ Nicolas Baverez, *Raymond Aron*, p. 304

als hoofdredacteur van *La France libre* had hij daarover een geruchtmakend artikel geschreven ²⁵² – , na de oorlog kwam Aron in zijn artikelen voor *Combat* en *Le Figaro* de generaal en zijn partij te hulp. Hij sloot zich zelfs bij zijn partij aan. Bij zijn verzet tegen de grondwet van de Vierde Republiek had hij de teloorgang in gedachten van het zwakke politieke bestel in de jaren dertig. De Derde Republiek was intern diep verdeeld, niet tot de noodzakelijke hervormingen in staat en krachteloos tegenover Nazi-Duitsland. In bestuurskracht was de Vierde Republiek vergelijkbaar met zijn voorganger. Voordat zij na een bestaan van nog geen dertien jaar door de Algerijnse crisis in 1958 ten onder ging, traden er meer dan twintig kabinetten aan.

De invalshoek die Aron voor zijn systematische onderzoek naar de politieke regimes koos, liet zich dan ook raden: welke euvels waren kenmerkend voor de regimes van de industriële samenlevingen. Het was de beste manier om tot de kern van deze regimes door te dringen. Hun zwakten waren overigens allerm minst nieuw. Daarom achtte Aron de typering die klassieke auteurs hadden gebruikt om de kwalen van politieke regimes te benoemen ook nu heel goed toepasbaar. Dat kwam neer op de volgende vragen: in hoeverre zijn politieke regimes oligarchisch (geleid door een kleine groep van meestal bevoorrechte personen)? Wanneer worden ze demagogisch en wanneer vervallen ze in anarchie en worden ze tyrannie?

Alle moderne regimes zijn volgens Aron in meer of mindere mate oligarchisch, omdat ze nu eenmaal met een representatief systeem werken. Volkssoevereiniteit houdt niet in dat de mensen zelf beslissingen over financiën of buitenlandse politiek kunnen nemen, de beslissingen zijn al dan niet democratisch gedelegeerd aan de klasse van politici. De echte kwestie is dan hoe de oligarchie 'zijn' macht gebruikt, aan welke regels ze gehoorzaamt en wat de kosten en baten zijn van zo'n bewind voor de gemeenschap.²⁵³ Het oligarchisch karakter van de moderne democratieën is in zoverre afgenomen dat de toetreding tot de bestuurselites al lang niet meer is voorbehouden aan een maatschappelijke bovenlaag. Voor een belangrijk deel is dat het effect van de democratisering van het onderwijs. Weliswaar wordt het ideaal van gelijke kansen nog bij lange na niet volledig gerealiseerd, maar een gesloten kaste vormen de politici al lang niet meer.

Een ander naar Arons mening ernstiger euvel was het gebrek aan doeltreffendheid als gevolg van de verbrokkeling van het gezag ('la dispersion du pouvoir')²⁵⁴. Hoe kan een regering effectief opereren als ze gebaseerd is op partijen die elkaar voortdurend bevechten en lonken naar de gunst van het publiek? Veel politici kunnen de verleiding niet weerstaan om zich demagogisch op te stellen. Nauw daarmee verbonden is de instabiliteit van zo'n regime. De politieke partijen die het regime dragen zijn afhankelijk van de volksgunst en proberen dus zo lang mogelijk aan de macht te blijven. Dan is het gevaar allerm minst denkbeeldig dat ze de belangen van de collectiviteit geweld aandoen. Overigens vindt Aron dit verlangen van partijen en politici om aan de macht te blijven allerm minst verwonderlijk. Het geldt nu eenmaal voor iedereen die macht bezit. Aron gaf in zijn colleges vaker blijk van dit soort nuchtere, van elke diepzinnige theorie ontdane observaties waar geen speld tussen te krijgen was ²⁵⁵. Belangrijker is dat die macht in de democratisch-pluralistische regimes altijd aan bepaalde termijnen gebonden is. Mensen die zich zorgen maken over het voortdurende kabaal en de schandalen die een democratie aan de lopende band te zien geeft, wees hij op een uitspraak van Montesquieu uit diens *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* ('Beschouwingen over de oorzaken van het aanzien van de Romeinen en van hun ondergang')²⁵⁶. 'Steeds wanneer men ziet dat iedereen zich rustig houdt in een staat die zich republiek noemt, kan men er zeker van zijn dat daar geen vrijheid heerst'. De daadkracht van de constitutioneel-pluralistische regimes is in ieder geval sterk afhankelijk van de publieke opinie. Wat deze goed- of afkeurt, bepaalt maar al te vaak de speelruimte van de bestuurders. Omdat de politici maar al te vaak speelbal zijn van deze opinie of van bepaalde partijbelangen is de stabiliteit en de effectiviteit van de democratieën uitermate gediend bij onafhankelijke instanties waarin de rivaliteit van partijen en groepen geen rol speelt. Een competente ambtenarij, een vrije pers en onafhankelijke onderzoeksinstanties om belangrijke vraagstukken bij de

²⁵² R. Aron, 'L'ombre des Bonaparte', *La France libre*, augustus 1943. Herdrukt in *Commentaire* 28 – 29 (1985), p. 359 – 369.

²⁵³ Idem, *Démocratie et totalitarisme*, p. 132.

²⁵⁴ Idem. *ibidem*, p. 148.

²⁵⁵ Idem, *ibidem*, p. 149.

²⁵⁶ Geciteerd bij R. Aron, *ibidem*, p.150: 'Toutes les fois que l'on verra tout le monde tranquille dans un Etat qui se donne le nom de République, on peut être assuré que la liberté n'y est pas.'

kop te pakken, moeten voor het noodzakelijke tegenwicht zorgen²⁵⁷. Ter wille van de stabiliteit van het democratische regime moeten politici sowieso gedisciplineerd zijn om privébelangen niet te ver door te drijven en daardoor het algemene belang uit het oog te verliezen..

De inefficiëntie van de constitutioneel-pluralistische regimes blijkt volgens Aron op schrijvende wijze uit de neiging om compromissen te verkiezen boven daadkrachtige oplossingen. In binnenlandse aangelegenheden kunnen ze tot forse schadeposten leiden, maar ruïneren ze zelden de nationale gemeenschap. Voor de buitenlandse politiek ligt dat anders. De weigering van de Fransen om in de jaren dertig duidelijke keuzes te maken tegenover Hitler maar ook inzake de Algerijnse kwestie was ronduit rampzalig voor het politieke regime zelf²⁵⁸. De doelmatigheid van de democratische regimes wordt volgens Aron verder bedreigd door het feit dat regeringen naarmate ze langer aan het bewind zijn behoudzuchtiger worden. Dat leidt dan weer tot een overreactie bij het nemen van allerlei maatregelen, wanneer een regering aantreedt met een afwijkende partijkleur. Het onorthodoxe (economische) beleid van de linkse Volksfrontregering van socialisten en communisten in 1936 die aantrad na meer dan tien jaar rechts bewind, was in Arons ogen daarvan een treffend voorbeeld.

Ook verkeren democratische regimes verkeren in de permanente verleiding 'toe te geven aan het al te menselijke verlangen naar een gemakkelijk bestaan'²⁵⁹. Het Franse regime stak tegenover de dreiging van het Hitlerregime de kop in het zand: het weigerde voldoende te investeren in het militaire apparaat. Het probleem was volgens Aron ook dat de vertegenwoordigers van democratische regeringen altijd weer geneigd zijn te denken dat hun tegenstanders van autoritaire regimes op hen lijken. Ze hebben echter te maken met tegenstanders die hemelsbreed van hen verschillen. De eersten geloven in compromissen en houden niet van geweld; de nazi's en de Sovjets minachtten daarentegen de compromissen van de burgerlijke democraten en toonden geen enkele scrupule om geweld te gebruiken.

Gezien zijn betrokkenheid bij het permanent kwetsbare democratische regime vroeg Aron zich af hoe instabiliteit en ondoelmatigheid het beste konden worden tegengegaan. Duidelijk was dat het ene democratische regime duidelijk beter functioneerde dan het andere. Met name voor het Amerikaanse en Britse politieke stelsel had Aron waardering omdat zij functioneerden zonder echte constitutionele crisissen. Een van de oorzaken van de grote instabiliteit van het Franse systeem was volgens Aron de kloof tussen constitutie en partijstelsel. Op papier was de democratie prima in orde, maar de grillige en ongedisciplineerde manier waarop de politieke partijen het politieke spel speelden was volgens hem oorzaak van de chronische politieke instabiliteit. Een presidentieel systeem achtte Aron de noodzakelijke manier om de bestuurskracht van zijn land te vergroten. Het regime van de Vijfde Republiek waarin de uitvoerende macht van de president aanzienlijk werd versterkt, stemde van alle Franse republieken die hij meemaakte het best met zijn voorkeur overeen²⁶⁰.

Hoezeer de kwestie hem bezig hield bleek wel uit het feit dat Aron na de oorlog zelf een ontwerp maakte voor een grondwet. Daarin werd de uitvoerende macht van de president versterkt en verder uitgewerkt door wat hij noemde een 'rationalisering van de werkzaamheden van het parlement'. De grondwet van de Vijfde Republiek betekende naar het oordeel van Aron een grote verbetering, omdat de daadkracht van het regime werd vergroot; de zich lang voortslepende dekolonisatie van Algerije kon door dit regime tot een goed einde worden gebracht²⁶¹. Tegelijkertijd zag hij dat ook deze nieuwe grondwet niet aan alle institutionele problemen een einde maakte. De president, met meerderheid van stemmen gekozen, kon een hem niet welgezinde meerderheid in het parlement tegenover zich vinden. Dat kon alsnog leiden tot een crisis van het regime. De oplossing daarvoor, in de vorm van de 'cohabitation' waarbij de president 'samenwoont' met een regering van een afwijkende politieke kleur, maakte Aron niet meer mee.

²⁵⁷ Idem, *ibidem*, p. 155.

²⁵⁸ Idem, *Mémoires*, p. 401.

²⁵⁹ Idem, *Démocratie et totalitarisme*, p. 157.

²⁶⁰ Jean-Claude Casanova, 'Raymond Aron et la politique française' in: *Commentaire*, 28 – 29 (1985), p. 254.

²⁶¹ In de grondwet van de Vijfde Republiek werd de positie van de uitvoerende macht (president en regering onder leiding van de premier) versterkt ten koste van de rol van het parlement. Een grondwetswijziging in 1962 die rechtstreekse verkiezing van de president mogelijk maakte in plaats van door de vertegenwoordigende organen, vergrootte de macht van de president nog eens, maar het was vooral de invulling die de Gaulle gaf aan het ambt dat de Vijfde Republiek tot een presidentieel regime maakte. Van een termijn van zeven jaar werd de ambtsduur van de president in 2001 teruggebracht tot vijf jaar.

Anarchie en tyranniek bestuur

Gebrek aan effectiviteit van de constitutioneel-pluralistische regimes was tot daar aan toe, maar het kwam ook meermalen voor dat die regimes ontaardden in regelrechte anarchie of zelfs tyranniek bestuur, precies zoals de politieke denkers uit de Oudheid dat hadden voorzien. De republiek van Weimar die vervangen werd door het Hitler-regime was het duidelijkste voorbeeld; de Franse Vierde Republiek verviel door de Algerijnse kwestie in anarchie. De tyrannie werd toen op het laatste moment voorkomen doordat generaal de Gaulle als een door de wet gedekte redder naar voren werd geschoven, een 'sauveur legal'. Op die manier werd de wettigheid pro forma gerespecteerd en een burgeroorlog voorkomen ²⁶².

Volgens Aron konden de democratische regimes op twee manieren wegzinken in anarchie en vervallen in tyranniek bestuur. Op de eerste plaats wanneer een regime niet diep genoeg geworteld was, op de tweede plaats door slijtage. In het eerste geval was die anarchie het gevolg van een overdaad aan oligarchie, in het tweede geval werd ze voorbereid door demagogie. De Franse geschiedenis van de negentiende eeuw kende volgens Aron menig voorbeeld van de eerste soort. De constitutionele spelregels werden door een politieke elite onvoldoende in acht genomen en dat was volgens Aron de diepere oorzaak van de staatsgrepen van 1830, 1848 en 1852. Een situatie die in de twintigste eeuw slechts te vergelijken was met de vele staatsgrepen in Latijns-Amerikaanse en ook zichtbaar werden in veel jonge democratieën in de Derde Wereld. De vele uiteenlopende eisen waaraan zij in korte tijd het hoofd moesten bieden waren volgens Aron een voedingsbodem van anarchie ²⁶³.

In de republiek van Weimar en in de Franse Vierde Republiek was de oorzaak van de anarchie gelegen in het feit dat grote groepen burgers de wetten niet langer wensten te respecteren. Zo werd de legitimiteit van deze regimes aangetast. Burgers van de constitutioneel-pluralistische regimes moeten, aldus Aron, aan eisen voldoen die niet altijd even makkelijk met elkaar zijn te verzoenen: respect voor de wetten en in het bijzonder voor de grondwet die het kader vormt waarbinnen conflicten moeten worden uitgevochten en die de waarborg zijn van het regime. Het verwoorden van eisen en gevoelens is tot zekere hoogte toegestaan, maar als burgers daarin te ver gaan, verdwijnt de kans op overeenstemming. Zij moeten dus gevoel hebben voor het compromis. Zowel in de Vierde Republiek als in de republiek van Weimar ontbrak het daaraan, aldus Aron ²⁶⁴.

Het theoretische onderscheid dat Aron maakte tussen enerzijds regimes die nog niet geworteld zijn en daarom tegenstand van bepaalde partijen of groepen in de bevolking ondervinden en anderzijds regimes die zich overleefd hebben en aan slijtage tenonder gaan, blijkt in de praktijk overigens moeilijk hanteerbaar. Met evenveel gemak zou van de republiek van Weimar gezegd kunnen worden dat dit regime, de eerste republiek in de Duitse geschiedenis, niet leed aan slijtage maar onvoldoende geworteld was in de Duitse samenleving. Het was immers opgericht na een oorlog die de Duitsers verloren hadden. Hetzelfde gold voor de Franse Vierde Republiek, die volgens Aron door slijtage ten onder ging. Met evenveel recht zou men kunnen zeggen dat geen enkel Frans regime sinds de Revolutie werkelijk geworteld is geweest in de Franse samenleving ²⁶⁵. Pas het regime van de Vijfde Republiek kon blijkens peilingen op de instemming van een meerderheid van de Fransen rekenen.

²⁶² R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, p. 369; *Mémoires*, p. 401-402. Een 'sauveur legal' kwam vaker in de Franse geschiedenis voor. Aron trekt een parallel met de republiek van het Rome uit de Oudheid. In noodsituaties kon dan voor een beperkte periode een dictator worden aangewezen die een wettige positie had. Zie voor de rol van de dictator in het oude Rome 'Roman history' in: *Encyclopaedia Britannica* (1973), deel 19, p. 508.

²⁶³ Idem, *ibidem*, p.169 – 175.

²⁶⁴ Idem, *ibidem*, p.179.

²⁶⁵ Idem, *ibidem*, p.366.

De totalitaire staat

De kwalen en bedreigingen waaraan de constitutioneel-pluralistische regimes het hoofd moesten bieden, vergeleek Aron met regimes die geleid werden door een monopolistische partij. Dat kwam neer op een uitvoerige analyse van het Sovjet-bewind (1917-1991). Hoewel de Sovjet-Unie pretendeerde democratisch te zijn, tot driemaal toe een grondwet kreeg (in 1918, in 1924 en in 1936), op gezette tijden verkiezingen hield voor een volkscongres, ging het louter om ficties. Eens te meer, aldus Aron, spoorde de ideologie van het bewind niet met de werkelijkheid. Het Sovjet-regime was wezenlijk oligarchisch, om niet te zeggen ‘tirannie’²⁶⁶. In de Sovjet-Unie was elke instantie of organisatie op welk niveau ook op enigerlei wijze gekoppeld aan de staat en daarmee aan haar onderhorig. Dit in tegenstelling tot het Westen waarin een veelheid aan organisaties en instellingen bestond die los van de staat konden opereren. In de Sovjet-Unie had één partij het monopolie op de politieke activiteit, domineerde de staat en legde met alle dwang- en propagandamiddelen haar ideologie op aan de andere instanties in het land. Het regime bepaalde de regeer- en levensstijl, de organisatie van het gemeenschapsleven en van de economie²⁶⁷. Dit maakte het totalitaire karakter uit van het Sovjetbewind. Terreur hield het regime in leven.

De terreur had vanaf het ontstaan van de Sovjet-Unie een legale basis en werd in de loop der jaren steeds verder verfijnd. Terreur werd ingezet tegen ‘klassevijanden’, tegen hele bevolkingsgroepen zoals de koelakken, en later ook tegen de trouwste aanhangers van het regime, de leden van de communistische partij, hetgeen culmineerde in de showprocessen in Moskou in de jaren dertig.

De communistische partij was almachtig, maar deze almacht kon pas echt totalitair worden door de ideologie van de partij die haar een absolute macht verleende, niet op de laatste plaats over de waarheid zelf²⁶⁸. Staat en maatschappij gingen in het totalitaire systeem in elkaar op: de economische en professionele activiteiten van de mensen vielen onder het beheer van de staat. Wie in zijn beroepsbezigdheden fouten maakte beging dan ook fouten tegen de ideologie.

In hoeverre was nu dit Sovjet-totalitarisme vergelijkbaar met dat van het Hitler-regime? Hannah Arendt argumenteerde in *The Origins of Totalitarianism* dat het totalitaire karakter van het Nazi-regime en dat van de Sovjet-Unie twee varianten van dezelfde soort waren en daarmee een regime zonder precedent waren²⁶⁹. Aron was daar minder zeker van. Er waren onloochenbare overeenkomsten, maar tegelijkertijd kon je volgens hem de verschillen in inspiratie, ideeën en doeleinden niet negeren. De kwestie kon volgens Aron niet definitief beantwoord worden, omdat het nationaal-socialistische regime anders dan het Sovjet-regime niet de tijd had gekregen om zich volledig te ontwikkelen. De collectivisatie van de landbouw en de grote zuiveringen in de Sovjet-Unie hadden in de jaren dertig miljoenen slachtoffers geëist. Vergeleek men die maatregel met de vernietiging van de joden, dan was volgens Aron het doel van de Sovjet-terreur geweest een samenleving te creëren die volledig overeenstemde met een ideaal. De Nazi’s waren daarentegen volgens hem slechts uit geweest op de vernietiging van een hen onwelgevallig volk, de joden. Daarom was er een essentieel verschil tussen beide totalitaire systemen. In het ene geval was er de wil om een nieuw regime op te bouwen en misschien een nieuwe mens te creëren, wat dat verder ook mocht inhouden, de Nazi’s wilden slechts vernietigen. De Sovjet-Unie had door naar het woord van Pascal een engel van de mens te willen maken het beest in hem te voorschijn geroepen. De Nazi’s wedijverden in hun gedrag met roofdieren en slaagden daarin maar te goed, aldus Aron²⁷⁰.

Tenslotte vroeg Aron zich af hoe zou men de originaliteit van het totalitaire Sovjet-regime zou kunnen omschrijven. In ieder geval niet door haar in te passen in de historische filosofie van Marx. Het tsarenregime was in Marx’ optiek allerm minst rijp voor een socialistisch revolutie, hoezeer Lenin en Trotsky dat ook hadden proberen aan te tonen door met nieuwe aanvullingen op Marx’ leer aan te komen. Een mogelijke aanwijzing voor de originaliteit van dit regime leverde volgens Aron de manier

²⁶⁶ Idem, *ibidem*, p. 263.

²⁶⁷ Idem, *ibidem*, p. 281, 272 – 277

²⁶⁸ Idem, *ibidem*, p. 284.

²⁶⁹ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*. New York, Harcourt Brace & Company, 1951 Gedeeltelijke herdruk in: *The portable Hannah Arendt*. New York, Penquin 2000.

²⁷⁰ R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, p. 290 – 299.

op waarop de bolsjewieken in hun land in recordtijd een zware industrie uit de grond wisten te stampen ²⁷¹. Dat was de vrucht van een politiek systeem dat twee zaken met elkaar combineerde: de absolute macht van één of van een handvol mannen, die een oppermachtige bureaucratie in technisch, economisch, administratief en ideologisch opzicht tot hun beschikking hadden. Dit bureaucratische absolutisme van de Sovjet-Unie deed Aron denken aan de oude despotische rijken van Azië. Marx zou, als hij de Sovjet-Unie had gekend, haar hebben kunnen opvatten als een voorbeeld van de Aziatische productiewijze, die variant van de wijze van produceren die zijns inziens niet paste in de historische ontwikkeling van de mensheid waarbij de diverse, steeds meer verfijnde productiewijzen als uitgangspunt dienden. De Aziatische productiewijze kon niet beschreven worden als de onderwerping van de slaven, de horigen of de loonslaven aan een bezittende klasse die alle productiemiddelen bezaten, maar juist door de onderwerping van alle werkers aan de staat. Terwijl er in de andere productiestelsels sprake was van een klassenstrijd, werd in de Aziatische productiewijze de hele maatschappij uitgebuit door de staat of een bureaucratische klasse. Zo bezien was de Sovjet-Unie een monstrueuze karikatuur van Marx' ideaal. Maar de typering van de Sovjet-Unie als Aziatische productiewijze was op zich volgens Aron niet toereikend. Het bureaucratische absolutisme van de Sovjet-Unie hield daarnaast de restanten van zijn revolutionaire oorsprong intact. Fascinerend en paradoxaal aan dit systeem was volgens hem de combinatie van bureaucratisch absolutisme en revolutionaire bedoelingen.²⁷² Daardoor was het voortdurend uit op expansie en machtsuitbreiding. Veel despotische regimes uit het verleden waren op godsdienstig geloof gebaseerd, en daarmee conservatief, de despotie van de Sovjet-Unie ging terug op een ideologie van westerse origine die rationalistisch was en op de alledaagse werkelijkheid gericht was en deze zelf ook weer heftig bekritiseerde. Als hoog ontwikkelde industriële samenleving beschikte het Sovjetregime over middelen die geen enkele despotie uit het verleden had bezeten. Dit maakte volgens Aron zijn originaliteit uit.

De regimes vergeleken: onvolkomenheden tegenover fundamentele gebreken

De constitutioneel-pluralistische regimes noemde Aron prozaïsch: de manier waarop het machtspeel werd bedreven was bepaald niet altijd verheffend. De doelstellingen en prestaties van de marxistische regimes spraken bij de vooruitstrevende Franse intelligentsia tot de verbeelding, maar juist omdat daar de verbeelding aan de macht was gekomen moest men ze volgens Aron wantrouwen. In de constitutioneel-pluralistische regimes vielen de schaduwzijden eerder op dan de positieve zijden. Ze zijn oligarchisch – achter het spel van de partijen gaat nogal eens de almacht van een minderheid schuil; ze zijn demagogisch – in de partijstrijd verliest men het gemeenschappelijke goed uit het oog; ze zijn ondoeltreffend – in een regime waarin alle groepen het recht hebben om hun belangen te verdedigen, kunnen zelden doortastende maatregelen worden genomen.

De onvolkomenheden van de constitutioneel-pluralistische regimes blijken ook uit de vrijheden die worden gerespecteerd. Aron onderscheidde drie soorten vrijheden. Vrijheden die door Marx bestempeld werden als formele vrijheden en die hij daarom niet van wezenlijk belang vond. Op de eerste plaats de garantie dat burgers niet kunnen worden lastig gevallen zolang ze de wet respecteren. Op de tweede plaats het recht van de burger om zijn eigen opinies erop na te houden over ongeacht elk onderwerp zonder dat de staat hem voorschrijft hoe hij daarover moet denken. En tenslotte de vrijheid om deel te nemen aan het overleg over publieke aangelegenheden en aan de verkiezingen voor het bestuur. Daar zouden volgens Aron twee andere vrijheden aan toegevoegd moeten worden ²⁷³. Iemand die vanaf zijn vroegste jeugd de indruk heeft dat hij de gevangene is van zijn maatschappelijke omstandigheden zonder de kans of hoop op verbetering is niet vrij. Een minimum aan sociale mobiliteit is dus een vereiste. Verder dienen de werkomstandigheden correct te zijn. Mensen mogen niet aan willekeurig gezag worden bloot gesteld en dienen beloofd te worden in overeenstemming met hun inspanningen. Aan deze twee laatste vrijheden, die Marx eerder de 'werkelijke vrijheden' zou hebben genoemd, ontbrak het nog wel eens in de westers-democratische regimes. De communistische regimes namen daarentegen de eerste drie genoemde vrijheden niet serieus, terwijl de inwoners van

²⁷¹ Idem, *ibidem*, p. 315.

²⁷² Idem, *ibidem*, p. 315.

²⁷³ Idem, *ibidem*, p. 350.

die regimes wel degelijk aan die vrijheden waarde hechtten, zoals de opstanden in de satellietstaten van de Sovjet-Unie maar al te vaak hadden bewezen. Dat was een essentiële onvolkomenheid naast het feit dat de werkelijke vrijheden evenmin gerespecteerd werden. De gebreken van de democratische staten achtte Aron daarentegen voor verbeteringen vatbaar. ‘Tenzij men geweld prefereert boven discussie of vrede boven oorlog, is een constitutioneel-pluralistisch regime dus te prefereren boven een regime met een monopolistische partij.’²⁷⁴

De Franse Vierde republiek bezat zo ongeveer alle kwalen van een constitutioneel-pluralistisch regime, maar ze was volgens Aron toch te verkiezen boven het regime met een monopolistische partij, omdat de constitutionaliteit uiteindelijk gehandhaafd bleef. In een hoog ontwikkelde samenleving valt ook niet aan een meer-partijensysteem te ontkomen, het is de essentie ervan²⁷⁵. Voor de georganiseerde wedijver ter wille van een wettig bestuur bestaat nu eenmaal geen alternatief, tenzij willekeur en geweld. Het veelpartijenstelsel maakt deelname mogelijk van alle burgers aan het politieke leven. Wie de organisatie van de competitie van de macht en de deelname aan verkiezingen en debat elimineert, tast de beginselen aan waarop onze moderne beschaving is gebaseerd, aldus Aron. Daarom achtte hij de gebreken van de monopolistische regimes essentieel: ze raken aan de kern van dergelijke regimes en zijn niet voor verbetering vatbaar²⁷⁶. Als de communistische samenleving inderdaad de homogene klassenloze maatschappij zou zijn geweest zoals de communistische ideologie het voorstelde, zou het partijmonopolie niet nodig zijn geweest. Door orthodoxie in denken en handelen met geweld op te leggen gaf de communistische partij toe dat er geen sprake was van een klassenloze maatschappij en handelde zij uitgesproken ondemocratisch. Aron vond het niettemin opmerkelijk dat de communistische partijen in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten aan de democratische fictie vasthielden. Er werden immers verkiezingen gehouden en er werd geschermd met de democratische legitimiteit van de bestuurders. Hij zag daarin het bewijs dat het geloof in het ideaal van de democratie in de Sovjet-Unie niet helemaal verloren was gegaan²⁷⁷. De manipulaties met de verkiezingen werden gerechtvaardigd met een verwijzing naar de nog niet helemaal volmaakte omstandigheden. De machthebbers suggereerden daarmee dat men anders te werk zou gaan, wanneer de klassen uit de samenleving zouden zijn verdwenen. Het regime met een monopolistische partij zou slechts een onvermijdelijke overgangsfase zijn en geen doel op zich.

De ‘prometheïsche’ ambitie van de moderne tijd

Het onderzoek naar de geschiedenis in haar feitelijk verloop, ‘l’histoire se faisant’, oorspronkelijk begonnen met het motief de keuze te rechtvaardigen voor het regime waaronder hij wenste te leven, was bij Aron uitgelopen op een afgewogen analyse van het functioneren van de moderne industriële samenlevingen in economisch, sociaal en politiek opzicht. In de geest van Marx had hij alle dimensies van deze samenlevingen onderzocht en daardoor de resultaten van Marx’ eigen maatschappijanalyse weerlegd. Daarmee hoopte hij een realistisch beeld van die samenlevingen geschetst te hebben. Werk, nijverheid is de belangrijkste bron van welvaart, de motor ook van de vooruitgang, in tegenstelling tot de pre-industriële samenlevingen waar bezit en rijkdom langs vererving of verovering verkregen konden worden. Daarom bleef Aron de moderne samenleving een industriële noemen, ook al raakte in de jaren zestig de aanduiding postindustriële samenleving in de mode.

De economische groei die gelijk opging met een geweldige technische vooruitgang in de afgelopen twee eeuwen had een ongekend historisch precedent geschapen. Voor het eerst was welvaart en aanzien door deze vooruitgang maar ook door de afbrokkeling en afbraak van eeuwenoude hiërarchieën in principe binnen het bereik van iedereen komen te liggen. De oude sociale structuren waren door de hoge vlucht van de economie radicaal door elkaar geschud, maar van een eenzijdige determinering van de economische krachten op de sociale structuren was geen sprake en de politieke structuur van de moderne samenlevingen behield even zeer een bepaalde autonomie. Het streven naar gelijkheid dat onder de impuls van de marxistische kritiek zo sterk was gaan klinken, was deel gaan uitmaken van vrijwel alle politieke ideologieën van de moderne staten. Overal werd aan dit ideaal eer

²⁷⁴ Idem, *ibidem*, p. 354.

²⁷⁵ Idem, *ibidem*, p. 346 – 348.

²⁷⁶ Idem, *ibidem*, p. 342 – 343.

²⁷⁷ Idem, *ibidem*, p. 343.

bewezen. De illusie werd daardoor gecreëerd dat de perfectionering die in technisch opzicht in het verschiep lag ook in sociaal opzicht bereikt kon worden en dus ook van boven af te managen was. Het communistische experiment was het duidelijkste voorbeeld van zo'n poging maar liet ook zien dat dit jammerlijk was mislukt. Maar ook de sociaal-democratieën en de meeste andere politieke stromingen in de niet-communistische regimes hadden in meer of mindere mate ditzelfde maakbaarheidsideaal gekoesterd. De als onduelbaar beschouwde verschillen in sociaal opzicht proberen te overwinnen was wat Aron de 'prometheïsche' ambitie van de moderne tijd noemde ²⁷⁸. Deze ambitie was direct gelieerd aan de vooruitgangsfilosofie van de Verlichting. Veel meer dan in de tijd van het Ancien Regime waarin berust werd in de verschillen en deze tot op zekere hoogte als natuurlijk werden ervaren, bracht deze 'prometheïsche ambitie' van de zelfbewuste Verlichtingsmens met zich mee dat hij als 'meester en bezitter van de natuur' (Descartes) ²⁷⁹ zich niet kon neerleggen bij de kloof tussen ideaal en werkelijkheid. Vandaar de heftige kritiek waaraan met name de kapitalistische maatschappijen in de jaren zestig en zeventig vanuit eigen gelederen werden onderworpen omdat zij ondanks de enorm toegenomen welvaart niet voldoende werkten aan de vermindering of afschaffing van de sociale ongelijkheid.

Aron antwoordde deze critici in een studie, getiteld *Les Désillusions du progrès*. ('De teleurstellingen van de vooruitgang'). De critici, met name de marxistische, hadden onvoldoende besef van de eigenschappen van de sociale werkelijkheid. Geen enkele maatschappij zou, als ze met deze kritiek zou worden geconfronteerd, zich ooit kunnen rechtvaardigen. Er bestaat geen 'sociodicee', een aroniaans neologisme gevormd naar analogie van de theodicee – de rechtvaardiging van het bestaan van God in een wereld vol kwaad: elke maatschappij is helaas per definitie gedoemd om in meer of mindere mate onrechtvaardig te zijn. Om dat te verduidelijken bracht Aron zijn historische kennisleer en filosofie in stelling. De samenlevingen kunnen in hun ontwikkelingsgang nu eenmaal niet gestuurd worden door een 'bewuste wil' ²⁸⁰. Mensen en hun samenlevingen zijn niet te vergelijken met een organisme dat men op technische wijze kan manipuleren. De sociale ongelijkheid die was blijven bestaan ondanks de enorme productiegroei die toch welzijn en welvaart voor allen zou moeten kunnen verzekeren, was uiteindelijk terug te voeren op die productiviteitsstijging. Behoeftte aan macht en rijkdom liepen parallel met deze productiviteitsstijging en veroorzaakten daardoor onherroepelijk grote verschillen.

Wat de critici in hun maatschappijkritiek volgens Aron negeerden was het *historische*, dat wil zeggen wezenlijk contingente karakter van de sociale realiteit. De geschiedenis die de mensen maken en niet vooraf kunnen voorzien, is nu eenmaal het resultaat en samenspel van onvoorziene wederwaardigheden en blijft daardoor in menig opzicht immoreel en irrationeel. Geen enkele ontwikkelde samenleving 'zet zijn middelen in zoals een wijze dat zou doen, geen enkele respecteert de prioriteiten die mensen van goede wil erop nahouden' ²⁸¹. Het probleem is dat het sociale bouwwerk niet door een bepaalde wil geleid kan worden. Zover reikt de almacht van de staatslieden niet. Waar het niettemin geprobeerd wordt, ligt tirannie in het verschiep.

Niet alleen de gelijkheid is een niet te realiseren ideaal, ook het streven naar universaliteit is gedoemd te mislukken. Mensen dromen graag van een met zichzelf verzoende mensheid. De techniek, de moderne communicatiemiddelen en ook bepaalde economische principes die in toenemende mate uit een soort van overlevingsdrang overal in de wereld ingang hebben gevonden, ziet men ten onrechte aan voor een universele wereldorde. Als daarmee gesuggereerd wordt dat de wereld een is geworden, komt men bedrogen uit ²⁸². De vooroordelen over rassen kan men niet wegpoetsen, culturele en religieuze verschillen, meestal ook nationaal gebonden, zijn een onherroepelijke realiteit. Nieuw in de moderne geschiedenis is dat we veel meer dan voorheen in eigen omgeving met die grote verschillen geconfronteerd worden. Meer dan ooit geldt daarom de eis tot tolerantie om de wereld leefbaar te houden ²⁸³. De gewenste of geïdealiseerde universaliteit wordt ook weersproken door die veelheid aan staten wier belangen nu eenmaal lang niet altijd parallel lopen, maar juist vaak tegenstrijdig zijn. Al

²⁷⁸ Idem, *Essai sur les libertés*, p. 64 – 65.

²⁷⁹ Idem, *Les Désillusions du progrès. Essai sur la dialectique de la modernité*, p. 287.

²⁸⁰ Idem, *ibidem*, p. 287.

²⁸¹ Idem, *ibidem*, p. 287.

²⁸² Idem, 'L'aube de l'histoire universelle' in: *Dimensions de la conscience historique*, p. 248.

²⁸³ Idem, *ibidem*, p. 252.

deze staten geven samen vorm aan de geschiedenis en de toekomst daarvan valt niet te voorzien en is niet bij voorbaat rationeel. Zij die dromen van een universele staat, of deze zouden willen afdwingen hebben een technische oplossing in gedachten die bij tenuitvoerlegging tyranniserend werkt. Daarmee zou eens te meer het historische, aan eigen wetten gehoorzamende karakter van onze moderne samenlevingen worden genegeerd, aldus Aron ²⁸⁴.

Conclusies; de onmogelijke convergentie

In zijn lessen over de industriële samenleving schetste Aron zijn eigen alternatieve geschiedfilosofie, ontdaan van ideologische vooroordelen. Hij ontmythologiseerde de verschillen tussen West en Oost en probeerde de werkelijke stand van zaken in economisch, sociaal en politiek opzicht van de moderne regimes zo nauwkeurig mogelijk te beschrijven. In plaats van in speculaties te blijven steken toetste hij zijn vooronderstellingen aandachtig aan de feiten. Hij kon daardoor de verhouding tussen economische basis, sociale verhoudingen en politiek op een andere wijze invullen dan tot op dat moment gebruikelijk was. Daardoor schetste hij een adequater beeld van de werkelijke historische ontwikkelingen die door allerlei ideologieën vertekend werden weergegeven.

De hoge vlucht van het 'industrialisme', zo constateerde Aron, is het kenmerk bij uitstek van de moderne maatschappij. Door werk en door de toepassing van nieuwe wetenschappelijke en technische inzichten in de arbeid komen de mensen tot meer welvaart en vinden zij hun bestemming. Dit inzicht van de negentiende-eeuwer Saint-Simon wordt op welsprekende wijze bevestigd door het belang dat politici vandaag de dag aan een goed functionerende economie hechten. Niet voor niets worden zij op de allereerste plaats daar op afgerekend. De forse stijging van de welvaart in de jaren vijftig, onderdeel van 'Les Trente Glorieuses', zoals de economische voorspoed in de eerste drie naoorlogse decennia door de Franse econoom Jean Fourastié werd betiteld, deed het ideologische discours in de jaren vijftig verbleken. Het stimuleerde Aron in de uitwerking van zijn ideeën over de industriële samenleving. Achteraf meende hij overigens dat hij deze onder de indruk van de hoge economische groeicijfers iets te hoog had ingeschat. De afnemende groei in de jaren zeventig had te maken met de hogere oliepijzen, die aan het 'economische wonder' een eind maakten; dat daar op termijn een eind aan moest komen, had Aron overigens al begrepen uit de afloop van de Suezcrisis in 1956 die neerkwamen op verdere afhankelijkheid van de westerse landen van derden in de oliebevoorrading ²⁸⁵.

Deze snelle groei was ook wel de voornaamste reden dat Aron achteraf gezien in de *Dix-huit leçons* een te zonnig beeld had geschetst van de mogelijkheden van de Sovjet-economie. In het licht van de stagnatie waaraan deze economie in de jaren zeventig en tachtig begon te lijden erkende hij in de *Mémoires* dat hij daarvan een te rooskleurig beeld had geschetst ²⁸⁶. Het was niettemin onmiskenbaar dat haar ontwikkeling in essentie opvallend veel overeenkomsten vertoonde met die van de westerse landen. De fases waarin zij door heen waren gegaan had Colin Clark, de econoom die Aron bij voorkeur citeerde, op verhelderende wijze beschreven. De economische infrastructuur, de arbeidsdeling en de verdeling van de arbeidskrachten over de verschillende beroepen kwamen zowel in West als in Oost in globale zin met elkaar overeen.

De effecten van de snel groeiende economie konden op sociaal gebied niet uitblijven. De sociale differentiatie in beroepsmogelijkheden maar ook in verschillen van levensstijl namen toe. Maar de aloude hiërarchische verhoudingen, zoals tussen die tussen werknemers en managers/bazen, bleven intact ondanks de ideologie die daarover in het communistische oosten werd beleden. De toegenomen welvaart maakte extreme verschillen tussen rijk en arm ongedaan, maar ondanks de economische expansie verdwenen de sociale verschillen in beide varianten van de industriële samenleving niet. Er bleef een gematigde niet-marxistische vorm van klassestrijd bestaan: de permanente strijd tussen de diverse sociale groeperingen om de verdeling van de nationale koek, in het Oosten verhuld; in het Westen kwam ze openlijk aan het licht.

De ideologie had door de toepassing van bepaalde dogma's duidelijk een remmend effect op de economische resultaten van de communistische regimes. De collectief georganiseerde landbouw, in eerste instantie door het Sovjetbewind gemotiveerd om een zware industrie te ontwikkelen die vroeg

²⁸⁴ Idem, *Les Désillusions du progrès*, p. 289 – 290.

²⁸⁵ Idem, *Espoir et peur du siècle*, p. 354.

²⁸⁶ Idem, *Mémoires*, p. 408

om de concentratie van grote aantallen arbeiders in de steden, bleek uiterst ondoeltreffend, maar zij werd gediceerd door het marxistische dogma dat privébezit van de grond uit den boze was. Uit dit voorbeeld alleen al bleek dat de economie niet de politiek domineerde zoals de ideologie voorschreef, maar dat het juist andersom was. Economie en sociale stratificatie vertonen de kenmerken die bij een industriële samenleving horen, maar het is het politieke regime dat het verschil maakt. De economisch-sociale ontwikkelingen leggen allerminst het een-partijstelsel op noch determineren zij bij voorbaat het partijpluralisme. De industriële samenleving kan niet gekoppeld worden aan een specifiek politiek regime²⁸⁷. Zoals Tocqueville onderstreepte, aldus Aron, is het de verantwoordelijkheid van de mensen of zij kiezen voor vrijheid dan wel onderworpenheid, en daarmee voor het regime waaronder ze willen leven²⁸⁸.

Op grond van de voorspoedige naoorlogse economische ontwikkelingen maakte in de jaren zestig bij een aantal links georiënteerde intellectuelen de zogenaamde convergentiethese furore: de opvatting dat West en Oost in politiek opzicht naar elkaar toe zouden groeien.²⁸⁹ De Britse sovietoloog Isaac Deutscher en de Franse politicoloog Maurice Duverger geloofden dat de overeenkomsten in economische structuur de opmaat zouden vormen naar één soort politiek regime. Deutscher schetste daarover een rooskleurig beeld in zijn in 1953 verschenen boek *Russia after Stalin*. In zijn in 1964 verschenen *Introduction à la politique* had Duverger geschreven: 'De Sovjet-Unie en de volksdemocratieën worden nooit kapitalistisch; de Verenigde Staten en Europa worden nooit communistisch. Maar zowel de eersten als de laatsten lijken zich te ontwikkelen in de richting van het socialisme op grond van een dubbele beweging: in het Oosten door liberalisering, in het Westen door socialisme. Dat deze dubbele beweging tegen enorme obstakels oploopt, dat de weg er naar toe lang is en niet in een rechte lijn verloopt, is waarschijnlijk. Maar de beweging er naar toe lijkt onweerstaanbaar.'²⁹⁰ De Sovjets zouden bepaalde 'kapitalistische' maatregelen doorvoeren zoals toegeven aan de verwachtingen van consumenten en liberalisering van het regime. De kapitalistische maatschappijen zouden door sociale maatregelen opschuiven in de richting van een planeconomie. De nationalisering in sommige westerse regimes werden door sommigen al als een voorbode daarvan gezien. Aron maakte korte metten met deze theorie. In tegenstelling tot wat Duverger beweerde bestond er in de toenmalige Sovjet-Unie volgens Aron 'geen rationale noodzaak'²⁹¹ om de grotere vrijheden toe te staan. Voor de Sovjetnomenklatura was het juist belangrijk de vrijheid beperkt te houden, omdat haar positie anders gevaar liep. De liberalisering in de Sovjet-Unie was dan ook volgens Aron aan een bepaalde grens gebonden. Als vrijheid betekende dat de ideologische orthodoxie waarop haar macht berustte, zou worden aangevochten, zou de nomenklatura onverwijld ingrijpen. Een liberalisering in westerse stijl, zo schreef Aron in 1983 in zijn *Mémoires*, zou onherroepelijk de val van het regime inleiden²⁹². Toen Gorbatsjov enkele jaren na de dood van Aron de glasnost en perestrojka lanceerde en daarmee de ideologie van het bewind ter discussie stelde, leidde dit inderdaad tot desintegratie en uiteindelijke val van het Sovjetrijk. Het waren daarmee uiteindelijk politieke beslissingen die het regime de das omdeden. Daarmee werd Arons centrale stelling bevestigd.

²⁸⁷ Idem, *ibidem*, p. 405.

²⁸⁸ Idem, *ibidem*, p. 405

²⁸⁹ Zie bijvoorbeeld voor Nederland het tijdschrift *Oost-West*, derde jaargang nr. 8, 1964, waarin de econoom J. Pen op grond van politieke argumenten korte metten maakt met het optimisme van Duverger. Ook de econoom J. Tinbergen was aanhanger van de convergentietheorie.

²⁹⁰ Geciteerd bij R. Aron, *Mémoires*, p. 403.

²⁹¹ R. Aron, *Mémoires*, p. 404.

²⁹² Idem, *ibidem*, p. 407.

VII: Realist in de internationale betrekkingen

Peut-être la grande illusion des Européens n'est-elle pas tant de parier sur la raison que de méconnaître la contrepartie de ce pari. Pour sauver les hommes de leurs propres moyens de destruction, il a fallu 'sauver' les guerres. Les Européens voudraient franchir un pas de plus et dire 'adieu aux armes'.²⁹³
Penser la guerre, Clausewitz II, p. 285.

'Vrede onmogelijk, oorlog onwaarschijnlijk'

Principiële redenen én praktische omstandigheden voerden Aron naar de studie van de internationale politiek. Deze sloot logisch aan op de studie naar de aard van de moderne politieke regimes; het voortbestaan van deze regimes is immers sterk afhankelijk van de relaties die ze onderling onderhouden. Zij paste ook in zijn streven de moderne industriële maatschappij in al zijn politieke aspecten te bestuderen: de internationale betrekkingen waren een onmisbaar aspect van zijn project om de geschiedenis in haar feitelijke verloop ('l'histoire se faisant') te begrijpen. Daarmee was deze studie trouwens ook een correctie op het werk van Marx. Die had aparte bestudering van de internationale betrekkingen onbelangrijk gevonden, want deze waren in zijn ogen volledig ondergeschikt aan de dominante economische ontwikkelingen. Als het kapitalisme eenmaal door een revolutie geëlimineerd was, zouden internationale conflicten zich niet langer voordoen; vriendschap zou als het ware vanzelf heersen tussen de landen die bekeerd waren tot het socialisme, zo suggereerde hij.²⁹⁴ Nergens kwam het in het voorgaande hoofdstuk beklemtoonde politieke primaat in de moderne samenleving juist meer tot uiting dan in de betrekkingen die staten er onderling op nahouden. Van die internationale betrekkingen waren de oorlogen een wezenlijk onderdeel: ook de moderne, industriële samenleving bleek, anders dan de negentiende-eeuwer Comte, dacht niet gevrijwaard te zijn van oorlog. Deze behoorde, aldus Aron, tot wat Toynbee 'history as usual' noemde.

Tegelijkertijd was het duidelijk dat de tumultueuze politieke ontwikkelingen direct na de oorlog Aron ertoe aanzette zich te storten op de internationale politiek. Hij had, zoals hij in terugblik verklaarde, geen weerstand kunnen bieden aan het politieke virus dat zich toen van hem meester maakte en daarom ging hij zich in woord en daad intensief bemoeien met de politiek, zowel nationaal als internationaal. Tot zijn dood schreef Aron voor achtereenvolgens *Combat*, *Le Figaro* en *L'Express* over deze zaken.

Het eerste dat hij zijn lezers duidelijk wilde maken was dat de positie van Frankrijk op het wereldtoneel na de oorlog ingrijpend was veranderd en dat dit niet zonder gevolgen kon blijven; hij bepleitte afstand door Frankrijk van zijn koloniën, Algerije niet uitgezonderd, ook al bezat dat vanwege zijn grote aantal pied-noirs een bijzondere status voor Frankrijk. Hij maakte zich tegenover de expansief ingestelde Sovjet-Unie sterk voor herstel van het militaire en politieke machtsevenwicht in Europa na het snelle vertrek van de Amerikanen in 1945, keerde zich daarom tegen de voorstanders van een neutraliteitspolitiek in eigen land en verdedigde de oprichting van de NAVO en de oprichting van de Bondsrepubliek om het ontstane machtsvacuüm in Europa op te vullen. Geheel in lijn daarmee steunde hij de opbouw van een nucleair arsenaal om dat machtsniveau in stand te houden.

Maar naast het op de actualiteit gerichte commentaar wilde hij de nieuwe context belichten waarbinnen de buitenlandse politiek van Frankrijk zich nu moest voltrekken. In twee boeken, *Le Grand Schisme* uit 1948²⁹⁵, drie jaar later gevolgd door *Les Guerres en chaîne*²⁹⁶, schetste hij deze context en evalueerde hij de oordelen uit zijn krantenartikelen. Hij gaf zich rekenschap van de grote veranderingen die de oorlog teweeg had gebracht en van de diepere onderstromen die deze veranderingen begrijpelijk maakten. Beide boeken schetsten als het ware het coördinatenstelsel van de

²⁹³ 'De grote illusie van de Europeanen is misschien niet zozeer dat ze mikken op de rede als wel de keerzijde daarvan. Om de mensen te bevrijden van hun eigen vernietigingsmiddelen, heeft men de oorlogen moeten 'redden'. De Europeanen zouden een stap verder willen gaan en vaarwel willen zeggen aan de wapens.'

²⁹⁴ Aron analyseert Marx' opvattingen over de internationale betrekkingen in *Le Marxisme de Marx*, p. 266-271 en 627.

²⁹⁵ Idem, *Le Grand Schisme*. Paris, Gallimard 1948

²⁹⁶ Idem, *Les Guerres en chaîne*. Paris, Gallimard 1951

nieuwe geopolitieke situatie halverwege de twintigste eeuw. Ze gaven de aanzet tot een sociologie van de internationale betrekkingen. De multipolaire constellatie die het politieke krachtenveld van het negentiende-eeuwse Europa kenmerkte had na de overwinning op Nazi-Duitsland plaats gemaakt voor de dominantie van twee perifere grootmachten, de Verenigde Staten en Sovjet-Unie. Een juist begrip van deze nieuwe diplomatieke en militaire naoorlogse constellatie was onontbeerlijk voor het maken van evenwichtige beslissingen door politici. Aron gaf daarvan een frappant voorbeeld met de originele diagnose die hij stelde in het beginhoofdstuk van *Le Grand Schisme*: ‘Paix impossible, guerre improbable’ (‘Vrede onmogelijk, oorlog onwaarschijnlijk’). De vrede tussen de Amerikaanse en de Sovjetrussische supermacht was per definitie onmogelijk omdat het conflict tussen beide supermachten ideologisch was en bovendien grenzeloos door de nieuwe inhoud die de Sovjets gaven aan hun diplomatie: ‘De traditionele notie van vrede impliceerde altijd de beperking van de rol van de diplomatie in dubbele zin. Niet alleen de inzet van wat op het spel stond bij vroegere conflicten was beperkt, ook de middelen waren aan grenzen gebonden, wanneer de kanonnen eenmaal zwegen.’ In de ‘oorlogzuchtige vrede’ (‘paix belliqueuse’), de benaming die Aron prefereerde boven de Koude Oorlog, stond letterlijk alles ter discussie, het economische of politieke regime, overtuigingen van mensen enz. De grenzen liepen tussen de aanhangers van de Amerikaanse en de Sovjet-partij in een land: ‘De electorale kaart is inwisselbaar voor de strategische kaart.’²⁹⁷ Een openlijke oorlog was daarentegen onwaarschijnlijk door het evenwicht in de terreurdreiging als gevolg van de invoering van het kernwapen. Deze diagnose raakte de kern van het conflict tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en behield zijn geldigheid tot het einde van de Koude Oorlog. De ‘oorlogszuchtige’ vrede zou ups en downs kennen, maar ondanks het streven naar détente zat een werkelijke vrede er niet in.

Arons leerling Pierre Hassner zag in deze geschiedschrijving van het heden het genie van Aron het beste tot uiting komen. Het was, zo schreef hij, geen abstracte theorie die hij ten beste gaf en evenmin vluchtige journalistiek, het was de hybride vermenging van de toepassing van de concepten uit de historische filosofie waardoor de journalistieke oordelen in perspectief werden geplaatst en de lezer zo een concreet beeld kreeg van de intellectuele onderneming van Aron²⁹⁸. Met de concepten uit de theorie doelde Hassner met name op Arons onderscheid tussen ‘histoire nécessaire’ en ‘histoire traditionnelle’. De factoren die de historische constellatie determineerden liet hij zien, maar ook de beslissingsvrijheid die de mensen daarbinnen was gelaten.

De inspiratie van Clausewitz

De pogingen die Aron in *Le Grand Schisme* en *Les Guerres en chaîne* had ondernomen om de internationale politieke conjunctuur te verstaan stelden hem, ondanks de veelal lovende kritieken die deze werken kregen, maar matig tevreden. Als achtergrond voor de artikelen die hij in de krant schreef waren zij meer dan voldoende, maar als filosoof en socioloog koesterde hij grotere ambities. Na de concrete beschrijving die hij had gegeven van ‘l’histoire se faisant’ wenste hij te komen tot een alomvattende theorie van de internationale betrekkingen. Het achterliggende oogmerk was dat hij op een moment dat er voor het Westen zo veel op het spel stond de beslissers van dienst wilde zijn. Hij wilde als geëngageerde waarnemer komen tot een theorie van het handelen in de internationale politiek²⁹⁹. Dit resulteerde in het in 1962 verschenen *Paix et guerre entre les nations*, een summa van meer dan zevenhonderd pagina’s die hij schreef tijdens een sabbatsjaar aan de universiteit van Harvard. Daarin was de vrucht verwerkt van twee jaar college aan de Sorbonne over het onderwerp. De sociologische en historische intuïties van zijn eerste twee studies over de internationale politiek had hij daarin uitgebouwd tot een gedetailleerde, alomvattende theorie van de internationale betrekkingen.

In de opbouw van dit werk waren opnieuw de inzichten uit de *Introduction à la philosophie de l’histoire* te herkennen. Met een theorie als uitgangspunt concretiseerde Aron door middel van achtereenvolgens een uitputtende sociologische en historische analyse zijn visie op de internationale politiek. Deze drie onderdelen werden besloten met een ‘theorie van het handelen’, dat wat Aron met een neologisme een ‘praxeologie’ noemde. Daarin wilde hij de vraag beantwoorden hoe in de

²⁹⁷ Idem, *ibidem*, p. 19.

²⁹⁸ P. Hassner, ‘Aron et l’histoire du XXe siècle’ in: *Commentaire* 28 – 29 (1985), p. 226.

²⁹⁹ R. Aron, *Mémoires*, p. 305.

internationale politieke conjunctuur van de Koude Oorlog op de verstandigste manier geopereerd moest worden.

De theoretische grondslag voor *Paix et guerre entre les nations* vond Aron in het werk van de negentiende-eeuwse Pruisische strateeg Carl von Clausewitz (1780 – 1831). Diens grondstelling was dat de oorlog de voortzetting is van de politiek met andere middelen. Aron werkte deze gedachte op zijn eigen manier uit. Hij stelde dat de relaties tussen de staten een continuüm vormen dat gekenmerkt wordt door de uitersten van oorlog en vrede. Perioden van vrede worden afgewisseld door perioden van oorlog. De moderne tijd vormt daar volgens Aron allerm minst een uitzondering op. Diplomatie en strategie, geweldloze en gewelddadige middelen, zijn de instrumenten die de landen tot hun beschikking hebben om hun doelen te bereiken of om hun belangen te verdedigen. De betrekkingen tussen de staten onderscheiden zich van andere sociale systemen door de afwezigheid van een hogere, controlerende of regelgevende instantie. Deze betrekkingen vormen het onderwerp van een aparte sociale discipline omdat ze de enige variant van de sociale betrekkingen zijn waarin het gebruik van geweld een legitieme basis heeft. Zich beroepend op het *Contrat social* van Rousseau wees Aron op het beslissende verschil tussen de buitenlandse en de binnenlandse politiek van een land. Binnen een staat is de hoogste autoriteit, het politieke gezag, de wettige instantie om de orde te handhaven; zij beschikt namelijk, zoals Max Weber had opgemerkt, over het monopolie op legitiem geweld. Dat geweld wordt ingezet wanneer de wet die geldt voor de politieke entiteit door burgers niet wordt nageleefd. De staat zou desintegreren, wanneer daarbinnen meerdere machtscentra zich dat monopolie zouden toeëigenen. Dan kan er een burgeroorlog ontstaan en loopt het voortbestaan van de staat gevaar.

In zijn relaties met andere staten is elk land in principe op zichzelf aangewezen om zich in stand te houden. Bij gebrek aan een internationale effectief regulerende instantie onderling vertonen de internationale betrekkingen de trekken die Hobbes in zijn *Leviathan* beschreef.

De relaties tussen de staten dragen daarom in essentie nog steeds de afwisseling tussen oorlog en vrede in zich. Voor een goede beoordeling daarvan moet gekeken worden naar de feitelijke machtsverhoudingen. Deze zijn in iedere tijd gekenmerkt door een specifieke configuratie. De Europese multipolaire constellatie van staten uit de negentiende eeuw stond lijnrecht tegenover het planetaire bipolaire model dat in de twintigste eeuw van kracht was. Terwijl op het negentiende-eeuwse Europese toneel een aantal grote landen elkaars machtsambities nauwlettend in de gaten hield en door middel van wisselende allianties het machts evenwicht in stand probeerden te houden, werden deze staten in de twintigste eeuw overklast door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Allerlei vormen van politieke samenwerking deden daardoor hun intrede. Toch bestreed Aron de opvatting dat hij een situatie uit het verleden beschreef door de internationale betrekkingen op klassieke wijze te blijven baseren op het principe van de soevereiniteit van de staten en door te ontkennen dat oorlogen in het algemeen tot het verleden zouden behoren. De hoogste beschavingen, en bepaald niet op de laatste plaats de onze, hebben oorlog gekend. Ondanks de opkomst van supranationale instanties (Volkenbond, Verenigde Naties) hebben zij tot nu toe vrijwel nooit het gezag gehad om grote conflicten daadwerkelijk te vermijden of op te lossen. In een postuum verschenen terugblik op *Paix et Guerre, Les Dernières années du siècle*, wees Aron erop dat ondanks de opmars van transnationale fenomenen van economische, wetenschappelijke en godsdienstige aard het interstatelijke systeem het hart blijft vormen van de internationale betrekkingen. ‘De vraag die de critici aan de orde stellen betreft de plááts van het interstatelijke systeem in de internationale samenleving. (...)De controverse daarover is niet beëindigd, maar het alternatief van vrede en oorlog heeft de jaren gedomineerd die sinds de vernietiging van het Derde (Duitse) Rijk zijn verlopen. Daarom leek het mij en lijkt het mij nog steeds onvermijdelijk om het interstatelijke systeem op de eerste plaats te stellen’³⁰⁰.

Terwijl staten dus gewelddadige en geweldloze middelen (strategie en diplomatie) inzetten om hun onderlinge relaties vorm te geven, streven zij verschillende doeleinden na. Die kunnen variëren van het loutere streven naar macht of roem, maar soms ook, al dan niet in samenhang met het voorgaande, naar de realisering van een ideëel doel zoals de verbreiding van een godsdienst of van een ideologie. In het gedrag van de diplomaat die zijn land representeert valt namelijk niet een bepaalde welomschreven doelstelling te herkennen³⁰¹. Dit heeft volgens Aron consequenties voor de

³⁰⁰ Idem, *Les Dernières années du siècle*, p. 27.

³⁰¹ Idem, ‘Qu’est-ce une théorie des relations internationales’ in: *Études politiques*, p. 368.

uitwerking van een theorie van de internationale betrekkingen. Zij kent een open einde. ‘In de theorie van de internationale betrekkingen wordt rekening gehouden met de veelheid aan autonome beslissingscentra, dus ook met het oorlogsrisico waaruit binnen de theorie de noodzaak wordt afgeleid tot de berekening van de inzetbare middelen.³⁰² Om het probleem nader te verduidelijken maakte hij een vergelijking met de economische theorie. In hun economische handelen streven de mensen, al dan niet bewust, maximalisering van het nut na. Zo’n kerndoelstelling valt niet aan te wijzen bij de bestudering van de internationale betrekkingen. Men kan de betekenis van het diplomatieke systeem analyseren en de fundamentele noties en variabelen nagaan om bepaalde constellaties te begrijpen, maar daar kan niet de suggestie van een ‘eeuwige diplomatie’ met een enkele doelstelling van uitgaan. Wel kunnen, aldus Aron, door systematische bestudering van de internationale betrekkingen in hun sociologische en historische facetten theorieën van pseudo-theorieën of ideologieën onderscheiden worden. Als zo’n pseudosysteem beschouwde hij de theorie van het nationale belang als belangrijkste drijfveer van buitenlandse politiek. Dat de politieke betrekkingen tussen staten onderling gebaseerd zouden zijn op nationaal belang noemde hij een ‘lege’ opvatting is. Met name Amerikaanse onderzoekers als Hans Morgenthau en Kenneth Waltz, in zekere zin de naoorlogse Amerikaanse pioniers van een ‘realistische’ studie van de internationale betrekkingen, gingen daar van uit. Het nationale belang is volgens Aron een formele benadering en kan daarom op heel verschillende manieren worden ingevuld³⁰³. Zowel Hitler als Adenauer, Lodewijk XIV als de Gaulle, Stalin als tsaar Nicolaas II lieten zich door het nationale belang leiden, maar het verschil is wel dat bij de ene de wereldgeschiedenis op het spel staat en bij de ander niet³⁰⁴. Het komt er bij het begrijpen van de politieke opstelling van staten jegens elkaar op aan te onderzoeken hoe zij hun rol opvatten, dat wat Aron hun ‘perceptions du monde historique’ noemt,³⁰⁵ (de manier waarop de hoofdrolspelers in de politiek tegen de wereld aankijken). De doelen zijn voortdurend aan verandering onderhevig en daarom kunnen ze nooit op een noemer gebracht worden³⁰⁶.

Juist omdat hij inzag dat de oorlog ondanks allerlei beweringen en bezweringen van het tegendeel voor het begrijpen van de moderne geschiedenis van zo’n groot gewicht was besteedde Aron er zijn volle aandacht aan. Als de oorlog daarin een onloochenbaar feit is hoe moeten militaire middelen dan met name worden ingezet in het nucleaire tijdperk waarin staten voor de dwingende opgave staan zowel een oorlog met kernwapens te vermijden als hun eigen belangen veilig te stellen?

In de bestudering van dit proces kon Clausewitz in de uitvoerige interpretatie die Aron van zijn werk gaf alsnog zijn goede diensten bewijzen. In *Penser la guerre, Clausewitz*³⁰⁷ (‘De oorlogen doordenken op de manier van Clausewitz’) benutte Aron de theorie van Clausewitz om de inzet van het oorlogsmiddel in de jongste geschiedenis nader te analyseren. Clausewitz’ grondstelling was dat de politiek voortdurend zijn invloed moet laten gelden op de oorlog. Zoals zijn beroemde uitspraak luidt, is ‘de oorlog niet enkel een politieke handeling, doch een waarachtig politiek instrument, een voortzetting van het politieke verkeer, een doorvoering daarvan met andere middelen’³⁰⁸. Aron verzette zich tegen de opvatting dat het hier om een simpele bellicistische theorie ging. De conceptuele analyse die Clausewitz van de oorlog pleegt is bedoeld om de essentie van een bepaalde vorm van menselijk handelen bloot te leggen en mag niet verward worden met het nastreven van een oorlogsdoel³⁰⁹. Omdat het kenmerk bij uitstek van de oorlog volgens Clausewitz is dat zij tot de ‘Steigerung zum Aüssersten’ voert, is het aan de politiek de regie over de politiek te blijven voeren.

In de Eerste Wereldoorlog, die ontbrandde door een ongelukkige samenloop van omstandigheden zonder dat er een duidelijke doelstelling aan ten grondslag lag, streefden de oorlogvoerende partijen een totale overwinning op elkaar na. Met fatale gevolgen, want de vernedering van Duitsland legde de kiem voor een nieuwe oorlog. De oorlogsmiddelen die werden ingezet, stonden in geen verhouding tot

³⁰² Idem, *Paix et guerre*, p. 28

³⁰³ Hans J. Morgenthau is de schrijver van *In defence of the national interest*. New York, Alfred A. Knopf, 1951. Aron neemt deze opvatting op de korrel in *Paix et Guerre*, p. 581.

³⁰⁴ R. Aron, *Les Guerres en chaîne*, p. 493.

³⁰⁵ Idem, ‘Qu’est-ce qu’une théorie des relations internationales?’ in: *Etudes politiques*, p. 367.

³⁰⁶ Idem, *ibidem*, p. 359 – 360.

³⁰⁷ Idem, *Penser la guerre, Clausewitz II L’âge planétaire*.

³⁰⁸ Carl von Clausewitz, *Over de oorlog*, p. 51.

³⁰⁹ R. Aron, *Paix et guerre entre les nations*, p. 36

de doelstellingen die werden nagestreefd. De politiek raakte vrijwel geheel uit het zicht. Ook de Tweede Wereldoorlog had een louter militaire inzet. De Amerikanen eisten zowel de onvoorwaardelijke capitulatie van Duitsland als van Japan. Militair gesproken was deze oorlog een groot succes, politiek gesproken daarentegen was hij een ramp. De tegenstander die men wenste te elimineren, werd vervangen door een tegenstander, de Sovjet-Unie, die zich als tijdelijke bondgenoot ontpopte, maar in feite er een van veel groter formaat bleek. De volledige uitschakeling van Duitsland als staat veroorzaakte een gevaarlijk machtsvacuüm in Europa met als gevolg dat de Sovjet-Unie zijn invloed over een groot deel van Europa kon uitbreiden. Dit was volgens Aron te wijten aan de naïviteit van de Amerikanen en met name aan Roosevelt. Deze hanteerde kennelijk volgens Aron nog steeds de strategie van de noordelijke staten tegenover de zuidelijke staten in de Amerikaanse Burgeroorlog. Onvoorwaardelijke overgave van de zuidelijke troepen was toen een absolute noodzaak om het uiteenvallen van de Verenigde Staten te voorkomen. Hadden de geallieerden met tegenstanders van Hitler in Duitsland een wapenstilstand kunnen sluiten, dan had de oorlog eerder beëindigd kunnen worden en was er geen machtsvacuüm in Europa ontstaan, aldus Aron.

Na deze oorlog was volgens Aron het strategische doel van de westerse alliantie tweeledig: voorkomen dat er een oorlog met kernwapens zou worden uitgevochten en verhinderen dat de Sovjet-Unie zijn invloed over heel Europa zou uitbreiden. In zijn eigen formule: 'Survivre, c'est vaincre' ('Overleven is overwinnen'). In het kernwapentijdvak was het nastreven van een volledige militaire overwinning uit den boze. In de Koreaanse oorlog van 1950 tot 1953 namen de Amerikanen daarom genoegen met een wapenstilstand, ook al hadden zij deze op grond van hun technologische superioriteit gemakkelijk kunnen winnen. De politieke doelstelling om geen onherstelbare effecten te creëren waardoor de kans had bestaan dat China en de Sovjet-Unie zich verder in deze strijd zouden werpen en de 'Steigerung zum Äussersten' zich had voorgedaan, deed president Truman besluiten de oorlog te beperken tot conventionele wapens en in beginsel genoegen te nemen met een wapenstilstand. Met een herstel van de invloedssferen van beide supermachten in dit land werd de oorlog in Korea afgesloten. Hiermee werd geïllustreerd dat in het atoombijperk de onderschikking van de generaals aan de politici een veel dwingender karakter kreeg dan daarvoor. Differentiëring van het wapenarsenaal en de doelstellingen die werden nagestreefd werden nu bij uitstek onderwerp van politieke overwegingen. De beslissingen over oorlog en vrede kwamen in het tijdperk van de Koude Oorlog weer exclusief in handen van de politici te liggen. Dat spoorde met Clausewitz' gezichtspunten.

De internationale politiek in de praktijk

In de toepassing van Clausewitz'inzichten op de oorlogen van de twintigste eeuw zijn we vooruitgelopen op een aspect van Arons zienswijze op de internationale betrekkingen dat hij, ook gezien de rol van betrokken waarnemer die hij wilde spelen, van kardinaal belang achtte: de 'praexeologie', de centrale inzichten die bij het voeren van een buitenlandse politiek voorop dienen te staan. Aron realiseerde zich dat de operationele kracht van de theorie van de internationale betrekkingen beperkt is. Zij kan geen concrete recepten leveren voor de manier waarop de internationaal georiënteerde politicus moet handelen, hooguit enkele principes en aanwijzingen. Hoe moest de moraal eruit zien zijn waar diplomaten zich door zouden moeten laten leiden? Welke strategie gaf de meeste kans dat de vrede in het nucleaire tijdvak zou worden veilig gesteld zonder dat de vrijheid werd opgeofferd? Deze vragen kwamen in de 'praxeologie', de theorie van het handelen, aan de orde. De context van deze 'praxeologie' werd zeer sterk bepaald door de Koude Oorlog, zoals de hele theoretische uitwerking van de leer van de internationale betrekkingen sporen droeg van het machtsconflict tussen Oost en West.

Twee grote principiële kwesties waren urgent en niet alleen voor zijn tijd. De (*westerse*) staten – specifiek deze had hij uiteraard op het oog – stonden voor de opgave hun veiligheid en onafhankelijkheid te verzekeren bij afwezigheid van een algemeen aanvaarde internationale rechtsorde. Concreet gezegd: welke middelen zouden zij dan moeten inzetten om die doelstellingen veilig te stellen? Hoe gerechtvaardigd ook, bij de verdediging van hun doelstellingen zouden ze, geconfronteerd met een met kernwapens uitgeruste tegenstander als de Sovjet-Unie, hun bestaan wel eens op het spel kunnen zetten. De te volgen strategie was dus bepaald niet een louter theoretische kwestie. Deze eerste grote principiële kwestie noemde Aron met een verwijzing naar de politieke

strateeg Niccolò Machiavelli het machiavellistische probleem. Machiavelli (1469 – 1527) dacht na over de strategie die een staat moet volgen om zich te handhaven. Indien dat nodig was, schuwde hij in zijn aanbevelingen daarbij geen enkel middel. Hij was de man die in zijn geschriften uitdrukking gaf aan de ‘raison d’etat’, overigens zonder dat hij die term ooit gebruikte. Aron vertaalde het probleem van de middelen in de vraag of de (westelijke) staten een idealistische dan wel realistische politiek zouden moeten voeren. De kwestie werd in de tijd van de Koude Oorlog hartstochtelijk bediscussieerd. Immers, gezien het bestaan van kernwapens stond niet alleen het lot van een individueel land of bondgenootschap op het spel, maar dat van de hele wereld, wanneer die wapens daadwerkelijk zouden ingezet. Aron zal het dilemma van de idealistische en de realistische politieke gedraglijn overwinnen en een tussenweg aanbevelen. De concrete politieke keuzes in zijn artikelen voor de krant waren de weerspiegeling van de tussenweg die hij in *Paix et Guerre* bepleitte.

De tweede principiële kwestie werd opgeworpen door het eerder genoemde dilemma. Zou men dat dilemma misschien achter zich kunnen laten door te streven naar een regering op wereldschaal, die geleid werd door een wet waaraan elke staat zou worden onderworpen? Daarmee zou immers volgens velen de collectieve veiligheid uiteindelijk pas echt verzekerd zijn. Aron duidde die kwestie aan als het ‘kantiaanse probleem’. Kants grote ideaal in zijn geschrift *Zum ewigen Frieden* was dat er na een federatie van staten op vrijwillige basis een ‘*Völkerstaat* tot stand zou komen in de vorm van een *Weltrepublik*’³¹⁰. Het streven naar een wereldregering of van een wet waaraan iedere staat zou moeten gehoorzamen achtte Aron onhaalbaar, maar hij vond dat streven ook onwenselijk omdat zo’n universele wet of wereldregering nieuwe grote gevaren zou scheppen, die niet zouden onderdoen voor de gevaren die men nu juist wilde bestrijden. We laten eerst de uitwerking zien die Aron aan het eerste, ‘machiavellistische’, dilemma gaf, vervolgens hoe dat in de praktijk uitpakte, en stellen daarna het ‘kantiaanse’ probleem aan bod.

Het machiavellistische probleem: idealistische versus realistische politiek

Zowel een idealistische als een realistische politiek zijn op gepassioneerde wijze verdedigd en in praktijk gebracht. De Verenigde Staten kennen, aldus Aron, een duidelijk moralistische traditie, waarbij zij herhaaldelijk afstand namen van de machiavellistische praktijken, (machiavellistisch opgevat in de vulgaire zin van het inzetten van groot geweld, los van morele overwegingen) die in Europa in zwang zouden zijn. Presidenten als Wilson en Carter voerden een idealistische politiek, Wilson met zijn ideeën voor de Volkerenbond, Carter met zijn mensenrechtenpolitiek³¹¹. Frankrijk en Engeland gingen in 1956 over tot de bezetting van het Suezkanaal om de olietoevoer naar hun landen veilig te stellen. De Amerikanen veroordeelden de Suez-expeditie van hun bondgenoten, maar in datzelfde jaar lieten ze de inval in Hongarije van de Sovjet-Unie ongemoeid: contradicties waar de idealistische politiek van een land vaak aan lijdt, aldus Aron.

De idealistische of moralistische traditie is sterk verbonden met het respect voor de rechtsregels die de internationale statenorde zouden moeten beheersen. Ook in Europa had deze theorie duidelijk zijn aanhangers. Om aan te geven hoe ontoereikend een beroep daarop alléén was, wees Aron op de machtsovername van Hitler in 1933. Als Frankrijk, aldus Aron, op dat moment gehoor had gegeven aan de oproep van de Poolse regeringsleider, maarschalk Pilsudski, om Hitlers bewind omver te werpen, had Frankrijk weliswaar het principe van niet-inmenging in de aangelegenheden van andere staten geschonden, maar een veel hoger belang gediend, want de wereld was dan waarschijnlijk veel onheil bespaard gebleven.³¹² Het geloof in het recht sprak ook uit het enkele jaren voor Hitlers machtsovername getekende Kellog-Briand-pact. De agressieoorlog werd daarin officieel voor eens en altijd buiten de wet verklaard. Gelet op de internationale realiteit van dat moment was dat een sprekend geval van *wishful thinking*. ‘Noch de morele toestand van de gemeenschap van staten noch de internationale instellingen’ (lees: de Volkenbond) ‘verschaffen een fundament aan het buiten de wet stellen van de oorlog’ aldus Aron. ‘Wie zich zou verbeelden dat hij de vrede zou kunnen waarborgen

³¹⁰ Zie B. Delfgaaus inleiding bij Immanuel Kant, *De eeuwige vrede*, p. 21.

³¹¹ In *Les Dernières Années du Siècle*, ‘Les droits de l’homme à l’épreuve’, p. 199 – 210, keerde Aron zich tegen de mensenrechtenpolitiek van Carter die volgens hem de democratieën verzwakte tegenover het communistische gevaar.

³¹² R. Aron, *Paix et guerre*, p. 568

door de oorlog in tegenspraak met de wetten te verklaren, lijkt op een dokter die denkt zich van de ziekten te kunnen ontdoen door te verklaren dat ze indruisen tegen de aspiraties van de mensheid', merkte Aron daarover niet zonder sarcasme op.³¹³

De absolute keerzijde van de moralistische politiek was die welke verdedigd werd door de Amerikaanse theoreticus Hans Morgenthau in boeken als *Politics among nations*³¹⁴ en *In defense of the national interest*.³¹⁵ Hij verdedigde een harde realistische politiek op basis van macht en nationaal belang. Niet voor niets had deze verandering plaats na de Tweede Wereldoorlog toen het conflict tussen het Westen en de Sovjet-Unie hoog oplaaide. Andere theoretici als Kenneth Waltz en Kenneth Thompson gingen daarin mee. De theoloog Reinold Niebuhr was volgens Aron de inspirator van deze nieuwe realistische school. Deze sprak van de fundamentele immoraliteit in de relaties tussen staten onderling³¹⁶.

De tussenweg die de Amerikaanse diplomaat George Kennan voorstond was de manier waarop Aron zelf redeneerde. 'Wij moeten tuinmannen zijn en geen mecaniciens in onze benadering van de wereldproblemen', schreef Kennan. En: 'De taak om de wereldvrede te bewaren zal het best worden aangepakt, niet door het opstellen van rigide juridische regels maar eerder door de traditionele procedés van de politieke prudentie. De oorzaken van internationale spanning zijn nooit algemeen van aard, de situaties zijn altijd specifiek en lang niet altijd van tevoren te voorzien. Als men op doeltreffende wijze de conflicten wil isoleren en dempen, moet men ze enerzijds benaderen in termen van historische rechtvaardigheid, anderzijds ook nooit de gegeven machtsverhoudingen uit het oog verliezen. Dergelijke conflicten raken, laten we dat niet vergeten, aan de meest heftige politieke emoties. Weinig mensen zullen zo abstract toegewijd zijn aan de beginselen van het internationale recht dat ze het kunnen opnemen tegen de impulsen die gewoonlijk oorlogen opwekken'³¹⁷.

De les die Aron uit de geschiedenis trok was dat de belangrijkste deugd van een staatsman moet zijn dat hij op zijn hoede ('prudent') is en zich niet vermeit in idealistische illusies van juridische of ideologische aard³¹⁸. Het recht biedt bij lange niet altijd uitkomst bij conflicten tussen staten. Aron keert zich tegen de opvatting van juristen dat het recht altijd het antwoord moet zijn op geweld en hij ontkent dat het geweld zelf geen bron van recht kan zijn. Het recht dat tot stand komt in overeenkomsten tussen staten vindt juist zijn oorsprong in geweld. Zonder geweld zouden de meeste staten namelijk nooit zijn ontstaan. Uitspreken dat het geweld dus per se onrechtvaardig is, komt er op neer dat juridische normen voortdurend in strijd zouden zijn met het recht. Dit betekent, aldus Aron, van tweeën een: ofwel kan het geweld gerechtvaardigd zijn, ofwel de hele geschiedenis is een aaneenschakeling van onrechtvaardigheden³¹⁹.

Als verweer daartegen zeggen juristen dat de fase van de vorming van staten waarbij geweld te pas kwam nu is afgesloten. Aron heeft daar niet zo veel vertrouwen in. Hij gelooft dat de vorming van staten of van allianties die nodig zijn voor het handhaven van het machts-evenwicht inzet van conflicten zullen blijven en daarom lang niet altijd op vreedzame wijze kunnen worden opgelost³²⁰.

Zonder de afschuwelijkheden van de oorlog te ontkennen, zal degene die de geschiedenis wil begrijpen volgens Aron daarom niet kunnen volstaan met de constatering dat er een fundamentele tegenstrijdigheid bestaat tussen geweld en juridische normen. Het is dan zaak onderscheid te maken in de situaties waarin geweld wordt aangewend. Is het geweld dat Napoleon of Hitler inzette hetzelfde als het geweld dat Bismarck of Cavour gebruikten om de Duitse, resp. Italiaanse eenheid tot stand te brengen? Het (buitensporige) geweld dat Napoleon en Hitler gebruikten, werd door de internationale gemeenschap niet geaccepteerd en afgestraft. Aron pleit voor realisme: in bepaalde gevallen moet de historische zo niet juridische legitimiteit van het gebruik van geweld erkend worden. Aron vond

³¹³ Idem, *ibidem*, p. 571.

³¹⁴ Hans J. Morgenthau, *Politics among nations*, New York 1949.

³¹⁵ Idem, *In defense of the national interest*, New York 1951.

³¹⁶ R. Aron, *Paix et guerre*, p. 580.

³¹⁷ George F. Kennan, *Realities of American foreign policy*, Princeton 1954. Geciteerd bij R. Aron, *Paix et Guerre*, p. 573.

R. Aron, *ibidem*, p. 573.

³¹⁹ Idem, *ibidem*, p. 591.

³²⁰ Idem, *ibidem*, p. 592.

daarom dat het ethisch oordeel over diplomatiek-strategisch gedrag niet gescheiden diende te worden van het historische oordeel over de doeleinden van de historische hoofdrolspelers³²¹.

Zolang staten een samenleving vormen van een soort die weliswaar normen oplegt aan zijn leden maar soms ook het gebruik van gewapend geweld tolereert, zal de moraal in deze internationale arena dubbelzinnig blijven, concludeerde Aron. Terugkerend naar de twee opvattingen die over het voeren van een buitenlandse politiek bestaan, realisme, dat zich beroept op machtsmiddelen met voorbijgaan aan het recht, of idealisme, dat uitgaat van het recht, koos Aron voor een middenweg. De realisten schreef hij een strijdmoraal toe, de idealisten een wetsmoraal. Ten opzichte van beide benaderingen had hij reserves. De eerste mocht misschien van pas komen wanneer een land in extreme omstandigheden verkeerde, maar zij kon ook grote schade veroorzaken waardoor de vrede verder weg dan ooit kwam te liggen. De wetsmoraal houdt de wet voor geldig, zo niet onaantastbaar, los van personen en bijzondere situaties. De staten, die de moraal van de wet aanroepen, zijn echter naar Arons oordeel vaak eerder hypocriet dan deugdzaam, want hun respect voor de wet is al te gemakkelijk verklaarbaar vanuit nationaal belang. Bovendien houden ze zich, als het hen uitkomt, er lang niet altijd aan. Bovendien zou, wanneer deze wetsmoraal consequent in praktijk wordt gebracht, dit respect voor de wet alleen maar tot meer oorlogen leiden. De logica van de wet noch die van het geweld kan in de internationale politiek tot het einde toe worden gevolgd. De tussenweg, die zowel de strijdmoraal als de wetsmoraal overstijgt, was daarom in Arons ogen de moraal van het gezonde verstand ('la sagesse'). Elke situatie vraagt om gedegen kennis van zaken en moet op zijn eigen merites worden bekeken. Principiële argumenten maar ook zaken van opportuniteit moeten meegewogen worden evenals de machtsverhoudingen die er toe doen³²².

Aron realiseerde zich dat zijn benadering complex was en dat zij daarom de moralisten noch de realisten werkelijk kon bevredigen. Maar de risico's van de rechtlijnigheid van zowel wetsmoralisten als realisten waren volgens hem te groot om die te veronachtzamen. Een foutieve machtsinschatting van de politicus heeft grote gevolgen. De politicus is aan diegenen die van zijn gedrag en beslissingen afhankelijk zijn, verplicht op zijn hoede ('prudent') te zijn. Doet hij zijn werk niet goed, dan schiet hij in moreel opzicht tekort jegens de mensen die van hem afhankelijk zijn³²³.

De kernwapenproblematiek

In de analyse van de naoorlogse kernwapenproblematiek bracht Aron deze moraal van het gezond verstand in praktijk. Hij verweet de prominente atoompacifist Bertrand Russell onzindelijk te redeneren. Zijn adagium luidde dat 'geen enkel kwaad dat de oorlog pretendeert te vermijden zo groot is als de oorlog zelf.' De oorlog van de geallieerden tegen Hitler was volgens Aron al voldoende argument om deze redenering te weerleggen, maar ook in het atoomtijdperk klopte ze niet.

Russell had in 1948 in een artikel in het Duitse magazine *Der Monat* met drie mogelijkheden rekening gehouden, toen de vernietigingskracht van het nucleaire wapen bekend was geworden. . . Vóór het einde van de eeuw zou ofwel het leven op onze planeet hebben opgehouden te bestaan ofwel de bevolking zou op catastrofale wijze zijn verminderd en teruggevallen zijn in barbarij. Ofwel de mensheid zou onderworpen zijn aan één regering, die het monopolie zou hebben op alle beslissende wapens. Het was duidelijk dat hij aan de laatste mogelijkheid de voorkeur gaf. Hij vond dat het Westen daarom maar beter kon capituleren dan een atoomoorlog te voeren. Hij verwarde daarmee, aldus Aron, het *risico* dat een atoomoorlog zou kunnen uitbreken met de *zekerheid* dat deze zou plaats hebben. Los van de vraag wat capitulatie allemaal niet zou kunnen inhouden, vroeg Aron zich af welke politicus zo gek zou zijn dat hij een oorlog zou beginnen die neer zou komen op vernietiging van de mensheid. Bovendien hoefde capitulatie allerm minst in te houden dat men aan vernietiging zou ontkomen. In de geschiedenis waren er immers genoeg overwinnaars geweest die op hun overwinning vernietiging van hun tegenstander hadden laten volgen.

Mensen als Russell hielden er een overtuigingsmoraal ('morale de conviction') op na, hoe verantwoordelijk iemand als Russell op het eerste gezicht ook leek te opereren. Verantwoordelijkheid

³²¹ Idem, *ibidem*, p. 592.

³²² Idem, *ibidem*, p. 595 – 596.

³²³ Idem, *ibidem*, p. 596.

houdt nu juist in dat risico's en besluiten tegen elkaar worden afgewogen, aldus Aron³²⁴. Verantwoord gedrag betekent dat men andermans gedrag altijd moet proberen te *berekenen* en men voor ogen moet houden dat dit gedrag van een ander mens afkomstig is en dus niet bij voorbaat van redelijkheid is ontbloot. Maar volkomen zekerheid over dat gedrag kan men uiteraard nooit hebben. Vroeger moesten staatslieden 'in de schaduw van pantserdivisies of legioenen' en nu in die van 'de nucleaire apocalyps' beslissingen nemen; prudentie was en is een eerste vereiste; absolute zekerheid is immers nooit te verkrijgen³²⁵. Alleen achteraf weet men of men het goed heeft gedaan, aldus Aron. Terugblikkend op de Koude Oorlog zou men met hem kunnen concluderen dat van westerse zijde aan die vereiste prudentie werd voldaan.

Geconfronteerd met het kernwapen onderscheidde Aron drie soorten scholen. De optimisten die meenden dat het kernwapen een einde zou maken aan de oorlog, de pessimisten die voorzagen dat het wapen ons naar de apocalyps zou voeren en tenslotte de realisten die dachten als Aron en meenden dat een wapen hoe revolutionair dat ook was niet volledig de toekomst zou bepalen. In verband met het debat over de kernwapens luidde Arons eerste stelling dat de aanwezigheid van de kernwapens niet in abstracto moest worden bediscussieerd. Deze wapens moesten nadrukkelijk ingepast worden in het denken over de strategie in zijn geheel en dat omvatte niet alleen militaire maar ook politieke aspecten. Te vaak waren velen in het debat over de gevaren van de kernwapens geneigd juist de politieke aspecten van de strategie over het hoofd te zien. Clausewitz had Aron nu juist het belang van de samenhang tussen diplomatie en militaire strategie laten zien.

In een artikel in de *Bulletin of the Atomic Scientists*³²⁶ uit 1956 wees Aron de optimisten er op dat zij door te denken dat het kernwapen nooit zou worden ingezet een onaanvaardbaar risico namen naarmate het kernwapen verder werd verfijnd. De kernwapens buiten de wet stellen, zoals in de jaren veertig sommige Amerikanen serieus hadden voorgesteld, achtte hij uiterst riskant omdat de gevaren daardoor eerder toe dan af zouden nemen. Er bestond immers een vijandschap tussen beide machtsblokken die gestoeld was op diepgaande ideologische verschillen. Afdoende controle op de aanwezigheid van kernwapens in de Sovjet-Unie, waar bij wijze van spreken zelfs de treinloop al als een staatsgeheim werd bestempeld, was bovendien onmogelijk; de aanwezigheid van kernwapens was dus nooit geheel uit te sluiten. De pessimisten wees hij er op dat als een atoombom absurd is voor alle oorlogvoerenden, hij niet zo gauw plaats zou hebben, wanneer althans verondersteld mocht worden dat de leiders van beide kernmachten hun verstand zouden gebruiken.

Toen de Sovjet-Unie aan het einde van de jaren vijftig een vergelijkbaar arsenaal aan kernwapens had opgebouwd als de Verenigde Staten was het volgens Aron voor alles zaak ervoor te zorgen dat de machtsbalans in stand bleef. Hij nam in 1960 deel aan het seminar van de universiteit van Harvard en het MIT om een nieuwe nucleaire strategie uit te dokteren. De officiële massieve vergeldingsstrategie was niet langer geloofwaardig. Bij een nucleaire aanval van de Sovjets op Hamburg of een andere West-Europese stad zouden de Amerikanen nooit tot massieve vergelding overgaan en New York willen opofferen om Hamburg of Parijs te redden. Onder Kennedy's minister van defensie Robert McNamara werd als uitkomst van de debatten in Harvard officieel de nucleaire strategie van het aangepaste antwoord aanvaard. Tezelfdertijd werd de conventionele bewapening in West-Europa versterkt. In essentie onderschreef Aron de verandering in de strategie. Maar over dit soort doctrines nam hij nooit een dogmatisch standpunt in. Altijd moest voor ogen gehouden worden dat de doctrines in wezen de vrucht waren van speculaties of psychologie. Het had volgens Aron weinig zin in abstracto over de afschrikingsmodellen te praten. Altijd ging het er in concreto om antwoord te vinden op vragen als: wie schrikt wie af, waarmee en onder welke omstandigheden? West-Berlijn leek, zo stelde hij, op het eerste gezicht buitengewoon kwetsbaar. Toch werkte de afschrikking wel degelijk, want de Sovjets begrepen dat Berlijn een vitaal belang voor de westerse geallieerden betekende.

Na het bereiken van het nucleaire evenwicht in Europa aan het einde van de jaren vijftig was de Sovjet-Unie duidelijk uit op militaire superioriteit. De kans dat West-Europa een object van chantage zou kunnen worden, moest daarom voorkomen worden, aldus Aron. De kans op capitulatie van westerse zijde of zelfs op oorlog in Europa bij een groot verschil in militair vermogen zou immers

³²⁴ Idem, *ibidem*, p. 621.

³²⁵ Idem, *ibidem*, p. 565.

³²⁶ Idem, 'A Half-Century of Limited War?', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol XII, nr. 4 (1956), p.99 – 104.

kunnen toenemen. Aron was dan ook in de jaren tachtig een overtuigd voorstander van de plaatsing van kruisvluchtwapens, toen de Sovjet-Unie zijn kernrakettenarsenaal ten opzichte van West-Europa bleef uitbreiden en daarmee zijn druk op West-Europa dacht te versterken.

De nucleaire strategie die Aron in de kern van de zaak met zijn gezag ondersteunde bleek juist. Gold dat ook voor het conflict over de deling van Europa na de overwinning op Nazi-Duitsland dat beurtelings wel oorzaak en gevolg is genoemd van de wapenwedloop? Was deze nog te voorkomen geweest, toen de Amerikanen zo snel nadat nazi-Duitsland was verslagen hun legers hadden uit Europa hadden teruggetrokken? Aron vond Roosevelt naïef in zijn onderhandelingen met Stalin, maar wees de voorstelling van zaken als zouden de geallieerden Europa tijdens de conferentie van Jalta verdeeld hebben als een mythe van de hand. De bezettingszones waarin Duitsland zou worden opgedeeld werden in Jalta vastgelegd en ook de demarcatielijn tot waar de troepen van de geallieerden in Duitsland zouden oprukken. Maar de aanwezigheid van de Sovjettroepen in de Oost-Europese landen schiep een voldongen feit waar de Amerikanen des te minder tegen konden ondernemen omdat ze hun troepen zo snel hadden teruggetrokken. In Jalta was in het slotdocument van een 'democratische reconstructie' sprake geweest van de door de Sovjet-Unie bezette landen. Pogingen daartoe waren in Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije inderdaad ondernomen, maar misschien hadden de westerse geallieerden moeten beseffen dat de overwinnaars uit de Sovjet-Unie hun ideeën en hun regime hoe dan ook naar Oost-Europa zouden overbrengen zoals Stalin tegen Milovan Djilas had gezegd ³²⁷.

Vanaf 1947 lagen de voormalige geallieerden op ramkoers omdat ze er niet geslaagd waren eensgezindheid te bereiken over de toekomst van het verslagen Duitsland. Tegelijkertijd was de nucleaire wapenwedloop een feit en diende de noodzaak zich aan om het machtsvacuüm in midden Europa op te vullen. Bij gebrek aan overeenstemming met de Sovjets creëerden de westerse geallieerden uit hun bezettingszones de Bondsrepubliek, waarvan de stichting tevens werd ingegeven door de noodzaak de expansieve opstelling van de Sovjet-Unie in de andere Oost-Europese landen het hoofd te bieden. Als antwoord op de vorming van de Bondsrepubliek onder auspiciën van de westerse geallieerden vormden de Sovjets hun bezettingszone om tot de Deutsche Demokratische Republik. Had deze deling, en die van Europa in het algemeen, voorkomen kunnen worden? Had een neutraal Duitsland, dat ook een neutraal Europa geïmpliceerd zou hebben, kans van slagen gehad? Kwesties waarvoor in de jaren vijftig van verschillende kanten een antwoord werd gezocht. Al daarvoor had Aron het streven naar neutraliteit van Frankrijk afgewezen. De 'gewapende neutraliteit', waarvoor met name in Franse intellectuele kringen werd gepleit, was gezien het labiele machtsevenwicht in Europa geen realistische mogelijkheid ³²⁸. De Fransen konden volgens Aron eenvoudigweg niet op hun eentje voor een doeltreffende bewapening zorgen. Demilitarisering, en daarmee neutralisering van Europa, waartoe de Sovjets om de haverklap voorstellen deden, vervulde Aron om de eerder genoemde redenen met de grootst mogelijke scepsis. Die voorstellen stonden alleen al haaks op het meedogenloze optreden waarmee de Sovjets de Oost-Europese staten naar hun inzichten hadden ingericht. Met name Amerikaanse liberalen als de vooraanstaande journalist Walter Lippmann en de diplomaat George F. Kennan hadden niettemin een ontwikkeling in die richting bepleit ³²⁹. De risico's tegen elkaar afwegend – berusting in de deling versus de poging deze te overwinnen – koos Aron nadrukkelijk voor de eerste mogelijkheid, de politiek die door de Amerikaanse regering werd voorgestaan en door de westerse bondgenoten, Frankrijk inclusief, werd onderschreven. De opstand in Hongarije van 1956, die leidde tot de tijdelijke val van het communistische bewind in dat land, liet overduidelijk zien dat de terughoudendheid van de Sovjets jegens een mogelijk neutraal Europa niet

³²⁷ Idem, *Le Spectateur engagé*, p. 126 – 127. Zie ook Milovan Djilas, *Gesprekken met Stalin*. Haarlem, H.J.W. Becht, 1991, p. 86. Oorspr. *Conversations with Stalin*, Londen, Harcourt Brace Jovanovich, 1962.

³²⁸ Idem, *Mémoires*, p. 250 – 264.

³²⁹ Kennan had in 1947 veel opschudding verwekt met zijn onder de auteursnaam Mr X in het Amerikaanse tijdschrift *Foreign Affairs* verschenen artikel 'The Sources of Soviet Conduct'. Als kenner van het Sovjetregime pleitte hij voor een indammingsstrategie tegenover de oprukkende Sovjet-Unie. Terwijl Kennan in een nadere uitleg van zijn artikel in zijn *Memoirs 1925-1950* [Boston, Little Brown and Company, 1967] vooral bedoeld had op een veelzijdige indammingsstrategie die veeleer politiek dan militair van aard was, hadden zijn Amerikaanse bazen tot zijn droefenis mede op grond van zijn artikel vooral op dat laatste spoor ingezet. Kennan pleitte nog in 1958 in zijn Reith Lectures voor de BBC-radio voor terugtrekking van de Amerikaanse troepen uit Europa om alsnog de eenwording van Duitsland mogelijk te maken.

veel voorstelde. Een officieel Russisch-Amerikaans akkoord over terugtrekking van troepen uit Europa zou, zo argumenteerde Aron, weliswaar waarschijnlijk nooit door de Russen geschonden worden, maar altijd zouden zij bij verlies aan invloed een interventie kunnen rechtvaardigen door te zeggen dat er een beroep op hen was gedaan door ‘bevriende krachten’, een tactiek die de Sovjets zo vaak hadden toegepast en ook weer gebruikten bij de Hongaarse opstand van 1956. Aron bleef bij zijn overtuiging dat het Sovjetregime op grond van zijn marxistisch-leninistische ideologie wezenlijk expansionistisch was. De machtsverhoudingen lagen volgens hem in 1955, toen de militaire allianties NAVO en Warschau Pact formeel tegenover elkaar kwamen te staan, voor langere tijd vast. Doorbreking daarvan kon alleen op straffe van een oorlog met de dreiging van kernwapens voorkomen worden. De Amerikanen waren weliswaar militair superieur aan de Sovjets en hadden hen in theorie uit de Oost-Europese landen kunnen tergdrijven, maar de West-Europeanen hadden helemaal geen zin in dat soort avonturen. De deling van Europa was daarom volgens Aron het beste van twee kwaden. Of een andere betere oplossing denkbaar zou zijn geweest, kan uiteraard niet meer worden vastgesteld. Maar Aron had weinig twijfel over de juistheid van de genomen politieke beslissingen die na het uitbreken van de Koude Oorlog tot de Europese deling hadden geleid. De Sovjets waren gezien hun ideologie wezenlijk expansionistisch ingesteld, dus was het zeer twijfelachtig of zij de neutraliteit van West-Europa hadden gerespecteerd, zoals zij keer op keer beloofden. Doordat West-Europa hecht met de Verenigde Staten verbonden was, verliep de wederopbouw, met name door het Marshall-plan bovendien zeer voorspoedig. Dat leidde Aron in terugblik tot de conclusie dat de politieke beslissingen juist waren geweest ³³⁰.

Het kantiaanse probleem: grenzen aan de internationale samenwerking

Om de anarchie in de internationale betrekkingen te bestrijden stonden er volgens Aron in principe twee wegen open. Ofwel de invoering van een wet waaraan alle volkeren hadden te gehoorzamen, ofwel de stichting van een (universeel) rijk (‘empire’), waarin de afzonderlijke landen of rijken zouden opgaan. De behoefte aan een dergelijke wet of universele staat was de afgelopen eeuw met zijn verwoestende oorlogen waarschijnlijk groter dan ooit geworden. Beide benaderingen zijn in de loop der eeuwen beproefd, maar allebei zonder succes. Aron vatte beide benaderingen samen als het ‘kantiaanse probleem’. In zijn geschrift *Zum ewigen Frieden* meende Kant dat de staten zich op vrijwillige wijze tot een statenbond aaneen zouden moeten sluiten. Kants ideaal was dat van een *Weltrepublik*, maar gezien de wijze waarop de staten het bestaande volkenrecht interpreteerden, als een legale mogelijkheid om oorlog te voeren, meende hij dat verwezenlijking van dit ideaal nog ver weg was.

Het invoeren van een internationale rechtsorde om de anarchie tussen de staten te beperken is in de afgelopen eeuw verscheidene malen ondernomen. De oprichting van het Internationale Hof van Justitie in Den Haag is een van de meest markante voorbeelden. Ook waren er pogingen om via een federatie van landen deze wetteloosheid te bedwingen. De Europese Kolen en Staalgemeenschap, – geïnitieerd om de traditionele Frans-Duitse vijandschap te boven te komen – legde de basis voor de latere Europese Unie. Zij kon volgens Aron beschouwd worden als een poging om een of andere vorm van ‘empire’ te stichten en daardoor de traditionele belangenverschillen tussen de staten te overwinnen en oorlog in de toekomst uit te sluiten.

De pogingen om via de wet de vrede tussen de staten te garanderen leidden na de Eerste Wereldoorlog tot de oprichting van de Volkenbond en na de Tweede Wereldoorlog tot de Verenigde Naties. In *Paix en Guerre* bestudeerde Aron de juridische uitrusting van beide organisaties minutieus, en de oorzaken van hun falen. De preambule van de Volkenbond verlangde naast de verplichting van staten om niet langer hun toevlucht te nemen tot oorlog en mee te werken aan ‘internationale betrekkingen gebaseerd op rechtvaardigheid en eer’ de rigoureuze naleving van ‘de territoriale verdragen’, een verwijzing naar de overeenkomsten van Versailles die kort voor de oprichting van de nieuwe volkerenorganisatie door overwinnaars en verliezers uit de Eerste Wereldoorlog waren ondertekend. De Volkenbond garandeerde daarmee in de preambule wat de Duitsers het dictaat van Versailles noemden. Deze tegenstrijdigheid zou de effectiviteit van de Volkenbond van begin af aan aantasten, aldus Aron. Het was dan ook geen wonder dat de verliezers in de Eerste Wereldoorlog, in

³³⁰ Idem, *Mémoires*, p. 280 – 283.

casu de Duitsers, in feite terugvielen op eigenrichting, een mogelijkheid waarvoor trouwens het traditionele internationale recht altijd de mogelijkheid had open gelaten.

Naar het idee van de toenmalige Amerikaanse president Woodrow Wilson werden de naties in de preambule van het stichtingspact van de Volkenbond vergeleken met ‘collectieve personen’ die vrij en aan elkaar gelijk waren zoals personen binnen een democratisch land. Net als die privé-personen zouden die landen zich onderwerpen aan de wet en de vrede zou op die manier verzekerd zijn. Deze transpositie was volgens Aron om meerdere redenen illusoir. De staten zijn namelijk niet aan elkaar gelijk – dat de staten ongelijk zijn wordt ondanks de herhaalde rituele proclamatie van het tegendeel feitelijk ook beaamd door de opvolger van de Volkenbond, de Verenigde Naties; een aantal belangrijke landen, verenigd in de Veiligheidsraad, hebben immers het recht van veto. Maar de voorstelling van zaken was ook illusoir omdat er niet als bij conflicten tussen natuurlijke personen een hoogste instantie bestaat die deze veronderstelde wet zou kunnen interpreteren, en er evenmin een instantie voorhanden was die het gezag en het vermogen had deze wet op te leggen aan degenen die er van afweken. De internationale praktijk na de oprichting van de Volkenbond zou dat slechts bevestigen ³³¹.

Ten aanzien van de Verenigde Naties vroeg Aron zich af of het internationale (bipolaire) systeem van staten dat na de Tweede Wereldoorlog tot stand kwam er anders zou hebben uitgezien als de Verenigde Naties er niet waren geweest. Dezelfde juridische redeneerwijzen en dezelfde pacifistische ideeën als die achter de Volkenbond inspireerden het handvest van de VN. Net zo min als de Volkenbond konden de Verenigde Naties een stempel drukken op het verloop van de naoorlogse internationale betrekkingen. Aan de tekst van het handvest lag het niet, maar de feiten stoorden zich er niet aan. In tegenstelling tot wat de idealisten meenden, zag hij, althans toen hij *Paix et Guerre* in 1962 publiceerde, geen vooruitgang in het internationale volkenrecht, dat wil zeggen in een recht dat er daadwerkelijk in zou slagen conflicten tussen staten de kop in te drukken. Van de moderne transnationale samenleving ging weliswaar de suggestie uit dat de wereld steeds meer één werd, maar ondanks de enorm toegenomen onderlinge contacten was Aron er van overtuigd dat de internationale samenleving heterogeen bleef: verschillen in ideologie, ras en godsdienst blijven dominant en kleuren diepgaand de sociale betrekkingen. Vooruitgang in het internationale recht is afhankelijk van de stand van deze sociale betrekkingen; het recht is daarvan de uitdrukking. Of het recht echt wat waard is, moest volgens Aron blijken bij majeure conflicten. Steeds bleek dan dat het tekort schoot. ‘Als het doel vrede door middel van de wet is, zijn we nog altijd even ver verwijderd van het doel als voorheen. Als het doel is alleen de oorlog te beperken, legaal in de ogen van de oorlogvoerenden, zijn we verder dan ooit van dat doel verwijderd sinds het einde van de godsdienstoorlogen’, concludeerde Aron ³³². Voorzover er toch sprake is van meer vrede is dat volgens Aron niet te danken aan de vooruitgang van het recht of door de bijdrage die dat recht aan de vrede levert, maar door noodzakelijkheden en omstandigheden van niet-juridische aard.

Een wet die alle staten zou binden zou volgens Aron in principe pas denkbaar worden, wanneer aan drie voorwaarden zou zijn voldaan. In de eerste plaats zouden de politieke regimes eerst zelf de rechten jegens hun eigen volkeren moeten respecteren ³³³. Het leek hem weinig waarschijnlijk dat de communistische regimes van zijn tijd een internationale grondwet zouden kunnen onderschrijven, terwijl ze de elementaire rechten tegenover hun bevolkingen niet in acht namen door verkiezingen te manipuleren om aan de macht te blijven. Een tweede voorwaarde was dat het statensysteem homogeen is. Met andere woorden: dat de staten er dezelfde waarden en dezelfde constitutionele praktijken op na zullen houden. Als derde voorwaarde tenslotte zouden de staten bereid moeten zijn de wapens vaarwel te zeggen en hun conflicten aan een internationaal tribunaal voor te leggen. In kleine aangelegenheden zijn ze daar volgens Aron misschien wel toe bereid, maar in grote zaken allerm minst. Het conflict tussen Groot-Brittannië en Argentinië over de Falklandeilanden in 1983 maakte duidelijk dat ook tussen zogenaamd geciviliseerde, min of meer homogene staten de wapens voorgaan boven een oplossing via het recht.

In tegenstelling tot de wijd verbreide opvatting dat de oorlog tot het verleden behoort, stelde Aron dat de oorlog niet zou verdwijnen. Dat was een illusie, die voor wat Europa betreft in de hand gewerkt

³³¹ Idem, *Paix et Guerre*, p. 729.

³³² Idem, *ibidem*, p. 719 – 720.

³³³ Idem, *ibidem*, p. 721 – 722.

werd door de lange periode van vrede na de oorlog en door de gedachte dat de volken elders door dezelfde rationaliteit geleid worden als de Europeanen en Amerikanen ³³⁴. Maar de irrationele krachten zijn niet verdwenen, de zucht naar roem en macht bestaat nog steeds, aldus Aron. Het is kortom niet mogelijk uit de geschiedenis te stappen, die er een is van tragiek en die in bloed geschreven staat. Het stramien van de geschiedenis is een aaneenschakeling van conflicten. Het zou naïef zijn te denken dat soevereine staten, die ooit de grootste bedreiging voor elkaar vormden, zich nu ineens zouden schikken naar de normen van een supranationale samenleving met zijn economische en culturele uitwisselingen.

Een tweede manier om de vrede te bewaren die Aron in *Paix et Guerre* onderzocht om de vrede te bewaren was de stichting in het verleden, maar feitelijk ook vandaag de dag, van grote rijken. Zij boden vrijwel steeds onderdak aan meerdere nationaliteiten, maar vielen vroeg of laat uiteen. De realisering van een rijk op wereld- of op kleinere schaal, zoals de Europese Unie, maakt de vraag urgent in hoeverre nationale soevereiniteiten overwonnen kunnen worden. De gemeenschappelijke markt tussen de West-Europese landen bood Aron een ideaal voorbeeld om deze problemen te illustreren. Deze gemeenschappelijke markt liet een beperkte overdracht van soevereiniteit zien aan de gemeenschappelijke Brusselse organen, maar Aron geloofde dat de essentie van de nationale soevereiniteit van de deelnemende landen intact zou blijven. Stellen dat de gemeenschappelijke markt noodzakelijkerwijs zou uitlopen op een Europese federatie is er van uitgaan dat het economische aspect het politieke aspect omvat. Een onjuiste theorie ³³⁵. De gemeenschappelijke markt zou niet verhinderen dat Frankrijk of Duitsland een andere politiek voert ten opzichte van bijvoorbeeld de Arabische landen of in het Verre Oosten. De binnenlandse partijstrijd zou nog steeds bepalen wie er aan de macht komt. Elk land heeft met problemen te maken die zijn buitenlandse politiek beïnvloeden; een gemeenschappelijke markt verandert daar niets aan. Aron sloot niet geheel en al uit dat zo'n economische eenheid ook zou kunnen bijdragen aan de vorming van een Europese staat. De suggestie dat men naar zo'n eenheid op weg was werd versterkt doordat soms klassiek geachte prerogatieven verdwenen naar die Europese staat-in-wording. Maar daaruit concluderen dat er een gemeenschappelijk gedeelde wil tussen Fransen, Duitsers, Italianen en anderen zou ontstaan om tot zo'n Europese superstaat te komen was naar zijn mening allerm minst vanzelfsprekend. Geheel uitgesloten achtte hij dat niet, maar alleen wanneer de diverse Europese volkeren dat nadrukkelijk te kennen zouden geven en de bestuurders dat ook nadrukkelijk zouden uitstralen.

In het algemeen achtte Aron het de grote illusie van zijn tijd dat de economische en technische interdependentie aan de politieke soevereiniteit zijn waarde zou ontnemen. Niet dat hij zich tegen meer eenheid zou willen keren, integendeel. Om grote problemen aan te pakken zoals het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en de bevolkingsexplosie is dergelijke samenwerking meer dan ooit geboden. Maar men zou nadrukkelijk oog moeten hebben voor de factoren die dat streven in de weg staan. Op de eerste plaats was daar de gestage uitbreiding van het aantal functies die de nationale staat op zich neemt; ten tweede is daar de invloed van het internationale recht dat de niet-inmenging stipuleert in de binnenlandse aangelegenheden van een land, en ten derde wat hij noemde de sterke nationalisering van de cultuur. Dat alles leidt er toe dat de onafhankelijkheid van staten in stand blijft ondanks de vergaande technisch-economische uitwisseling, ondanks de aanwezigheid van supranationale blokken en ondanks het bestaan van transnationale ideologieën ³³⁶.

Geen enkele voorwaarde voor een werkelijk doeltreffende wereldorganisatie was volgens Aron gerealiseerd. 'Als we ophouden over een verre toekomst te dromen, is de vrede op de middellange termijn, die waarvoor we iets kunnen ondernemen, niet verzekerd als staten *vrijwillig* afzien van de strijd om de macht en van het gebruik van geweld. In plaats van ons af te vragen of de vrede verenigbaar is met de menselijke natuur kan men zich beter bezinnen op de middelen die de staten er toe brengen om zich redelijk te gedragen, dat wil zeggen door niet meer met monstrueuze wapens te spelen. ³³⁷' Dit was de les die Aron trok uit de voortdurende pogingen om hetzij via de wet hetzij via vorming van federaties conflicten te beslechten. Meer dan veertig jaar na het verschijnen van *Paix et Guerre* blijken zijn opvattingen nog steeds actueel.

³³⁴ Idem, *Penser la guerre; Clausewitz II*, p. 283.

³³⁵ Idem, *Paix et Guerre*, p. 732.

³³⁶ Idem, *ibidem*, p. 734.

³³⁷ Idem, *ibidem*, p. 742 – 743.

Aron onderstreepte eens te meer het grote belang van de politiek, ook voor staten in de moderne tijd, en wel juist om conflicten beheersbaar te houden. Hoezeer hij zei te hopen dat federaties en andere vormen van samenwerking tussen staten in de toekomst conflicten kunnen uitbannen, de tribale of nationale instelling geeft – zie alleen al de sport – bij de grote meerderheid van de mensen de doorslag boven internationale verbondenheid³³⁸. Het getuigt daarom van een bij uitstek politieke houding om los van ideologie, dogma's of welk vooruitgangsgeloof dan ook de feiten onder ogen te zien. Een bij uitstek politieke houding was voor Aron die houding die van bedachtzaamheid blijkt geeft en met alle benodigde kennis de te nemen beslissingen benadert zonder te willen terugvallen in rigide schema's van moralistische of technologische aard.

Conclusies

Het lag voor de hand dat Aron de vraagstukken van oorlog en vrede zou inbedden in de interpretatie die hij gaf aan de samenlevingen van de moderne tijd. Hij wilde immers ook altijd 'l'histoire se faisant' ('De geschiedenis die zich onder onze ogen voltrekt') beschrijven. Welke evolutie was er dan te voorzien voor deze industriële samenlevingen in het licht van deze problemen? Auguste Comte had in de negentiende eeuw de verwachting uitgesproken dat in de samenleving van de toekomst de dominante rol van de militairen zou zijn uitgespeeld: werk van lichamelijke of geestelijke aard zou van nu af aan de bron van welvaart en alle rijkdommen zijn; welstand in economische zin werd kortom het grote doel. Hij meende haar al deels gerealiseerd te zien in zijn eigen tijd. De bijzonder gewelddadige geschiedenis van de twintigste eeuw logenstrafte echter zijn ideeën. Aron herformuleerde het vraagstuk van Comte in zijn Auguste Comte Memorial Lecture, een lezing die hij in 1957 hield voor de London School of Economics³³⁹. Hij presenteerde daarmee een synthese van de kwesties die in dit en het vorige hoofdstuk aan de orde kwamen. De dominante trekken van de op welvaart en economische voorspoed gerichte moderne samenlevingen functioneren in een wereld van staten die hun eigen (machts)aspiraties kennen en door ideologische, culturele en aanzienlijke verschillen in levensstandaard van elkaar gescheiden zijn. De vraag die Aron wilde beantwoorden kwam hier op neer: hoe is de vrede tussen de staten in de tijd van de moderne industriële beschaving bereikbaar? Anders gezegd: aan welke voorwaarden zouden de betrekkingen tussen de staten moeten voldoen om de oorlog uit te bannen? Of nog anders geformuleerd, hoe zou aan Comtes verwachting alsnog tegemoet kunnen worden gekomen?

Aron meende in zijn lezing dat aan drie voorwaarden moest worden voldaan. De eerste was dat de afstand die de geprivilegieerde minderheid scheidt van de grote massa van de wereldbevolking die in armoede leeft, gedicht of in ieder geval verminderd wordt; de ongelijkheid in economische ontwikkeling tussen rijke en arme landen zou moeten worden opgeheven. De tweede voorwaarde was dat alle naties binnen de internationale gemeenschap elkaars integriteit daadwerkelijk respecteren: dit zou slechts mogelijk zijn wanneer er supranationale organen bestaan die conflicten metterdaad tussen staten kunnen verijdelen. En de derde voorwaarde die vervuld zou moeten worden was dat er een eind zou moeten komen aan de ideologische vijandschap tussen het communistische en westerse blok.

Aron meende dat vervulling van de laatste voorwaarde, die hem het meeste bezig hield, in theorie haalbaar was, maar hij voorzag dat dit nog lang zou gaan duren. De Sovjets zouden hun ideologie die stipuleerde dat de proletarische klasse de overwinning moest behalen op de kapitalistische klasse dienen op te geven. Dat conflict impliceerde immers de veroordeling van de ene helft van de mensheid door de andere en hield oorlogen die 'uit principe' gevoerd werden, in stand. Met de ineenstorting van het communisme werd aan Arons derde voorwaarde voldaan. Het ideologische conflict tussen het communistische Sovjetblok en het Westen werd geëlimineerd. In een ander opzicht bleven tot op de dag van vandaag conflicten als gevolg van een verschillend waardenpatroon echter in stand: er bestaat bijvoorbeeld geen homogeniteit in waarden tussen de westerse staten en de (radicaal) islamitische landen. In Arons sociologie van oorlog en vrede was dit onderscheid tussen homogeniteit en

³³⁸ Idem, *ibidem*, p. 768.

³³⁹ De tekst werd later uitgegeven in *La Société industrielle et la guerre*. Parijs, Plon, 1959. Voor wat de beschreven voorwaarden betreft zie 'Les conditions d'une humanité pacifique', p. 56 – 72.

heterogeniteit in waarden een belangrijk criterium³⁴⁰. De Europese staten in de negentiende eeuw die allen deel uitmaakten van de Heilige Alliantie, kenmerkten zich door een homogeen waardepatroon. Daarom maakten zij korte metten met het revolutionaire Frankrijk. Bij gebrek aan een homogeen waardenpatroon tussen de staten – te denken valt bijvoorbeeld aan het islamitische Iran in zijn verhouding tot het Westen – is er sprake van een permanente bron van conflicten. Het verzet van andersdenkenden zou, zoals Aron ook constateerde, – van de radicale islamieten had hij uiteraard nog geen notie genomen – bij gebrek aan klassieke machtsmiddelen in stand gehouden kunnen worden door een guerrilla of door terrorisme³⁴¹.

De troebelen na het einde van de Koude Oorlog hebben onder meer te maken met de eerste twee voorwaarden die onvervuld gebleven zijn. De ongelijkheid in economische mogelijkheden tussen rijke en arme landen vormt een permanente bron van spanningen. Aron meende dat deze ongelijkheid in principe niet onoplosbaar was, maar de vooruitzichten daarvoor achtte hij in de eerst komende decennia bepaald niet rooskleurig. Daar valt vandaag de dag niets op af te dingen. Maar anders dan Aron dacht zijn deze problemen veel minder belast door op ideologie gebaseerde verschillen dan door handelsbarrières en door gebrek aan technologische en onderwijskundige mogelijkheden. Lenins imperialisme-theorie over de relatie tussen rijke landen die de arme systematisch zouden uitbuiten, bleek niet houdbaar en werd door Aron geontmythologiseerd³⁴². De grootste problemen zijn echter te voorzien bij vervulling van de tweede voorwaarde, namelijk dat de staten ten allen tijde elkaars bestaansrecht garanderen en dat conflicten tussen hen door een supranationaal orgaan worden afgehandeld. Dat zou neerkomen op eliminering van de machtspolitiek die staten jegens elkaar voeren. Hoe een dergelijke verandering vorm gegeven zou moeten worden was Aron niet duidelijk. Een duurzame vrede kan niet gebaseerd blijven op een machts-evenwicht, zoals ten tijde van de Koude Oorlog, al helemaal niet verwezenlijkt worden terreur uit te oefenen en evenmin door grote rijken te vormen. De staten zouden een deel van hun soevereiniteit moeten overdragen aan een wereldregering, maar tot een substantiële overdracht van die bevoegdheden blijken de meeste landen niet bereid.

Dat Arons analyse over de internationale betrekkingen nog relevant is en zijn waarde behoudt heeft opnieuw te maken met de nauwgezette methodologische opbouw ervan. Een van zijn voornaamste conclusies, dat de rol van de afzonderlijke nationale staten in de internationale politiek bepaald niet is uitgespeeld, is onbetwistbaar. De machtsconfiguratie tussen staten en allianties van staten ziet er anders uit dan ten tijde van de Koude Oorlog, het bipolaire model uit die tijd is verdwenen en een grote supermacht, de Verenigde Staten, domineert, maar nieuwe grootmachten als China en India zijn al duidelijk in opkomst. De machtspolitiek die staten bedrijven is niet verdwenen en daarom doet het schema van de beurtelingse inzet van diplomatie en strategie dat Aron baseerde op Clausewitz' inzichten nog steeds opgeld. De rol van de ooit zo dominante marxistische ideologie is uitgespeeld, maar een homogeen waardenpatroon dat de staten onderling delen is daar niet voor in de plaats gekomen. Ditmaal zijn het religieuze tegenstellingen die dat bemoeilijken.

³⁴⁰ Zie hiervoor *Paix et Guerre*, 'Systèmes homogènes et systèmes hétérogènes', p. 108 – 113, en de *Mémoires*, p. 302, waarin Aron een korte samenvatting geeft van dit onderscheid.

³⁴¹ R. Aron, *La Société industrielle et la guerre*, p. 59.

³⁴² Zie hiervoor het hoofdstuk over de ideologie, 'Communistische mythes bestreden'.

VIII: Aron, leermeester in de politiek

J'ai analysé beaucoup de situations politiques et économiques de manière convenable. Je crois que, en gros, j'ai eu du jugement. Quand il y avait des débats fondamentaux qui touchaient à l'essence de la civilisation moderne, j'ai été du bon côté. Je n'ai pas eu d'illusions sur Hitler, je n'ai pas eu d'illusions sur Staline. Je n'ai pas cru que la France pouvait se rénover par l'Algérie française. Tout cela c'est, si je puis dire, en ma faveur. Ce n'est pas de la prétention. Je crois que c'est vrai et je le dis simplement, de manière détachée.³⁴³

Le Spectateur engagé, p. 300.

De eenheid van het werk

Ondanks de grote verscheidenheid aan onderwerpen bezit het werk van Aron een sterke eenheid. Die eenheid is op de eerste plaats het gevolg van zijn filosofie. Aron heeft nagedacht over de geschiedenis en haar verloop en daarin tegelijkertijd willen participeren. Het fundament daarvoor zette hij uiteen in de *Introduction à la philosophie de l'histoire*. Hij ging na in hoeverre men tegelijkertijd een objectieve, onbevangen toeschouwer kan zijn én een speler ('acteur'). De onbevooroordeelde toeschouwer en de participant zijn in de meeste van zijn boeken samen aan te treffen. Structurele beschouwingen worden zeer vaak afgewisseld door journalistiek getinte passages die blijk geven van een specifieke betrokkenheid en keuzes tot uitdrukking brengen. De theorie is nooit een doel op zich, maar staat steeds in dienst van een steeds wisselende, unieke historische situatie. Een grote studie als *Paix et guerre entre les nations* omvatte naast zeer uitvoerige filosofisch-theoretische en sociologische uiteenzettingen een zeer groot onderdeel over de geopolitieke situatie aan het begin van de jaren zestig. Een boek als *Le Grand Débat* was een doorwrochte uiteenzetting over de afschrikingsstrategie aan het begin van de jaren zestig, maar het mondde tevens uit in concrete aanbevelingen over welke strategie op dat moment de meest verantwoorde was. De theoretische concepten toetste Aron dus steeds aan concrete historische situaties. Deze benadering kenmerkt heel zijn werk en maakt het daardoor tijdgebonden. Het is ook de onvermijdelijke consequentie van zijn filosofie.

De eenheid van het werk komt verder tot uiting in het feit dat het, zoals Aron zelf opmerkte, een reflectie is op de twintigste eeuw³⁴⁴. Aron wilde licht werpen op de economie, de sociale betrekkingen, de klasseverhoudingen, de politieke regimes, de betrekkingen tussen de naties en de ideologische discussies. Niet zonder reden voegde hij daar aan toe, dat hij daarbij geïnspireerd werd door zo'n veelkoppig verschijnsel als het marxisme, behalve een filosofie een totale visie op de geschiedenis, ook een ideologie en een seculiere heilsleer. De moderne twintigste-eeuwse samenleving wilde hij vanuit één filosofisch uitgangspunt begrijpen, en wel door de filosofie te interpreteren als een manier waarop de historische werkelijkheid bestudeerd moet worden en hoe wij daarbinnen keuzes kunnen maken. Dat leidde in de *Introduction* tot de wetenschapstheoretische uiteenzettingen waarin hij de reikwijdte en geldigheid van sociale wetenschappen als de sociologie en de economie probeerde te bepalen. Het sociologisme waar de Franse socioloog-pionier Émile Durkheim zich volgens hem aan schuldig aan maakte door van het sociale aspect van de samenleving het alles verklarende principe te maken wees hij af, net als bij een denker als Marx het economisme dat de werkelijkheid exclusief fundeert op een economisch beginsel. Dat maakt zonder twijfel Arons originaliteit uit, verklaart ook waarom hij zo vaak gelijk kon krijgen. Maar deze filosofie biedt geen doctrine, geen duidelijke leer, zij is slechts een methode om de sociale en politieke werkelijkheid zo objectief mogelijk te benaderen en alleen in die zin heeft hij navolgers gevonden. Aron heeft geen politieke filosofie ontwikkeld zoals sommigen van zijn tijdgenoten. Zij die door middel van een filosofie pretendeerden een

³⁴³ 'Ik heb veel politieke en economische situaties op passende wijze geanalyseerd. Ik geloof dat ik grosso modo doorzag wat er aan de hand was. Wanneer in fundamentele debatten zaken aan de orde kwamen die raakten aan de essentie van de moderne beschaving, bevond ik mij aan de goede kant. Ik heb geen illusies gehad over Hitler en ook niet over Stalin. Ik heb niet geloofd dat Frankrijk zich kon vernieuwen door een Frans Algerije. Dat alles spreekt in mijn voordeel, als ik dat mag zeggen. Dat is niet pretentius. Ik geloof dat het waar is en ik constateer het simpelweg.'

³⁴⁴ R. Aron, *Le Spectateur engagé*, p. 299.

welomschreven totale betekenis aan de geschiedenis te kunnen geven, heeft hij meestal gewantwoord of bestreden wanneer zij daar politieke consequenties aan verbonden.

Door de filosofie die hij in de *Introduction à la philosophie de l'histoire* ontwierp wist hij de interesse die hij vanaf zijn vroegste jeugd had voor het wel en wee van de publieke zaak te structureren. Op grond van die studie verwierp hij filosofieën als het marxisme, het kritiekloze vooruitgangsgeloof van de Verlichting, maar ook het fatalisme à la Spengler net als even zovele andere ideologieën die de werkelijkheid vervormden. Zijn hoofdbezwaar was dat deze stromingen stuk voor stuk de politieke dimensie van de lopende geschiedenis negerden die wij zelf bij uitstek vorm geven. In de *Introduction* bepaalde hij zijn eigen (politieke) handelingsruimte, waarbij hij zich liet leiden door de waarden die hem essentieel leken, waarheid en vrijheid. Hij maakte in deze funderende studie ook de beslissende keuze voor het democratische regime. Uit het verval dat deze regimes in de jaren dertig trof, putte hij na de oorlog de motivatie om deze regimes voor nieuwe bedreigingen, in de eerste plaats de totalitaire, te behoeden. Hij verzette zich tegen de schijnbaar oppermachtige marxistisch-hegeliaanse geschiedopvatting van velen van zijn generatie die leidde tot de rechtvaardiging van de communistische regimes. In dialoog met de meest prominente sociologische denkers uit het recente verleden probeerde hij daarentegen zo nauwgezet mogelijk de grote tendenties van de moderne samenleving in kaart te brengen. Om het verwijt te ontlopen dat hij zelf een ideologie omhelsde, onderzocht hij de feiten steeds zo scrupuleus mogelijk. De politiek definieert onze handelingsruimte, het zijn de politici die de geschiedenis kleuren, het zijn daarmee de mensen en niet op de eerste plaats de structuren die van belang zijn, zo was Arons vaste overtuiging. Alleen al omdat de mensen er steeds toe doen, en zij steeds weer andere keuzen maken, is de geschiedenis niet gedetermineerd. Zij maken het verschil.

Wil men de betekenis van Arons onderneming schetsen, dan kan men deze benadering ook op Aron zelf toepassen. Zijn eerste en belangrijkste verdienste ligt dan in de keuzes en de standpunten die hij maakte in de vijftig jaar dat hij zich intensief bemoeide met de politiek. Zij bleken meestal juist. Door de gevechten die hij leverde, de keuzes en standpunten die hij verdedigde, schreef hij op zijn wijze mee aan de geschiedenis van zijn eeuw.

De politiek definieerde hij als het maken van keuzes. De goede politicus was degene die de verantwoorde keuzes maakt op cruciale momenten. Wat gold voor de politicus gold ook voor de waarnemer die, zoals Aron, in de plaats van de politicus ging staan. Een echte politicus wilde noch kon hij overigens zijn, want, zo wist hij, de echte politicus die iets wil bereiken zal gebruik moeten maken van de passies van anderen en daartoe achtte hij zichzelf ongeschikt. Een directe raadgever, een echte *conseiller du prince* zoals Machiavelli, wilde hij evenmin zijn. 'Ik zou nooit de raadgever van een president van de Verenigde Staten hebben kunnen zijn, bombardementen op Vietnam verordonneren en dan rustig kunnen gaan slapen', schreef Aron in *République impériale* waarin hij de naoorlogse buitenlandse politiek van de Verenigde Staten beschreef. Maar als waarnemer zou hij die beslissing van de Amerikaanse president hebben kunnen rechtvaardigen, zo bekende hij³⁴⁵. Om goede keuzes te maken dient men beslagen ten ijs te komen. Daarom verdiepte Aron zich in alle voor de politicus noodzakelijke hulpwetenschappen, zoals de economie en de strategie. Over die politieke beslissingen en keuzes kon men nooit voldoende zeker zijn. Deze waren wat Aron in navolging van Max Weber noemde altijd 'probabilistisch'. Naarmate men zich beter voorbereidt op de beslissingen, is de kans groter dat die beslissingen de juiste zijn. Maar de betekenis van de genomen beslissingen krijgt pas reliëf in het latere verloop van de geschiedenis. De geschiedenis noemde Aron dan ook tragisch, want zij verloopt zelden op de manier waarop wij willen.

Arons liberalisme

Raymond Aron stond bekend als een liberaal denker, maar het is een liberalisme van een geheel eigen, niet-partijgebonden soort. In zijn studententijd pacifist en aangetrokken tot de SFIO, de Franse socialistische partij, ontwikkelde hij zich na zijn verblijf in Duitsland in liberale richting. Hij pleegde te zeggen dat hij niet langer socialist was toen hij eenmaal in de jaren dertig de politieke economie had bestudeerd,³⁴⁶ maar enkele jaren later bij de verdediging van zijn theses in 1938 verklaarde hij zich

³⁴⁵ Idem, *Le Spectateur engagé*, p. 312.

³⁴⁶ Idem, *ibidem*, p. 47.

niettemin nog steeds socialist ³⁴⁷. Zijn liberalisme was op de eerste plaats de uitkomst van zijn historische filosofie waarin hij de dominante ideologieën voor ongegrond verklaarde. Hij beredeneerde vanuit diezelfde filosofie zijn keuze voor het constitutioneel-pluralistische regime: het voornaamste kenmerk van een dergelijk regime was dat het de dialoog open houdt en daardoor de mogelijkheid schept om nader tot de waarheid te komen. Als afschrikwekkend voorbeeld had hij de de nationaal-socialistische en communistische regimes bij de hand die niet alleen een aanslag op de vrijheid waren, maar ook leugenachtig in hun pretenties. Een bepaalde vorm van liberalisme leek hem de beste garantie tegen deze ontsporingen van ideologische aard. Als criticus van de ideologieën voelde zich daarom het beste thuis bij een liberale politieke houding waarin de vrijheid van onderzoek maar ook de politieke vrijheid geen geweld werd aangedaan. Aan het liberalisme hechtte hij, zoals hij zei, waarde omdat het het recht verzekerde van allen om aan de politieke dialoog deel te nemen. Hij waardeerde het liberalisme ook omdat het in vergelijking met het socialisme bescheiden was in zijn projecten. Maar tegelijkertijd was het broos 'omdat het geen stemmen verstikt, zelfs niet die gevaarlijk zijn voor de vrijheid'. Dat gevaar zag hij bijvoorbeeld opduiken toen in het begin van de jaren tachtig in de kruisrakettenproblematiek veel Duitse politici kozen voor een overtuigingsethiek door af te zien van plaatsing van deze raketten ³⁴⁸. In het postuum verschenen *Les Dernières années du siècle* stelde hij daarom: 'En démocratie, on sauve malaisément les peuples en dépit d'eux.' ('In de democratie is het moeilijk de volkeren in veiligheid te brengen als ze zelf niet willen.')

Het liberalisme van Aron is voornamelijk politiek en niet economisch van aard. In zijn voorkeur voor dit liberalisme schuwde hij ook een liberalisme dat verwordt tot een ideologie. De uitspraak van Karl Popper dat de vrijheid ook tegen zijn eigen fanatici verdedigd moet worden, zou hij zeker onderschreven hebben ³⁴⁹. Aron was zeker geen fanatieke verdediger van de markteconomie. Zijn vergelijkende onderzoek naar de markt- en planeconomie leerde hem dat beide vormen in principe effectief konden zijn. Naderhand meende hij in kritiek op Marx dat er voor de markt als verdelend principe geen goed alternatief bestond. Maar tegen een marktideologie zou hij ongetwijfeld afkerig hebben gestaan.

Als liberaal was hij zeer gehecht aan de *instituties* van de democratie. Deze garandeerden immers de vrijheid, maar ook een zekere orde. Vandaar zijn woede over de opstand van de studenten in mei '68 die zijns inziens nodeloos de moeizaam tot stand gebrachte democratische instellingen in gevaar brachten. Vandaar zijn afkeer van de vijandige afstand die de filosoof Alain cultiveerde in de jaren twintig en dertig jegens de politieke gezagsdragers. Omdat de instituties van de Franse Vierde Republiek zwak waren, streed hij voor verbetering van de bestuurskracht van deze republiek.

Dat Aron bepaald geen orthodoxe klassieke liberaal was die afkerig staat tegenover staatsinvloed op het economische en sociale leven, bleek ook uit het feit dat hij vond dat het democratisch regime niet alleen de autonomie van zijn burgers moest garanderen, maar hen ook de middelen moest verschaffen om hun vrijheid te realiseren. Sociale wetten moesten die laatste vrijheid mogelijk maken. De formele en de werkelijke vrijheden die Marx onderscheidde en waarvan deze de tweede veel belangrijker vond dan de eerste, waren beide voor Aron van belang: de liberale democratie moest het recht respecteren van de burger om zijn vertegenwoordigers te kiezen maar ook diens recht om zich menswaardig te ontplooiën.

Over het functioneren van de liberale democratie had Aron van tijd tot tijd ambivalente gevoelens. Enerzijds dacht hij dat het democratisch-liberale regime met zijn gemengde economie 'de beste, of zo men wil, minst slechte oplossing was'; anderzijds zag hij met lede ogen aan dat diezelfde regimes een soort permanente burgeroorlog in stand houden, waarin burgers pure consumenten worden, de pressiegroepen steeds talrijker worden en de staat verlammen ³⁵⁰. Dat regime kon alleen in stand gehouden worden wanneer het als leidend principe, in de zin waarin Montesquieu dat opvatte, de gematigdheid cultiveerde. Naast rechten beklemtoonde hij steeds dat burgers in een democratische staat hun verantwoordelijkheid moeten kennen. Daarvan hangt immers het voortbestaan van zo'n

³⁴⁷ Gaston Fessard, verslag van de verdediging van de 'Introduction à la philosophie de l'histoire' opgenomen in *La philosophie historique de Raymond Aron*, p. 18 – 24.

³⁴⁸ Waar Max Weber sprak van een 'Gesinnungsethik' (gezinsethiek), geeft Aron dit vaak weer als 'morale de conviction' (overtuigingsmoraal).

³⁴⁹ Zie voor deze opmerking van Karl Popper, Nicolas Baverez, *Raymond Aron*, p. 304.

³⁵⁰ R. Aron, *Mémoires*, p. 680.

regime af en dat voortbestaan was voor hem geen vanzelfsprekende zaak. ‘De gebeurtenissen van de eeuw hebben een eind gemaakt aan onze illusies; de vooruitgang van de wetenschap is geen garantie voor de vooruitgang van de mensen, noch voor die van de samenlevingen’, merkte hij in zijn *Mémoires* op³⁵¹.

Het verantwoorde engagement

Commentatoren hebben er massaal op gewezen dat het liberalisme na de val van de Muur heeft gezegevierd. Daarom heeft Aron na zijn dood pas werkelijk gelijk gekregen, zo klonk uit verschillende reacties bij de herdenking van zijn honderdste geboortjaar in maart 2005.³⁵² Aron had net zo min overigens als de meeste andere commentatoren begrepen hoe uitgehold het Sovjetsysteem in feite in de laatste jaren van zijn bestaan was, hetgeen de voornaamste oorzaak van zijn ineenstorting zou worden. Hij was altijd van mening, en gezien de afloop niet ten onrechte, dat de Sovjet-Unie een verandering in de ideologie waarmee de Sovjet-nomenklatura haar gezag rechtvaardigde, niet zou overleven. Daarin bleek hij gelijk te hebben. Wat hij verder op grond van zijn historisch inzicht misschien geconcludeerd zou hebben was dat de val van de Sovjet-Unie bewees dat de geschiedenis zijn normale loop hernam. ‘De verdwijning van het communisme betekent dat we opnieuw de geschiedenis binnegaan (‘Sortir du communisme c’est rentrer dans l’histoire’), had Arons leerling André Glucksmann op karakteristieke wijze opgemerkt bij de verdwijning van het Sovjetrijk. Als die opmerking al niet door Arons filosofie was geïnspireerd, dan zou Aron haar in ieder geval hebben onderschreven³⁵³. De (politieke) geschiedenis, die door de communistische ideologie was vervormd, hernam zijn traditionele rechten. Het beroep op deze ideologie maskeerde volgens Aron eeuwenoude politieke ambities.

Aron baseerde zich in zijn opvattingen vrijwel steeds op klassieke concepties en hij toonde na ampele bestudering daarvan aan dat vele daarvan zowel voor de binnenlandse politiek van een land als ook voor de internationale politiek nog steeds van groot belang zijn om politiek en politici te begrijpen. Ondanks het feit dat het werk van Aron zo sterk verbonden is met de periode van de Koude Oorlog is Aron daarom een bij uitstek modern auteur. Hij heeft de marxistisch-leninistische ideologie zijn plaats in de geschiedenis gewezen in plaats van dat zij de geschiedenis dicteerde zoals velen in zijn tijd dachten. Hij liet zien wat op grond van zijn geschiedopvatting nieuw was aan het tijdsgewricht waarin hij leefde, maar ook in welk opzicht er sprake was van het eeuwenoude *history as usual*.

Aron meende dat de staten in het internationale krachtenveld de belangrijkste politieke entiteiten blijven ondanks de sterk toegenomen internationale uitwisseling en samenwerking op allerlei gebied. In de post-communistische tijd geldt dat onverminderd. De politiek blijft die speciale dimensie in het bestaan die de loop van de gebeurtenissen bepaalt en het lot van de mensen regeert. De beslissing van de Amerikaanse president Bush om Irak binnen te vallen laat dat duidelijk zien. Aron zou zich waarschijnlijk naar aanleiding van deze oorlog hebben afgevraagd of het doel, de verwijdering van het regime van Saddam Hussein, de ingezette middelen heiligde en hij zou naar het zich laat aanzien fundamentele twijfels hebben gehad over de haalbaarheid van de achterliggende doelstelling van deze oorlog, de installering van een democratisch bewind in Irak. Los van de juistheid illustreert dit politieke besluit hoe verstrekkend de gevolgen daarvan zijn voor het leven van de burgers in het Westen en elders in de wereld.

Aron betoogde steeds dat de oorlog binnen het geheel van de internationale relaties een onderdeel zou blijven van de politiek. De oorlog zou niet verdwijnen, ondanks alle bezweringen van het tegendeel. De verschijningsvormen zouden wel veranderen. Niet voor niets noemde hij in zijn studie over Clausewitz de oorlog een ‘kameleon’: vandaag de dag verschijnt zij vooral in de gedaante van het moslimterrorisme. Klassieke oorlogen in de zin van twee staten die het tegen elkaar opnemen, waren,

³⁵¹ Idem, *ibidem*, p. 740.

³⁵² De honderdste geboortedag van Raymond Aron op 14 maart 2005 was aanleiding tot uitvoerige herdenkingen in Frankrijk en elders. Sedert de ondergang van het communisme heeft men hem van alle kanten geprezen om zijn vroegtijdig inzicht in het totalitaire gevaar. Zie Serge Audier, *Raymond Aron – La démocratie conflictuelle*, p. 8–9.

³⁵³ Francis Fukuyama’s uitgesproken verwachting over het einde van de geschiedenis in zijn artikel ‘The end of history’ in *The National Interest* van juli 1989 zou Aron hoogstwaarschijnlijk niet onderschreven hebben. Hij toonde zich trouwens van het doen van voorspellingen over de toekomst steeds heel afkerig.

zo constateerde hij al in *Paix et Guerre*, in de jongste tijd betrekkelijk zeldzaam geworden. Omdat de oorlog niet zo maar zou verdwijnen moest men het taboe op de bestudering daarvan terzijde schuiven en er serieus studie van maken; niet uit een neiging tot bellicisme, maar om, als de nood daar echt toe was, haar zo goed mogelijk te kunnen benutten. Het was ook aan de politici om dit middel te hanteren voor weloverwogen doelstellingen, niet om door zich door de oorlog op sleeptouw te laten nemen.

Na de Tweede Wereldoorlog sprak Aron van een ‘oorlogzuchtige vrede’ (‘une paix belliqueuse’) tussen de supermachten. Volgens de politiek filosoof Monique Canto-Sperber heeft deze uitdrukking van Aron voor de huidige tijd nieuwe betekenis gekregen. De Hobbeseaanse natuursituatie die altijd al kenmerkend was voor de relaties tussen de staten heeft volgens haar door de komst van het internationale terrorisme een nieuw, nog gevaarlijker uiterlijk gekregen³⁵⁴. In de tijd van de Koude Oorlog noemde Aron de diplomatie van de communistische staten totaal en planetair: zij beperkte zich niet langer tot haar traditionele taak als druk- en communicatiemiddel tussen staten zoals in de negentiende eeuw, zij was een strijdmiddel geworden dat op alle fronten werd ingezet om de niet-communistische tegenstander te ondermijnen en de revolutie voor te bereiden. De strijd was daarmee permanent geworden. Het wereldwijde terrorisme van vandaag de dag is daarmee volgens Canto-Sperber vergelijkbaar en geeft daarmee nieuwe actualiteit aan Arons concepties. De staten zijn opnieuw op hun hoede en de tegenstander, het moslimterrorisme, is nog moeilijker te traceren dan dat van voorheen.

Aron realiseerde zich ook dat in de relatie tussen de staten het recht alleen niet toereikend is om de vrede te bewaren. Hij wees op de weliswaar onplezierige maar niet te miskennen logica daarvan: de staten hechten aan hun soevereiniteit wanneer het gaat om de verdediging van hun meest wezenlijke belangen. Terwijl de kleine landen zich terecht verlaten op het recht om meestal bij gebrek aan andere middelen hun doelen te bereiken, wantrouwen de groten, al dan niet terecht, een hoogste juridische instantie omdat ze niet zeker weten of hun allerhoogste belangen daarmee verenigbaar zijn. De Amerikaanse twijfels om het Internationale Strafhof te ratificeren – president Clinton gaf er de aanzet toe, maar Bush wees dit voornemen vervolgens af – zijn wat dat betreft karakteristiek en illustreren Arons stelling.

De vrede door middel van de wet is bij lange na niet altijd te realiseren. Maar ook de vrede die gegarandeerd wordt door de creatie van een rijk is niet bij voorbaat van succes verzekerd. De staten blijven tot grote hoogte autonoom. De moeilijkheden die de Europese Unie ondervindt om een grondwet aanvaard te krijgen die de afzonderlijke soevereiniteit van de staten inperkt, onderstrepen de juistheid van Arons inzichten. De Franse specialist in de internationale betrekkingen Pierre Hassner, die bij Aron studeerde, paste dit inzicht van Aron toe op het verschil van mening tussen de Europese landen en de Verenigde Staten over de rechtmatigheid van de VS om Irak binnen te vallen³⁵⁵. De Europeanen geloofden dat de inval in Irak slechts gebaseerd kon worden op rechtsgeldige besluiten van de Veiligheidsraad. De Amerikanen volgden, aldus Hassner, daarentegen wat Aron een imperiale, zo niet imperialistische politiek genoemd zou hebben. Aron zou zo’n politiek niet in alle gevallen hebben afgewezen: een preventieve aanval kan immers in bepaalde gevallen veel onheil voorkomen, maar zeker weten doet men dat nooit. In het ontwerpen van een abstracte theorie die de weg wijst uit zulke dilemma’s was Aron niet geïnteresseerd. Aron beveelt steeds weer een aan de situatie aangepaste beslissing aan waarbij de politicus alle belangrijke factoren die voor de beslissing van belang zijn in aanmerking neemt. Het advies van Spinoza om voorzichtig te zijn (‘Caute’) dient zijn leidraad te zijn. Prudentie is belangrijk voor een staatsman, maar vastberadenheid ook.

Wie uit het bovenstaande afleidt dat Aron een cynicus was of de machtspoliticus bewonderde, vergist zich. Zoals eerder bleek was hij zeer gehecht aan de instituties van de democratie: het was de enige regeringsvorm, hoe onvolmaakt en kwetsbaar ook, die in staat was vrijheid en waarheid te garanderen. Aron wilde, zoals zijn leerling Pierre Manent zei, een leermeester in de politiek zijn.³⁵⁶ Hij doordacht de politiek steeds vanuit degenen die politieke beslissingen moesten nemen. Politici en publiek wilde hij politiek leren denken, juist ter wille van het behoud van het hoogste goed, vrijheid en waarheid. Daartoe engageerde hij zich, maar anders dan velen van zijn tijdgenoten niet door een engagement waarvan de prijs niet telt, maar op een verantwoorde manier, namelijk door steeds het speelveld af te

³⁵⁴ Monique Canto-Sperber, ‘Les habits neufs de la guerre’, *Le Figaro*, 9 maart 2005.

³⁵⁵ P. Hassner, ‘Aron, un penseur contre les ‘terribles simplificateurs’’, *Le Figaro*, 23 maart 2005.

³⁵⁶ P. Manent, ‘Raymond Aron éducateur’ in *European liberty*, p. 25 – 57.

tasten waarin de politicus moet opereren, ook vanuit een historisch besef. Beloftevolle, maar gewelddadige en uiteindelijk ondoeltreffende revolutionaire oplossingen wees hij als ondoeltreffend en immoreel van de hand. Zijn ‘petit camarade’ Jean-Paul Sartre was, zoals zijn werk op tal van plaatsen laat zien, uitgesproken gefascineerd door het revolutionaire geweld, daarmee passend in een lange Franse traditie³⁵⁷. Ver weg van de plekken waar het feitelijke geweld zich afspeelde, beval hij zijn revolutionaire aanpak aan zonder deze ooit zelf aan den lijve te ervaren. Het woord van Camus is op hem van toepassing: ‘Ieder vals idee eindigt in bloed, maar het gaat steeds om het bloed van de anderen. Dit verklaart waarom sommigen van onze filosofen zich op hun gemak voelen om kritiekloos alles te zeggen wat ze menen te moeten zeggen.’³⁵⁸ Aron had een uitgesproken afkeer van geweld, maar ging het niet uit de weg als het behoud van de democratie daarom vroeg. Hij had ook een uitgesproken zin voor het compromis. Terwijl Max Weber een welhaast onoverbrugbare kloof constateerde tussen die politicus die zich laat leiden door een verantwoordelijkheidsethiek en de politicus die een gezindheidsethiek aanhangt, zag Aron dat in de dagelijkse politieke praktijk er maar al te vaak ook kansen genoeg zijn voor compromissen³⁵⁹. Maar zeker niet altijd. Zijn standpunten kenmerkten zich, zoals zijn leerling Pierre Hassner zei, door redelijkheid én vastberadenheid, maar ook door openheid en onbevangenheid: ideologische, positivistische of technocratische visies op de politiek moest men verwerpen omdat zij de werkelijkheid vervormen. Juist ook in die zin is Aron onveranderlijk actueel.

³⁵⁷ Zie T. Judt, *Marxism and the French left*, p. 177 – 179.

³⁵⁸ Albert Camus, *L’Homme révolté*, p. 86.

³⁵⁹ In zijn artikel ‘Le savant et le politique’ (*La Table ronde*, 134 (1959), p. 65 – 66) schrijft Aron in dit verband: ‘Waar het om gaat is in de politieke filosofie de plaats te bepalen voor de tegenstrijdigheden die kleven aan het politieke handelen. Er bestaat een hele school waarvan Machiavelli de beroemdste representant is die stelt dat de essentie van de politiek juist tot uiting komt in extreme situaties. Iedere politicus laat zich leiden door een overtuiging en is verantwoordelijk. Maar wanneer men moet liegen of verliezen, doden of overwonnen worden, welke keuze is dan moreel? De waarheid, antwoordt de aanhanger van de gezindheidsethiek; het succes zegt daarentegen degene die uitgaat van de verantwoordelijkheidsethiek. Beide keuzes zijn moreel verantwoord mits het succes dat de laatste nastreeft dat van zijn gemeenschap is en niet dat van hem zelf. De hier gesignaleerde tegenstrijdigheid lijkt me essentieel, ook al geldt voor de meeste situaties dat prudentie de weg wijst naar een redelijk compromis. De extreme situatie waarin het compromis moeilijk zo niet onmogelijk wordt, is echter niet uitzonderlijk: het risico ontstaat zodra er een conflict is.’

Bijlagen

Levensloop van Raymond Aron

1905 Raymond Aron wordt op 14 maart in Parijs geboren als derde kind van goed gesitueerde joodse ouders, de jurist Gustave Aron, hoogleraar aan de hogere handelsschool in Parijs, en Suzanne Lévy. Gustave Aron (1870 – 1935) heeft zijn wetenschappelijke carrière zien mislopen en teert gedeeltelijk op het familievermogen. Na het verwerven van een erfenis gaan de Arons in Versailles wonen waar zij een ruim herenhuis laten bouwen. De beurskrach van 1929 ruineert de familie en de Arons keren terug naar Parijs.

1913 – 1922 Voorbereidend en middelbaar onderwijs aan het Lycée Hoche in Versailles waar hij kiest voor de richting talen/filosofie.

1922 – 1923 Na gekozen te hebben voor de filosofie gaat Aron naar de voorbereidingsklas van het Lycée Condorcet om van daaruit via het verplichte vergelijkend examen toegelaten te worden tot de prestigieuze École Normale Supérieure (ENS) in Parijs.

1924 – 1928 Aron wordt als veertiende toegelaten tot de ENS. Als medestudenten treft hij onder meer aan Jean-Paul Sartre, Paul Nizan en Emmanuel Mounier. Bij de afsluitende agrégation, het vergelijkende examen dat de bevoegdheid verleent om in het middelbaar of hoger onderwijs les te geven, eindigt Aron als eerste. Hij wordt uitgenodigd voor de jaarlijkse zomerbijeenkomsten van Pontigny waar hij schrijvers als André Gide, Roger Martin du Gard en André Malraux leert kennen.

1927 Kortstondig lid van de SFIO, de Franse socialistische partij.

1928 – 1930 Militaire dienst.

1930 – 1931 Vertrek in maart naar Duitsland voor studieverlof waar hij docent wordt aan het Institut français in Keulen.

1931 – 1933 Verblijf in het Französisches Akademiker Haus in Berlijn waar hij zich volledig aan de studie kan wijden.

1933 Huwelijk met Suzanne Gauchon. Terugkeer naar Frankrijk waar hij leraar filosofie wordt aan het lyceum van Le Havre. Hij neemt de post in van Jean-Paul Sartre, die op zijn beurt een jaar in Berlijn studeert.

1934 Benoemd tot secretaris van het Centre de Documentation Sociale, service-instelling voor studenten aan de École Normale Supérieure. Part-time docent filosofie aan de École Normale van Saint-Cloud. Verschijning van Arons eerste boek, *La Sociologie allemande contemporaine*.

1938 Promotie aan de Sorbonne op 26 maart op *La Philosophie critique de l'histoire* onder leiding van Celestin Bouglé en *Introduction à la philosophie de l'histoire* onder leiding van Léon Brunschvicg.

1939 Benoemd tot lector in de sociale filosofie aan de universiteit van Toulouse twee weken voordat hij het oog op de dreigende oorlog met Duitsland gemobiliseerd wordt. Samen met onder meer Jean-Paul Sartre is hij tot aan de Duitse aanval in mei '40 in de Elzas gelegerd.

1940 Na de Franse nederlaag vlucht hij naar Londen waar hij hoofdredacteur wordt van *La France libre*, het blad dat het intellectuele geweten en de intellectuele stem wil zijn van het niet bezette Frankrijk.

1944 Terugkeer in Frankrijk.

1945.Lid van het redactiecomité van het door Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir opgerichte tijdschrift *Les Temps modernes*. In dienst van het ministerie van informatie, geleid door André Malraux, samen met onder meer de latere politici Jean Lecanuet en Jacques Chaban-Delmas.

1946 Journalist bij de uit het verzet voortgekomen krant *Combat*, geleid door Pascal Pia en Albert Camus. Deeltijd-docent aan de door de Gaulle opgerichte École Nationale d'Administration (ENA), waar de ambtelijke elite van Frankrijk wordt opgeleid. Hij stapt uit de redactie van *Les Temps modernes*.

1947 Commentator van *Le Figaro*. Begin van een dertig jaar durende samenwerking met twee tot drie bijdragen per week over de internationale politiek, de economie en Franse aangelegenheden. Lid tot aan zijn opheffing in 1952 van de partij van generaal de Gaulle, de RPF (Rassemblement du peuple français). Deze ijverde onder meer voor herziening van de grondwet van de na de oorlog opgerichte

Franse Vierde Republiek. Breuk met Sartre vanwege Arons atlantische standpunten en zijn toenadering tot de gaullistische beweging.

1950 Lid van het in 1950 opgerichte internationale Congres voor de vrijheid van de cultuur, dat actief stelling nam tegen de propaganda van de Sovjet-Unie.

1955 Verschijning van *L'Opium des Intellectuels*, een aanval op de Franse fellow-travellers. Gekozen tot hoogleraar sociologie aan de Sorbonne. Begint aan de drie jaar durende collegereeksen over de industriële samenleving. De voornaamste andere publicaties uit zijn hoogleraarstijd aan de Sorbonne hebben betrekking op de internationale politiek, het kernwapendebat (*Paix et Guerre entre les nations; Le Grand Débat*) en de geschiedenis van de sociologie (*Les Étapes de la pensée sociologique*).

1957 Publicatie van het pamflet *La Tragédie algérienne*, waarin Aron zich keert tegen de Franse kolonisatiepolitiek in Algerije.

1965 Maakt een einde aan zijn lidmaatschap van het Congres voor de vrijheid van de cultuur, nadat een enquête van de New York Times heeft uitgewezen dat het congres via een omweg betaald werd door de Amerikaanse CIA. Het congres heeft op dat moment al fors aan belang ingeboet doordat de Koude Oorlog over zijn hoogtepunt heen is.

1967 Verlaat de Sorbonne vanwege het uitblijven van de eerder door hem bepleite onderwijshervormingen. Naast zijn journalistieke activiteiten beperkt hij zijn onderwijstaken tot een professoraat aan de Ecole Pratique des Hautes Etudes.

1968 Scherpe aanval op de studentenrevolte van mei '68 in het pamflet *La Révolution introuvable*.

1970 Benoeming tot hoogleraar aan het Collège de France.

1977 Aron verbreekt de samenwerking met *Le Figaro* nadat Robert Hersant eigenaar is geworden van de krant en daarin zelf commentaren gaat schrijven. Getroffen door een herseninfarct. Later in dat jaar vaste columnist van het weekblad *L'Express*.

1978 Geeft zijn hoogleraarschap aan het Collège de France op.

1980 Verzoening met Jean-Paul Sartre; publicatie van *Le Spectateur engagé* naar aanleiding van een reeks televisie-interviews met Jean Louis Missika en Dominique Wolton over zijn loopbaan.

1983 Publicatie van de *Mémoires* in het najaar, die een groot succes zijn. Ook velen van zijn voormalige tegenstanders geven nu toe dat 'gelijk heeft gehad'. Aron overlijdt aan een hartaanval op 17 oktober op de trappen van het justitiepaleis in Parijs na zijn vriend, de politicoloog Bertrand de Jouvenel te hebben verdedigd tegen beschuldigingen van fascisme.

Verder lezen

Voor wie zich nader wil oriënteren op het werk van Raymond Aron volgen hier enkele aanwijzingen. De boeiendste inleiding op het werk van Raymond Aron is nogal altijd de *Mémoires*. Deze zijn in 2003 opnieuw uitgegeven door uitgeverij Robert Laffont met een inleiding van de filosoof Tzvetan Todorov. De *Mémoires* zijn ook in het Engels en Duits verschenen (*Mémoires. Fifty Years of Political Thought*, New York en Londen, Holmes and Meier 1989 met een voorwoord van Henry Kissinger; *Erkenntnis und Verantwortung; Lebenserinnerungen*, München, Piper 1985). Een kortere, maar zeer levendige en toegankelijke kennismaking met Arons werk is *Le Spectateur engagé* (Julliard 1981). Hij bespreekt zijn carrière en de belangrijkste thema's uit zijn werk, terwijl hij kritisch wordt ondervraagd door Jean-Louis Missika en Dominique Wolton, die deelnamen aan de studentenrevolte van mei 1968. Er zijn verschillende heruitgaven en vertalingen van dit boek in het Engels en Duits. De gesprekken werden in 1981 voor de televisie opgenomen en zijn in 2005 als DVD uitgegeven (Editions Montparnasse).

Een overzicht van het werk van Aron is te vinden in *Raymond Aron – Une histoire du XXe siècle*. Vrijwel alle thema's van zijn werk worden aan de orde gesteld door middel van een selectie van zijn artikelen of door belangrijke passages uit zijn boeken. Uitgave Plon 1996.

Nicolas Baverez schreef de enige bestaande biografie die over Aron bestaat: *Raymond Aron; un moraliste aux temps des idéologies*. Uitgave Flammarion, 1993.

Er bestaan uiterst weinig samenvattende studies over Aron. De meest toegankelijke is die van de Amerikaan Daniel Mahoney, *The liberal political science of Raymond Aron* (1992, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers). Zoals de titel duidelijk maakt, heeft Mahoney geprobeerd het specifieke karakter van Arons politieke benadering in het vizier te krijgen. Mahoney is samen met de Amerikaan Bryan-Paul Frost de samensteller van de in 2005 verschenen bundel *Political Reason in the age of Ideology: Essays in Honor of Raymond Aron on the 100th Anniversary of his Birth*. Voor nadere inlichtingen: raymondaronsociety.rutgers.edu. De moeite waard is ook de kleine studie over Aron van Tony Judt in *The Burden of Responsibility; Blum, Camus, and the French Twentieth Century* (Chicago, The University of Chicago Press, 1998). De meest recente studie is van Serge Audier die Arons opvatting over de democratie uitwerkt: *Raymond Aron – La Démocratie conflictuelle* (Ed. Michalon, Paris 2004).

De Société des Amis de Raymond Aron, gevestigd aan de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales / Centre de Recherches politiques Raymond Aron, 105 Boulevard Raspail, 75006 Paris geeft tweemaal per jaar een bulletin uit met een overzicht van nieuwe artikelen en publicaties over Aron.

Bibliografie

Geraadpleegde boeken van Raymond Aron

- La sociologie allemande contemporaine.* Paris, Alcan, 1935. Geciteerde editie PUF, Quadrige 1981.
- Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique.* Paris, Gallimard, Bibliothèque des idées 1938. Geciteerd: nieuwe geannoteerde editie door Sylvie Mesure. Paris, Gallimard, Bibliothèque des sciences humaines 1986.
- Essai sur une théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine. La philosophie critique de l'histoire.* Paris, Vrin 1938. Geciteerd: nieuwe geannoteerde editie door Sylvie Mesure. Paris, Julliard 1987.
- Chroniques de guerre. La France libre 1940 - 1945.* Paris Gallimard 1990.
- Le Grand Schisme.* Paris, Gallimard 1948.
- Les Guerres en chaîne.* Paris, Gallimard 1951.
- Polémiques.* Paris, Gallimard 1955.
- L'Opium des intellectuels.* Paris, Calmann-Lévy, Liberté de l'esprit 1955. Geciteerde editie: Collection Agora 1986.
- La Tragédie algérienne.* Paris, Plon, Tribune libre, 1957.
- L'Algérie et la République.* Paris, Plon, Tribune libre, 1958.
- La société industrielle et la guerre.* Paris, Plon 1959.
- Dimensions de la conscience historique.* Paris, Plon, Recherches en sciences humaines 16, 1961. Geciteerde editie Collection Agora 1985.
- Paix et guerre entre les nations.* Paris, Calmann-Lévy 1962. Geciteerde (achtste) editie 2004 .
- Dix-huit leçons sur la société industrielle.* Paris, Gallimard, 1962. Geciteerde editie Folio Essais 1988.
- Le Grand Débat. Initiation à la stratégie atomique.* Paris Calmann-Lévy 1964.
- La lutte de classes. Nouvelles leçons sur la société industrielle.* Paris, Gallimard 1964. Geciteerde editie Gallimard Idées 1984.
- Démocratie et totalitarisme.* Paris, Gallimard 1965. Geciteerde editie Folio Essais 1987.
- Le Grand Débat. Initiation à la stratégie atomique.* Paris, Calmann-Lévy 1963.
- Essai sur les libertés.* Paris Calmann-Lévy, 1965. Geciteerde editie Hachette, Pluriel 1991.
- Trois Essais sur l'âge industriel.* Paris, Plon 1966.
- Les Étapes de la pensée sociologique.* Paris, Gallimard, Bibliothèque des sciences humaines 1967. Geciteerde editie Gallimard Tel 1993.
- La Révolution introuvable, réflexions sur les événements de mai.* Paris, Fayard 1968.
- Les Désillusions du progrès. Essai sur la dialectique de la modernité.* Paris, Calmann Lévy, Liberté de l'esprit 1969. Geciteerde editie Gallimard Tel 1996.
- Marxismes imaginaires. D'une sainte famille à l'autre.* Paris, Gallimard Idées 1970. Geciteerde editie Gallimard Folio Essais 1998.
- De la condition historique du sociologue.* Paris, Gallimard 1971.
- Etudes politiques.* Paris, Gallimard, Bibliothèque des sciences humaines 1972.
- Histoire et dialectique de la violence.* Parijs, Gallimard Les essais CLXXXI 1973.
- République impériale. Les Etats-Unis dans le monde 1945 – 1972.* Paris, Calmann-Lévy, 1973.
- Histoire et Dialectique de la violence,* Paris, Gallimard, 1973.
- Penser la guerre, Clausewitz I L'âge européen.* Paris, Gallimard 1976. Nieuwe editie 1999; *II L'âge planétaire.* Parijs, Gallimard 1976. Nieuwe, geciteerde editie 2001.
- Plaidoyer pour l'Europe décadente.* Paris, Laffont 1977.
- Le Spectateur engagé.* Entretiens avec Jean-Louis Missika et Dominique Wolton. Paris, Julliard 1981.
- Mémoires. Cinquante ans de réflexions politique.* Paris, Julliard 1983.
- Les dernières années du siècle.* Paris, Julliard 1984.
- Leçons sur l'histoire.* Paris, Ed. de Fallois 1989.
- Machiavel et les tyrannies modernes.* Onder redactie van R. Fréymond. Paris, Ed. de Fallois 1993.
- Une histoire du vingtième siècle,* Anthologie. Paris, Plon 1996.
- Le marxisme de Marx.* Paris, Ed. de Fallois 2003.

Geraadpleegde artikelen en bijdragen van Raymond Aron

- La pensée de M. Léon Brunschvicg: à propos de son dernier ouvrage (De la connaissance de soi), *Revue de Synthèse* IV (1932), p. 193 – 207.
- Lettre ouverte d'un jeune Français à l'Allemagne, *Esprit* I (1933) p.735 – 743.
- L'idéologie, *Recherches philosophiques* VI (1936 – 1937), p. 65 – 84.
- Réflexions sur les problèmes économiques français, *Revue de Métaphysique et de Morale* XLIV (1937), p. 793 – 822.
- Remarques sur l'objectivité des sciences sociales, *Theoria* (Gothenburg) V (1939), p. 161 – 194.
- La philosophie de M. Léon Brunschvicg, *La France libre* VIII, 44 (1944), p.105 – 112 . Herdrukt in: *Revue de Métaphysique et de Morale* L (1945), p. 127 – 140.
- États démocratiques et États totalitaires, *Bulletin de la Société française de Philosophie* XL (1946), p. 41 – 92.
- Remarques sur la politique d'Alain, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 57e année (1952), p.187 – 199.
- Le Fanatisme, la prudence et la foi*, Preuves 63 (1956), p. 8 – 22. Herdrukt in *Marxismes imaginaires. D'une sainte famille à l'autre*. Paris, Gallimard Idées, 1970. Geciteerde editie Gallimard Folio Essais, 1998.
- A Half-Century of Limited War, *Bulletin of the Atomic Scientists* XII (1956), nr. 4, p. 99 – 104.
- Le savant et le politique selon Max Weber, *La Table ronde* 134 (1959), p. 56 – 71.
- Max Weber, *Le Contrat social* III (1959) 2, p. 87 – 96.
- Remarques sur le nouvel âge idéologique, *Contrepoint* (1973) 9, p. 13 – 26.
- On the Proper Use of Ideologies, *Culture and its Creators; Essays in honour of Edward Shils*, ed. Joseph Ben David. Chicago, University of Chicago 1977, p. 1 – 14.
- Commentaire, Histoire et Politique* vol.VIII (1985), nr. 28 – 29. Speciaal uitvoerig herdenkingsnummer van het tijdschrift *Commentaire* met een herdruk van een groot aantal artikelen van Aron, met getuigenissen van leerlingen en tijdgenoten en met studies over Arons werk.
- Les articles du Figaro, Tome I La Guerre froide 1947 – 1955, Tome II La Coexistence 1955 – 1965, Tome III Les Crises 1965 – 1977*. Paris, Ed. de Fallois, uitgave resp. in 1990, 1994 en 1997.
- Miriam Bernheim Conant, ed., *Politics and History. Selected essays by Raymond Aron*. New York, The Free Press 1978.

Een zeer uitvoerige bibliografie bevindt zich in Robert Colquhoun, *Raymond Aron, The Philosopher in history 1905 - 1955*, Londen, Sage Publications 1986, en in R. Colquhoun, *The sociologist in society 1955 - 1983*, Londen, Sage Publications 1986.

Verder heeft de Société des Amis de Raymond Aron in 1989 een bibliografie uitgegeven met daarin alle boeken en (krante)artikelen van Aron en hun eventuele vertalingen. Paris, Julliard 1989.

Geraadpleegde werken over Raymond Aron

- Serge Audier, *Raymond Aron – La démocratie conflictuelle*. Paris, Ed. Michalon 2004.
- Nicolas Baverez, *Raymond Aron*. Paris, Flammarion 1993.
- Nicolas Baverez, *Raymond Aron - Qui suis-je?* Paris La Manufacture 1986.
- R. Colquhoun, *Raymond Aron, The Philosopher in history 1905 – 1955*. London, Sage Publications 1986.
- R. Colquhoun, *The sociologist in society 1955 – 1983*. London, Sage Publications 1986.
- Gaston Fessard, *La Philosophie historique de Raymond Aron*. Paris, Julliard 1980.
- H.L. Wesseling, 'Raymond Aron, een intellectueel in de politiek' in: *Vele ideeën over Frankrijk. Opstellen over geschiedenis en cultuur*. Amsterdam, 1987.
- Stephen Launay, *La Pensée politique de Raymond Aron*. Paris, Presses Universitaires de France 1995.
- P. Manent, 'Raymond Aron éducateur' in: *European liberty*. Den Haag, Martinus Nijhoff 1983, p. 25 – 47; uitgave met essays over Raymond Aron, Isaiah Berlin, Leszek Kolakowski, Marguerite Yourcenar bij gelegenheid van de uitreiking van de 25e Erasmus prijs aan deze auteurs in 1983.
- D. Mahoney, *The liberal political science of Raymond Aron*. Lanham, Rowman & Littlefield 1992.

Jean-François Sirinelli, *Sartre et Aron, deux intellectuels dans le siècle*. Paris, Fayard 1996.
 Jean-François Sirinelli, *Génération intellectuelle, Khâgneux et normaliens dans l'entre-deux-guerres*. Paris Fayard 1988.
 Joachim Stark, *Das unvollendete Abenteuer. Geschichte, Gesellschaft und Politik im Werk Raymond Arons*. Würzburg, Königshausen und Neumann 1986.
 Alain Boyer et alii, *Raymond Aron, la philosophie de l'histoire et les sciences sociales*. Paris Editions rue d'Ulm 1999.

Andere geraadpleegde werken

Louis Althusser, *L'avenir dure longtemps*, suivi de *Les faits; Autobiographies*. Parijs, Stock 1992.
 Alberto Arbasino, *Paris, ô Paris*. Paris, Gallimard 1997.
 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*. New York, Harcourt Brace & Company 1951.
 Aristoteles, *Politics*. Oxford World's Classics 1995. Introduction by R. F. Stalley.
 Dominique Auffret, *Alexandre Kojève*. Paris, Grasset 1990.
 Pascal Balmand, *Geschiedenis van Frankrijk*. Utrecht, Het Spectrum 1996.
 W. Banning, *Karl Marx*. Utrecht, Het Spectrum 1967.
 Daniel Bell, *The End of Ideology*. New York, The Free Press 1961.
 André Bridoux, *Alain, sa vie, son oeuvre; avec un exposé de sa philosophie*. Paris, P.U.F 1964.
 J. P.T. Bury, *France 1814- 1940*. London, Routledge 2003.
 Colin Grant Clark, *The Conditions of Economic Progress*. London 1940.
 Carl von Clausewitz, *Over de oorlog*. Bussum, Het Wereldvenster 1982. Vertaald uit het Duits door Hans Hom.
 B. Delfgaauw / F. van Peperstraten, *Beknopte geschiedenis van de wijsbegeerte*. Kampen, Kok 2000.
 François Furet, *Le passé d'une illusion; essai sur l'idée communiste au vingtième siècle*. Paris, R. Laffont 1995.
 John Kenneth Galbraith, *Economie in prespectief; economische geschiedenis als spiegel van de toekomst*. Baarn, Anthos 1989 [Oorspr. Engels].
 H.P.M. Goddijn, *Karl Marx. Zijn leven, leer en invloed*. Baarn, Ambo 1982.
 Tony Judt, *Un passé imparfait. Les intellectuels en France 1944 – 1956*. Paris, Fayard 1992 [Oorspr. Engels].
 Tony Judt, *Marxism and the French Left*. Oxford Clarendon Press 1986.
 Immanuel Kant, *De eeuwige vrede*. Ingeleid en vertaald door prof. dr. B. Delfgaauw. Kampen, Kok, Agora editie 1986.
 George Kennan, *Mémoires 1925 – 1950*. Boston, Little Brown and Company 1967.
 Alexandre Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel; Leçons sur la Phénoménologie de l'Esprit réunies et publiées par Raymond Queneau*. Paris, Gallimard 1947.
 L. Rademaker en E. Petersma, ed., *Hoofdfiguren uit de sociologie 1*. Utrecht, Aula 1974.
 Leszek Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme I, II, III*. Utrecht, Het Spectrum 1980 [Oorspr. Pools].
 Seymour M. Lipset, *Political Man*. New York, The Free Press 1960.
 Karl Marx, *Le Capital* Livre 1. Paris Presses Universitaires de France 1993 [Oorspr. Duits].
 Karl Marx, 'Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte' in: *Les Luttes de classes en France*; uitgegeven en uit het Duits vertaald door Maximilien Rubel. Paris, Gallimard, Folio histoire 2002.
 Machiavelli, *De heerser*. Amsterdam, Athenaeum – Polak & Van Gennep 1976. Uit het Italiaans vertaald en toegelicht door Frans van Dooren.
 Machiavelli, *Discorsi; gedachten over staat en politiek*. Amsterdam, Ambo-Olympus 1996. Uit het Italiaans vertaald en toegelicht door Paul van Heck.
 Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur; essai sur le problème communiste*. Parijs 1947.
 Maurice Merleau-Ponty, *Les Aventures de la dialectique*. Paris 1955.
 Luuk van Middelaar, *Politicide; de moord op de politiek in de Franse filosofie*. Amsterdam, Van Gennep 1999.
 Hans.J. Morgenthau, *Politics among nations*. New York, Alfred A. Knopf 1949
 Hans J. Morgenthau, *In defence of the national interest*. New York, Alfred A. Knopf 1951.

J. Pen, *Moderne economie*. Utrecht, Het Spectrum 1974.

Rüdiger Safranski, *Heidegger en zijn tijd*. Amsterdam, Contact 1995. Uit het Duits vertaald door Mark Wildschut.

Joseph A. Schumpeter, *Kapitalisme, socialisme en democratie*. Uit het Engels vertaald door dr. A. Daudt. Hilversum, De Haan 1967.

Jean-Paul Sartre, *L'Être et le Néant*. Paris, Gallimard 1943. Herdruk Tel Gallimard 2001.

Jean-Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique I*. Paris, Gallimard 1960.

Alexis de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*. Paris, Garnier Flammarion 1981.

Olivier Todd, *Un fils rebelle*. Paris, Grasset et Fasquelle 1981.

Bart Tromp, *Karl Marx*. Amsterdam, Boom 1983.

Bart Tromp, *De wetenschap der politiek. Verkenningen*. Leiden, DSWO Press 1995.

Paul Valéry, *Variété* (recueil de textes). Paris, Gallimard 1924.

Eugen Weber, *The Hollow Years; France in the 1930s*. New York, W.W. Norton & Company 1994.

Michel Winock, *Le siècle des intellectuels*. Paris, Seuil / Points 1999.

Register van namen

Adenauer (Konrad) 99
Alain (ps. Van Émile Auguste Chartier) 16-19, 23, 33, 74, 113
Aitken (H.D.) 69
Aillet (Georges) 15
Alcibiades 37
Althusser (Louis) 43, 57-59
Arbasino (Alberto) 60
Arendt (Hannah) 90
Aristoteles 16, 22, 84, 85
Aron (Gustave) 14, 117
Aron, (Raymond) passim
Augustinus 26
Audier (Serge) 119
Basch (Victor) 64, 65
Bataille (Georges) 50
Baverez (Nicolas) 12, 33, 35, 119
Bell (Daniel) 54, 60, 68
Benda (Julien) 16
Bergson (Henri) 23, 31
Berlin (Isaiah) 8
Bernstein (Eduard) 41, 64, 66
Bertaux (Pierre) 25
Bismarck (Otto, Prinz von), 102
Blum (Léon) 20, 24, 73, 119
Boecharin (Nicolas) 64
Bossuet (Jacques Bénigne) 26
Briand (Aristide) 15, 18, 101
Brogan (Denis) 20
Brunschvicg (Léon) 22-25, 30, 34, 38, 49, 61, 117
Bush (George W.) 114, 115
Camus (Albert) 116, 117, 119
Canto-Sperber (Monique) 115
Carter (Jimmy) 101
Cavour (Camillo) 102
Chaban-Delmas (Jacques) 117
Challaye (Frédéric) 19
Chroetsjov (Nikita) 54, 68
Clark (Colin Grant) 73, 74, 77, 94
Clausewitz (Carl von) 37, 97-100, 104, 110, 114
Clinton (Bill) 115
Comte (Auguste) 22, 35, 74, 75, 96, 109, 131, 134
Cournot (Antoine) 36
Demartial (Georges) 15
Descartes (René) 16, 22, 93
Deutscher (Isaac) 95
Dilthey (Wilhelm) 27, 28, 30, 31
Djilas (Milovan) 105
Dreyfus (Alfred) 14, 21
Durkheim (Émile) 8, 9, 111
Duverger (Maurice) 95

Engels (Friedrich) 41, 42, 47, 58, 66
 Fauconnet (Paul) 34
 Fessard (Gaston) 34, 50
 Frost (Bryan-Paul) 119
 Foucault (Michel) 35
 Fourastié (Jean) 77, 94
 Fukuyama (Francis) 114
 Furet (François) 54, 65
 Gauchon, (Suzanne) 117
 Gaulle (Charles de) 11, 16, 29, 30, 36, 86, 89, 99, 117
 Gide (André) 117
 Giscard d'Estaing (Valéry) 11
 Glucksmann (André) 114
 Gorbatsjov (Michail) 95
 Grasset (Bernard) 20
 Groethuysen (Bernard) 34
 Hayek (Friedrich von) 79
 Halévy (Élie) 10, 64, 65, 72
 Hassner (Pierre) 97, 115, 116
 Hegel (Georg Wilhelm Friedrich) 23, 26, 40-42, 50-52, 55, 57, 58
 Hersant, (Robert) 118
 Hitler (Adolf) 17-20, 24, 26, 27, 36, 44, 65, 72, 84, 88, 99-103, 111
 Hobbes (Thomas) 98, 115
 Hussein (Saddam) 114
 Husserl (Edmund) 31, 50
 Jouvénel (Bertrand de) 118
 Judt (Tony) 8, 50, 51, 54, 119
 Kamenev (Lev) 64
 Kant (Immanuel) 16, 19, 22, 23, 27, 28, 34, 35, 57, 66, 101, 106
 Kautsky (Karl) 66
 Kierkegaard (Søren) 55
 Kennan (George) 102, 105
 Kennedy (John F.) 104
 Keynes (John Maynard) 26, 73
 Kissinger (Henri) 11, 119
 Kojève (Alexandre) 49-51
 Kolakowski (Leszek) 8, 46
 Lacan (Jacques) 35, 70
 Lenin 41, 43, 58, 65-67, 90, 110
 Lichtheim (George) 69
 Lippmann (Walter) 105
 Lipset (Seymour L.) 68
 Lodewijk XIV 99
 Lukacs (George) 43
 Machiavelli (Niccolò) 11, 72, 85, 101
 Malraux (André) 117
 Mannheim (Karl) 61
 Marcuse (Herbert) 70
 Marx (Karl) 23, 25-27, 35, 37, 39-59, 61-67, 73, 75-84, 90-92, 96, 111, 113
 McNamara (Robert) 104
 Merleau-Ponty (Maurice) 31, 43, 50-52, 54-57
 Mesure (Sylvie) 35
 Milosz (Czeslaw) 52
 Mises (Ludwig von) 79
 Missika (Jean Louis) 118, 119

Mitterrand (François) 74
Morgenthau (Hans) 99, 102, 122
Montesquieu 35, 86, 87, 113
Mounier (Emmanuel) 8, 117
Mussolini (Benito) 20, 72, 84
Napoleon 50, 51, 102
Nicias 37
Niebuhr (Reinold) 102
Nicolaas II 99
Nizan (Paul) 15, 49, 117
Paganon (Joseph) 18
Pareto (Vilfredo) 35, 61, 63, 64, 72, 73, 80
Pascal (Blaise) 90
Pericles 37
Pia (Pascal) 117
Pilsudski (Józef) 101
Plato 16, 22
Popper (Karl) 113
Proudhon (Pierre-Joseph) 47
Queneau (Raymond) 50, 51
Ricardo (David) 45
Rickert (Heinrich) 28, 30
Rolland (Romain) 18
Roosevelt (Franklin) 36, 100, 105
Rousseau (Jean-Jacques) 98
Russell (Bertrand) 19, 103
Saint-Simon 74, 94
Sartre (Jean-Paul) 9, 10, 15, 31-33, 43, 50, 52, 54-57, 59, 116-118
Safranski (Rüdiger) 23
Sauvy (Alfred) 52, 53
Scheler (Max) 70
Schumpeter (Joseph) 46, 48, 66, 83
Shils (Edward) 54, 68
Spartacus 61
Spengler (Oswald) 30, 112
Spinoza (Benedictus de) 115
Stalin (Joseph) 36, 50-52, 54, 58, 59, 68, 72, 95, 99, 105
Stark (Joachim) 35
Stresemann (Gustav) 15
Thibaudet (Albert) 20, 37
Thompson (Kenneth) 102
Thucydides 36-38
Tocqueville (Alexis de) 20, 35, 74, 75, 84, 85, 95
Todorov, (Tzvetan) 119
Toynbee (Arnold) 36, 37, 96
Trotsky (Léon) 90
Truman (Harry) 100
Valéry (Paul) 11, 30
Waltz (Kenneth) 99, 102
Weber (Max) 18, 26-32, 35, 36, 64, 76, 85, 98, 112, 116
Wilson (Woodrow) 101
Winock (Michel) 52
Wolton (Dominique) 118
Zinoviev (Alexander) 47
Zinoviev (Grigorij) 64

Samenvatting

Raymond Aron (1905 – 1983) was een van de meest lucide en meest onbevongen politieke analisten van zijn tijd. Toen het merendeel van de Franse intellectuele elite het Sovjet-regime prees en zijn ogen sloot voor de wandaden van Stalin, zette Aron zich met woord en daad in tegen het totalitaire gevaar dat Europa vanuit de Sovjet-Unie bedreigde. Hij zag na de Tweede Wereldoorlog vroegtijdig de gevaren in van een neutrale opstelling van de West-Europese landen tegenover de expansief ingestelde Sovjet-Unie. Hij bepleitte daarom instandhouding van het machtsevenwicht. Dit achtte hij ook de enig juiste manier om het risico van een dreigende nucleaire oorlog tussen de kernmachtmogendheden tegen te gaan en het Westen te vrijwaren van chantage. Ook in andere politieke problemen toonde Aron zich voorlijker dan de meesten van zijn tijdgenoten. Hij begreep dat het voor Frankrijk onmogelijk was om vast te houden aan zijn koloniën, aangezien de oorspronkelijke bewoners van deze koloniën zich zouden beroepen op waarden als gelijkberechtiging en zelfstandigheid die voor de kolonisatoren vanzelfsprekend waren. De vergaande ideologisering van de politiek door het communisme en andere doctrines zag hij als een van haar grootste obstakels. Hij stelde dat een minder rigide ideologisch geïnspireerde aanpak van sociaal-economische problemen de oplossing daarvan ten goede zou komen. Niet met een revolutie maar met geleidelijke hervormingen was het welzijn van de mensen het beste gediend, zo hield hij zijn tegenstanders voortdurend voor. In een tijd van totalitaire verleidingen verdedigde hij het democratische regime met verve. Het mocht dan in zijn besluitvorming ondoeltreffend zijn en vatbaar zijn voor corruptie, maar ondanks die feilen was het het enig politieke regime in zijn soort dat vrijheid garandeerde en zo de waarheid kon dienen.

Terwijl met name in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië al lang en breed werd ingezien, dat Aron in de meeste politieke dossiers van zijn tijd het gelijk op overtuigende wijze aan zijn zijde had, viel die erkenning hem in eigen land pas laat ten deel en wel op het eind van zijn leven. Velen van zijn vroegere tegenstanders zagen toen in dat zij zich door de marxistische ideologie op sleeptouw hadden laten nemen en bekenden alsnog hun ongelijk.

In deze studie hebben we onderzocht hoe de politieke betrokkenheid van Raymond Aron tot stand kwam en hoe de hoofdlijnen van zijn denken er uit zien. Dat vraagt op de eerste plaats om inzicht in de filosofie waarop Aron zijn politieke betrokkenheid fundeerde. Aron werd in de jaren twintig als filosoof geschoold aan de prestigieuze École Normale Supérieure in Parijs. Dit onderwijs stond mijlenver verheven boven de dagelijkse realiteit en liet hem daarom onzeker over het verantwoorde politieke engagement waarnaar hij sinds zijn jeugd op zoek was. Het fundament dat hij daarvoor ontwierp vond hij in een filosofie die zich verstaat met de manier waarop wij tot zo objectief mogelijke kennis over de geschiedenis kunnen komen. Duitse denkers, op de eerste plaats de socioloog Max Weber, hielpen hem de aard van de geschiedenis en de plaats van de mens daarin beter te begrijpen.

Het bijzondere aan de geschiedenis is dat wij deelnemer en speler zijn in het historisch proces, maar zelf ook voorwerp zijn van geschiedschrijving. Zo min als wij in de beschrijving van de geschiedenis absoluut zeker kunnen zijn van de juistheid van onze beschrijving, zo min kunnen wij zeker zijn van de effecten die onze daden sorteren in de lopende geschiedenis die wij zelf maken, dat wat Aron noemde 'l'histoire se faisant' ('history in the making'). Beide genoemde situaties kenmerken zich door waarschijnlijkheid en duidelijk is ook dat wij over een bepaalde speelruimte beschikken, zowel in de wijze waarop wij ons onderzoek aanpakken als in de wijze waarop wij beslissingen nemen en zoals de ervaring in het leven van alledag ook uitwijst: de geschiedenis is niet bij voorbaat gedetermineerd. Aron werkte zijn inzichten omstandig uit in de *Introduction à la philosophie de l'histoire* ('Inleiding tot de filosofie van de geschiedenis'), het grote proefschrift waarmee hij aan het eind van de jaren dertig zijn academische studies afsloot.

Door zijn bezinning op het historische proces kon hij op geloofwaardige wijze afrekenen met filosofieën en ideologieën die bij voorbaat meenden te weten hoe het raadsel van de geschiedenis moest worden ontsluit. Het marxisme was daarvan het meest markante voorbeeld; Marx' leer was omgeven door een aura van wetenschappelijkheid en oefende bovendien een moreel appèl uit op haar omgeving, reden waarom ze voor zoveel intellectuelen van Arons generatie onweerstaanbaar was. Een andere ideologie die sterke invloed uitoefende op de voorstelling die mensen zich van de geschiedenis maakten, was de vooruitgangsideologie, een product van het Verlichtingsdenken. Ook deze deed sterk opgeld in Arons eigen vooruitstrevende milieu. Tegelijkertijd waren er in diezelfde tijd ook genoeg

mensen die zwoeren bij noodlotsfilosofieën als die van Oswald Spengler waarin gesteld werd dat de westerse beschaving tot de ondergang gedoemd was. Door dit soort filosofieën aan te hangen werden de mensen tot doelloze marionetten in een spel gemaakt waarvan zij de regie uit handen gaven, meende Aron. Dit verweet hij ook zijn voornaamste leermeester, de filosoof Léon Brunschvicg. Deze geloofde onwrikbaar in de vooruitgang van de wetenschap en op grond daarvan meende hij dat dit ook gold voor de maatschappij in zijn geheel, hoezeer dit ook weersproken werd door de extreme ideologieën die in de vooroorlogse jaren de kop opstaken met ongekeerde politieke rampen tot gevolg.

De filosofie die hij had ontworpen impliceerde om greep te krijgen op de geschiedenis een zo methodisch verantwoord mogelijke wijze van geschiedschrijving. De geschiedenis begrijpen vereist een methodiek die de eigensoortige realiteit van de geschiedenis respecteert. Het historische, dat wil zeggen het bij uitstek wisselvallige, contingente en dus niet met natuurkrachten vergelijkbare karakter van het menselijk samenleven moet volgens hem in deze beschrijving tot uitdrukking komen. In het historische verloop zelf onderscheidde Aron twee dimensies: enerzijds de dieper liggende onderstromen waaraan geen mens zich kan onttrekken zoals de invloed van de voortschrijdende rationalisering en verwetenschappelijking in het dagelijkse leven of de zich steeds verder uitbreidende democratisering. Dat was wat Aron de ‘noodzakelijke geschiedenis’ noemde in tegenstelling tot de ‘traditionele’ geschiedenis, de dimensie waarin de beslissingen die mensen nemen aan bod komen en daardoor van invloed zijn op het feitelijk verloop van de geschiedenis. Dat was de Britse historicus Arnold Toynbee ‘history as usual’ noemde: de conflicten, de oorlogen die van oudsher de kronieken van alle tijden vullen, en dat was wat Aron de ‘eeuwige’ geschiedenis noemde, waarin bepaalde patronen steeds weer terugkeren: de mens verandert immers niet wezenlijk. De ‘noodzakelijke’ en de ‘traditionele’ geschiedenis gaan volgens Aron steeds weer unieke verbindingen met elkaar aan en dat geeft aan de geschiedenis zijn unieke verloop: zij toont zich steeds weer anders en is daarom nooit een simpele herhaling van wat eerder gebeurde.

Wie zoals Aron een rol wilde spelen in de geschiedenis of wie daarop een stempel zou willen drukken, moest zich volgens hem van deze structuur bewust zijn. Deze maakte immers de speelruimte zichtbaar waar elke mens over beschikt. Aron dacht daarbij op de eerste plaats aan de politicus, die door zijn beslissingen verantwoordelijk is voor het gemeenschappelijk lot van mensen. Aron wilde zich steeds verplaatsen in de rol van de politicus. Hij liep vooruit op de beslissingen die deze moest nemen en hij meende dat zijn eigen aanbevelingen slechts dan waarde hadden, wanneer hij rekening hield met twee zaken: slechts die beslissingen zijn waardevol die geprepareerd worden met alle voorhanden zijnde kennis; Aron verdiepte zich daarom grondig in de economie, onmisbaar voor het voeren van een goede binnenlandse politiek, maar ook in de sociologie van de internationale betrekkingen en de (militaire) strategie, die van belang zijn voor het voeren van de buitenlandse politiek van een land. Maar het gaat niet om gedegen voorbereiding alleen. Het zijn ook de waarden die richting geven aan de doelstellingen. Vrijheid en waarheid waren voor Aron essentieel.

Nadat Aron de beginselen had geformuleerd die valabele kennis mogelijk maken in zowel het proces van geschiedschrijving als in het actuele proces van geschiedenis maken gaf hij hij zich veel moeite om verkeerde ideologieën te bestrijden. Op de eerste plaats de communistische ideologie. Om zijn kritiek op die ideologie te staven ontleedde Aron het marxisme grondig, maar hij ging ook na welke elementen in de marxistische leer van betekenis bleven. Sommige van die elementen benutte hij voor de beschrijving van de actuele samenleving als alternatief voor de visie van de onjuist gebleken communistische ideologie. Aron noemde die samenleving van zijn eigen tijd een industriële samenleving; een term die gebruikt werd door de Franse negentiende-eeuwse denkers Saint Simon en Auguste Comte. Als het nieuwe aspect bij uitstek van hun tijd beschouwden zij het feit dat de arbeid die mensen verichtten de bron van rijkdommen en welvaart was geworden in plaats van de veroveringen en het behalen van buit die typerend waren voor vroegere generaties. Aron concludeerde dat de economische en sociale infrastructuur van de communistische en de kapitalistische landen op hoofdpunten met elkaar overeen kwam ondanks ideologische verschillen. Beide regimes waren daarom volgens hem varianten van een en dezelfde industriële samenleving. De verschillen doken vooral op in de organisatie van het bestuur. De niet-ideologische beschrijving die hij gaf van deze moderne industriële samenleving in zijn kapitalistische en communistische variant was volgens hem niet alleen de meest adequate, hij hoopte met die beschrijving ook de politiek-ideologische passies te kunnen relativeren. Hij ontmythologiseerde immers de verschillen tussen die twee varianten van industriële samenleving. Beslissend voor hun onderscheid was de politieke structuur. Daarvan was

hun overleven ook in sterke mate van afhankelijk. De politiek bezat dan ook volgens Aron prioriteit in het historisch gebeuren. Vandaar dat zijn belangstelling speciaal naar de politieke dimensie van het bestaan uitging.

Omdat Aron zich verantwoordelijk voelde voor het politieke regime waaronder hij verkozen had te leven hield hij zich zowel als socioloog als journalist intensief bezig met de internationale politieke betrekkingen. Hij analyseerde uitvoerig de specifieke context waarin de internationale politiek zich na de Tweede Wereldoorlog afspeelde, maar hij wees ook op de permanente trekken die de relaties tussen de staten de eeuwen door kenmerken: zij worden afgewisseld door periodes van oorlog en vrede. Hij wees vooral op de onontkoombaarheid van de oorlog, een onderwerp dat in een tijd die gekenmerkt werd door totale oorlogen volgens hem ten onrechte taboe was verklaard. De moderne tijd kende net zoals vroeger tijden de afwisseling van oorlog en vrede. Hij was er van overtuigd dat ook de toekomst getekend zou worden door oorlogen. De pogingen die in het verleden waren ondernomen om conflicten tussen staten te voorkomen hetzij door de stichting van een groot rijk dat meerdere volkeren omvatte hetzij door de vorming van een wereldregering die soeverein de conflicten tussen de staten zou moeten beslechten, zijn tot nu toe steeds op een mislukking uitgelopen, concludeerde Aron. Het voorbeeld van de vrijwel steeds onmachtig gebleken Verenigde Naties ten tijde van de Koude Oorlog diende hem tot voorbeeld.

Aron is specifiek verbonden met de periode van de Koude Oorlog waarvan hij het einde met de val van de Muur en de ondergang van de Sovjet Unie niet meer meemaakte. Zijn voornaamste verdienste is ongetwijfeld het feit dat hij in zijn leven de juiste keuzes maakte. Keuzes die van betekenis waren in zijn eigen tijd. Wat hij opmerkte over de geschiedenis, namelijk dat wij ons op de eerste plaats interesseren voor diegenen die vorm geven aan de geschiedenis, kan ook op Aron van toepassing worden verklaard. Vanwege de keuzes die hij maakte drukte hij mede een stempel op zijn tijd. Maar de inzichten die hem leidden bij het maken van zijn keuzes verdienen ook in aanmerking genomen te worden. Daarom is hij niet alleen voor zijn eigen tijd van belang, maar ook voor vandaag de dag, hoezeer de politieke conjunctuur ook verschilt van die van de tijd van de Koude Oorlog. Vanuit de specifiek historische geconditioneerdheid van de mens leidde hij zijn politieke inzichten af. Geschiedenis en politiek zijn in zijn optiek ten nauwste met elkaar verbonden. De wisselvalligheden van de geschiedenis typeren ook de politiek. Daarom volstaat het niet de politieke realiteit vanuit een enkel abstract schema te doordenken. In een verantwoorde politieke beslissing komen vele dimensies samen. Hoewel Aron onderschreef dat politieke doelstellingen meestal worden aangestuurd door morele keuzes, kan de uiteindelijk vorm gegeven politiek nimmer samenvallen met de moraal noch slechts alleen op haar morele aspect worden beoordeeld. In de politiek gaat het bovenal om de effectiviteit. Voor de internationale politiek geldt volgens hem dat zij zich nog steeds voltrekt in een omgeving die de trekken heeft van de manier waarop Thomas Hobbes deze in de zeventiende eeuw schetste. De internationale politiek is ondanks de voortschrijding van het internationale recht nog steeds een jungle. Wij moeten daarom altijd op het ergste voorbereid zijn, aldus Aron. Juist dan, zo meende Aron, kan men het ergste voorkomen. Ondanks deze pessimistische kijk op de geschiedenis sloot dit bij Aron de hoop op een redelijk einde van de geschiedenis niet uit. Door dit geloof in de rede verloor hij zijn vertrouwen in de toekomst niet.

Summary

The Responsible Engagement. Philosophy and politics in the work of Raymond Aron .

Raymond Aron (1905 – 1983) was one of the most lucid and candid political analysts of his time. At a period during which the majority of French intellectuals endorsed the Soviet regime and closed their eyes to the heinous outrages perpetrated by Stalin, Aron remained implacably opposed to the totalitarian menace threatening Europe from the Soviet Union. After the second World War, he was quick to understand the dangers of the countries of Western Europe adopting a neutral stance in the face of the expansionist aspirations of the Soviet Union. He was therefore a fervent advocate of maintaining the balance of power. This, too, he considered the one means by which both to contend with the looming threat of nuclear war between the nuclear powers and to safeguard the West against blackmail. Aron showed more foresight than most of his peers on other political issues as well. He understood that it would be impossible for France to retain control over her colonies, as the indigenous peoples of these nations would appeal to values such as equal justice and independence, values that were taken for granted by the colonisers themselves. Aron understood how the intense ideologization of politics by communism and other doctrines served to form formidable obstacles. He argued that a less rigidly ideological approach to socio-economic problems could benefit the solution of these very problems. Towards his opponents, he was unceasing in his assertion that the welfare of the people was better served by gradual reforms than by revolution. In an era of totalitarian temptation, he defended the democratic system with verve. While democracy may well have fostered ineffective decision-making and shown itself to be susceptible to corruption, it nevertheless remained the sole political regime to guarantee freedom and thus to serve the truth.

Although widely acclaimed in the United States and Great Britain as having been overwhelmingly right in the majority of his political dossiers, Aron received no such approbation in his own country until very late, at the end of his life. Many of his former opponents, who by then realised that they had been bewitched by Marxist ideology, acknowledged that they had been wrong.

This study examines the origins of Raymond Aron's political engagement and sketches the outlines of his ideas. This was possible only by first gaining a more profound understanding of the philosophy on which Aron based his political involvement. During the nineteen-twenties, Aron studied philosophy at the prestigious *École Normale Supérieure* in Paris. The courses taught at this institution were elevated far beyond daily reality, which left him in uncertainty about the responsible political engagement he had sought since youth. He went on to base his thinking on a philosophy that was centred on the need for an objective knowledge of the past. German thinkers, the foremost of whom was Max Weber, helped him to comprehend more deeply the nature of history and the role of mankind therein.

History is peculiar in that we are both participant and actor in the historical process, as well as the subject of historiography. When describing history, we can no more be absolutely certain of the accuracy of our description than we can be of the effects of our acts on events currently unfolding, called by Aron 'l'histoire se faisant' or 'history in the making'. Both of the above situations are characterised by probability and it is clear that we have a certain amount of leeway at our disposal, regarding both the manner in which we approach this study and the manner in which we make decisions. As experience in daily life shows: history is by no means pre-determined. Aron discussed these insights in great detail in his *Introduction à la philosophie de l'histoire* ('Introduction to the Philosophy of History'), the voluminous dissertation with which he concluded his academic studies at the end of the nineteen-thirties.

His reflections upon the historical process enabled him to put paid to philosophies and ideologies pronouncing in advance how to unravel the riddle of history in a credible fashion. Of these, Marxism was the most striking and most prominent example; Marx' doctrine was encircled by an aura of intellectualism and, moreover, made a strong moral appeal, which rendered it irresistible to so many intellectuals of Aron's generation. Another ideology exercising enormous influence on the perception of history was the progress theory, a product of the Age of Enlightenment. This ideology, too, strongly gained favour in Aron's own, progressive circle. At the same time, there were also those who swore

by fatalist philosophies, such as that of Oswald Spengler, who asserted that the western world was doomed to destruction. In Aron's view, these philosophies reduced people to aimless puppets on manipulated strings. This was something for which he also blamed his most important teacher, the philosopher Léon Brunschvicg, who held an unshakable belief in the progress of science. This conviction led him to believe that the same was true for society as a whole, however much this was belied by the extreme ideologies that emerged during the pre-war years and the unprecedented political calamities that followed.

Designed as an attempt to gain a firm grip on history, Aron's philosophy necessarily implied an extremely methodical historiographical approach. Understanding history demands a methodology that is able to respect the unique reality of history. The historical, i.e., the supremely capricious, contingent and hence wholly incomparable to any natural forces, character of human society must, in his opinion, be expressed herein. Aron distinguished two dimensions in the course of history itself: on the one hand, the deep undercurrents from which no one can escape, such as the impact which ongoing rationalisation and the increasing reliance on science have on daily life, or the ever-expanding process of democratisation. This is what Aron termed 'necessary history', which stood in contrast to 'traditional history', the dimension in which decisions made by individuals are dealt with and which therefore influence the actual course of history. This is what the British historian Arnold Toynbee called 'history as usual': the conflicts, the wars that traditionally fill the chronicles throughout the ages, in which certain patterns recur again and again: man, after all, essentially remains unchanged. According to Aron, 'necessary' and 'traditional' history repeatedly form unique alliances, from which history takes its unique course: always changing, and therefore never simply a reiteration of earlier events.

Aron held that anyone seeking to play a role in history or to put his stamp on the historical record had to have been aware of this structure. After all, it was this through which the latitude available to each individual became manifest. Uppermost in Aron's mind was the politician, who, because of his decisions, is responsible for the collective fate of people. Aron was constantly projecting himself into the role of the politician. He anticipated the decisions to be made by politicians and felt that his own recommendations could be of merit only by taking two matters into consideration: only decisions prepared using all the available information are of value; Aron therefore made an extensive study of economics, knowledge of which is vital for the conduct of good domestic politics, as well as of the sociology of international relations and (military) strategy, essential subjects for conducting a country's foreign politics. Yet more than thorough preparation alone was involved. These were the values giving direction to goals. Freedom and truth were essential to Aron.

After Aron had formulated the principles for valid knowledge in both the process of historiography and the actual process of history, he turned to the task of battling flawed ideologies. Heading the list was the communist ideology. To buttress his criticism of this ideology, Aron meticulously dissected Marxism, while at the same time investigating the elements in Marxist theory that remained significant. He later utilized a few of these elements in his description of prevailing society as an alternative to the discredited communist ideology. Aron called the society of his time an industrial society; a term used by the French nineteenth century thinkers Saint Simon and Auguste Comte. A truly new aspect in their time was the fact that instead of the conquests and loot that typified former generations, now the actual labour performed by the people had become the source of riches and wealth. Aron concluded that the economic and social infrastructure of the communist and the capitalist countries corresponded along the main points, despite the ideological differences. According to him, both regimes were variations on one and the same industrial society. The differences primarily showed up in the government organization. Not only did he consider the non-ideological description which he provided of this modern industrial society with its capitalist and its communist variant to be the most adequate, he hoped with this description to be able to put the political-ideological passions into perspective. After all, he demythologised the differences between the two variant forms of industrial society. Crucial to their difference was the political structure, upon which their survival, too, largely depended. Hence, Aron maintained the primacy of politics in the historical record. For this reason, his interest was predominantly directed at the political dimension of existence.

As Aron felt responsible for the political regime under which he had chosen to live, he remained actively involved, both as a journalist and sociologist, in international political relations. He extensively analysed the specific context in which post-World War II international politics were played out, but also pointed to the permanent features characterising relations between states throughout the centuries: the continuous ebb and flow of periods of war and peace. He particularly focussed on the inevitability of the war, a subject that, in an age of total wars, to his mind had wrongly been declared taboo. The modern age was punctuated, just as earlier eras, by alternating periods of war and peace. Aron was convinced that the future, too, would be marked by wars. Past attempts to avoid conflicts between states, whether by building a great empire encompassing numerous races or by the formation of a world government granted sovereignty to settle conflicts arising between the states have hitherto failed, he concluded. Great empires, like that of Alexander the Great, Napoleon, or even the Soviet Union, that was built in the twentieth century, were all torn apart by internal conflict. On the other hand, Aron held that even the institution of the United Nations as a potential world government to establish peace, in view of its relative ineffectuality, could not be reckoned a success.

Aron is specifically identified with the Cold War era, the end of which – including the fall of the Berlin Wall and the collapse of the Soviet Union – he did not live to see. His main achievement is without doubt the fact that, in his life, he made the right choices. Choices that were significant in his own time. His comment about history, namely that we are first and foremost interested in those who shaped history, may be applied with equal ease to Aron himself. Because of the choices he made, he was among those to put a stamp on his time. Yet the insights that led him to make his choices also deserve consideration. For this reason, he remains a relevant figure even today, however much the present economic situation differs from that during the Cold War. He derived his ideas from the specific, historical condition of man. In his view, history and politics were closely bound to one another. The vicissitudes of history typify history. Constraining political reality in a single abstract schematic will therefore never work. A responsible political decision must combine and comprise a great many dimensions. Although Aron accepted that political goals are generally driven by moral choices, politics in their ultimate form, can never coincide with morality, nor be solely judged by their moral aspect. Politics primarily concern effectiveness. According to Aron, international politics were unfolding in an environment very like that described by Thomas Hobbes in the seventeenth century. Despite the advent of international law, international politics are still a jungle. We must therefore always be prepared for the worst, was Aron's message. Only then was it possible for the worst to be averted. Despite this pessimistic view of history, Aron never lost hope of a reasonable conclusion to history. It was this belief in reason that allowed him to retain his faith in the future.

Translation: Karen Gribling-Laird

Résumé

Responsabilité et engagement. Philosophie et politique chez Raymond Aron

Raymond Aron (1905-1983) a été l'un des analystes politiques les plus lucides de son époque. Alors que la majorité de l'élite intellectuelle française faisait l'éloge du régime soviétique, il joignait la parole à l'action pour s'insurger contre le danger totalitaire qui menaçait l'Europe à travers l'Union Soviétique. Il décela très rapidement, après la Deuxième Guerre mondiale, les risques d'une neutralité de l'Europe occidentale face aux visées expansionnistes des Soviétiques et plaida en faveur d'un maintien de l'équilibre des forces. Cela lui paraissait simultanément la seule réponse face à la menace de guerre atomique entre les grandes puissances nucléaires et à la menace de chantage qui pesait sur l'Occident. Aron s'est également montré en avance sur la plupart de ses contemporains face à d'autres problèmes politiques: il avait compris qu'il serait impossible pour la France de garder ses colonies, dont les habitants d'origine allaient invoquer les valeurs d'égalité et d'indépendance si naturelles pour le colonisateur.

A ses yeux, la forte coloration idéologique de la politique par le communisme et d'autres doctrines entravait la recherche d'une issue positive des problèmes socio-économiques. Il considérait qu'une approche moins empreinte de rigidité idéologique faciliterait la solution de ces problèmes. Ce n'est pas par la révolution mais par des réformes progressives que l'on améliorerait la situation de la société, expliquait-il à ses opposants. A une époque de tentations totalitaires, il défendait avec verve les mérites de la démocratie: certes, ce système présentait des imperfections dans son processus de décision et il était vulnérable à la corruption, mais il n'en demeurerait pas moins le seul régime politique capable de préserver la liberté et de servir la vérité.

Alors qu'aux Etats-Unis et en Grande-Bretagne, il était admis depuis longtemps que sur la plupart des dossiers politiques de son temps, Aron avait vu juste, il fallut attendre les dernières années de sa vie pour qu'il jouisse partiellement de la même estime dans son propre pays. Beaucoup de ses anciens contradicteurs réalisèrent alors qu'ils s'étaient laissé entraîner par l'idéologie marxiste et reconnurent leur erreur.

Cette étude s'est attachée à faire ressortir la genèse de l'engagement politique de Raymond Aron et à décrire les lignes maîtresses de sa pensée. Pour y parvenir, il lui a fallu découvrir, dans un premier temps, sur quelle philosophie bâtir les fondements de cet engagement politique. Aron a reçu sa formation de philosophe dans les années vingt à la prestigieuse Ecole Normale Supérieure de Paris. Cet enseignement se situait en fort décalage de la réalité quotidienne et ne lui apporta pas les réponses dont il avait besoin pour définir l'engagement dont il était en quête depuis sa jeunesse. C'est à une philosophie qui lui a donné les moyens d'appréhender l'histoire de façon aussi objective que possible qu'il est redevable de sa méthode: les penseurs allemands, en premier lieu le sociologue allemand Max Weber, l'ont aidé à mieux comprendre la nature de l'histoire et la place de l'homme dans celle-ci.

Le caractère spécifique de l'histoire réside dans le fait que nous sommes acteurs et participants du processus historique, tout en étant simultanément objets de l'écriture historique. De même que lorsque nous écrivons l'histoire, nous ne pouvons pas être absolument certains de la justesse de notre description, de même, nous ne pouvons pas être certains de l'effet de nos actes sur ce qu'Aron nommait « l'histoire se faisant ». Les deux situations relèvent de la probabilité et il est clair que nous disposons d'une certaine marge de manœuvre, aussi bien dans la façon dont nous abordons une étude que dans la façon dont nous prenons des décisions, et comme le montrent les expériences de la vie quotidienne, l'histoire n'est pas pré-déterminée. Aron présenta une description circonstanciée de ses conceptions dans son *Introduction à la philosophie de l'histoire*, la vaste thèse qui mit un point final à ses études universitaires dans les années trente.

Sa réflexion sur le processus historique lui fournit une réplique crédible aux philosophies et idéologies qui prétendaient pouvoir apporter une réponse à l'énigme de l'histoire. Le marxisme en était l'exemple le plus marquant: la doctrine de Marx était auréolée de prétentions scientifiques et faisait appel à la conscience morale, ce qui explique son attrait irrésistible sur tant d'intellectuels de la génération d'Aron. Une autre idéologie marquait à cette époque fortement la représentation de la finalité de l'histoire, la foi dans le progrès, un produit de la philosophie des Lumières, très en vogue dans le milieu progressiste d'où était issu Aron. Simultanément, tout aussi nombreux étaient ceux qui

juraient par les philosophies du déclin du type de celle d'Oswald Spengler, vouant la civilisation occidentale à l'effondrement. Pour Aron, les adeptes de ces écoles philosophiques n'étaient que des pantins d'un drame sur lequel ils avaient perdu tout contrôle. Ce reproche s'appliquait également à son principal maître, le philosophe Léon Brunschvig: celui-ci avait une foi inébranlable dans le progrès scientifique, d'où il déduisait que ce principe s'appliquait également à l'ensemble de la société en dépit de la contradiction flagrante que pouvaient y apporter les catastrophes sans précédents causées par les idéologies extrémistes d'avant-guerre.

La philosophie qu'il avait élaborée consistait à rechercher la maîtrise de l'histoire à travers une méthode d'écriture aussi scrupuleuse que possible. La compréhension de l'histoire passe par une méthode permettant de respecter sa réalité spécifique. L'essence même de l'histoire – c'est à dire le caractère par excellence changeant, contingent, sans rapport avec les lois naturelles, de la société humaine - doit trouver son expression dans cette écriture. Aron distinguait deux dimensions dans le déroulement de l'histoire: d'une part, les courants profonds, qui exercent une influence à laquelle aucun homme ne peut se soustraire, comme la place croissante de la composante rationnelle et scientifique dans la vie courante ou encore la démocratisation de plus en plus poussée. C'est ce qu'Aron appelait « l'histoire nécessaire », par opposition à « l'histoire traditionnelle », qui est la dimension qui traite des décisions humaines et de leur influence sur le développement factuel de l'histoire; ce que l'historien britannique Arnold Toynbee qualifiait d'« history as usual » - les conflits, les guerres qui nourrissent traditionnellement les chroniques - et ce qu'Aron nommait « l'histoire éternelle », où un certain nombre de modèles se reproduisent: l'homme ne change en effet pas de façon essentielle. Selon Aron, l'histoire « nécessaire » et l'histoire « traditionnelle » se rejoignent dans des entrelacs toujours uniques qui confèrent à l'histoire son déroulement unique: elle apparaît toujours différente, elle ne connaît pas la répétition.

Ceux qui, comme Aron, veulent jouer un rôle dans l'histoire, ou la marquer de leur sceau, doivent avoir conscience de cette structure, qui met en évidence la marge de manœuvre dont chacun dispose. Aron avait plus particulièrement à l'esprit l'homme politique, à qui ses décisions font porter la responsabilité du destin des communautés humaines. Aron cherchait toujours à se mettre à la place des responsables politiques; il anticipait leurs décisions et pensait que ses recommandations ne pourraient avoir de valeur que si lui-même avait pris en compte deux éléments. Seules des décisions fondées sur toutes les connaissances disponibles peuvent être bonnes: c'est pourquoi Aron se livra à une étude approfondie de l'économie – indispensable pour la politique intérieure – ainsi que de la sociologie des relations internationales et de la stratégie (militaire) - indispensables pour la politique extérieure d'un pays. Cette solide préparation n'est toutefois pas suffisante: la réalisation des objectifs doit obéir à un certain nombre de valeurs, parmi lesquelles la liberté et la vérité étaient à ses yeux essentielles.

Après avoir mis au point les principes permettant de maîtriser aussi bien le processus d'appréhension de l'histoire écrite que de l'histoire vécue, il mit toute son énergie à lutter contre les idéologies qu'il jugeait condamnables. En premier lieu, l'idéologie communiste. Pour pouvoir lui opposer de bons arguments, il se mit à disséquer la pensée de Marx, tout en y recherchant les éléments qui pourraient être significatifs. Il eut recours à certains d'entre eux pour rédiger l'analyse de la société contemporaine qu'il voulait opposer aux assertions de l'idéologie marxiste, qui s'étaient finalement avérées erronées. Aron qualifiait la société de son époque de « société industrielle », expression reprise des penseurs français du dix-neuvième siècle, Saint-Simon et Auguste Comte. Ceux-ci considéraient que leur époque se caractérisait essentiellement par le fait que le travail avait remplacé la conquête et le butin – typique des sociétés antérieures – pour assurer le revenu et le bien-être des populations. Aron en tira la conclusion que l'infrastructure économique et sociale des pays capitalistes et communistes présentait d'importantes similitudes sur les points essentiels en dépit des divergences idéologiques; les deux régimes politiques étaient ainsi des variantes d'une seule et même société industrielle. Les différences se manifestaient surtout dans les formes de gouvernement. La description non-idéologique qu'il fit de la société industrielle, dans ses variantes capitaliste et communiste, indépendamment du fait qu'elle était la plus adéquate, visait également à relativiser les passions politico-idéologiques: elle avait en effet le mérite de démythifier les différences marquant les deux types de régimes, dont la principale résidait dans la structure politique, en grande partie déterminante pour leur survie. La dimension politique jouait un rôle primordial, pour Aron, dans le déroulement de l'histoire; d'où sa prédilection pour la composante politique de l'existence.

Aron se sentait responsable vis-à-vis du régime politique sous lequel il avait choisi de vivre et de sa survie. C'est pourquoi il se consacrait, aussi bien comme sociologue que comme journaliste, de façon intensive aux relations internationales. Il procéda à une analyse approfondie du contexte spécifique de la politique internationale de l'après-guerre, tout en mettant en évidence les constantes des relations internationales à travers les siècles: celles-ci se caractérisaient par une alternance de périodes de guerre et de paix. Il souligna le caractère inéluctable des conflits, un sujet injustement déclaré tabou dans une période marquée par des guerres totales. Les temps modernes, tout comme le passé, étaient soumis à cette alternance de paix et de conflits, et il était convaincu qu'il en serait de même pour le futur. Les tentatives du passé pour conjurer les conflits entre les états – que ce soit par la constitution d'un grand empire regroupant plusieurs peuples ou par la création d'un gouvernement mondial qui arbitrerait de façon souveraine les conflits entre les états – avaient toutes été vouées à l'échec, constatait Aron; les grands empires, d'Alexandre le Grand à Napoléon, mais également ceux apparus au vingtième siècle, comme l'Union Soviétique, ont inmanquablement fini par s'effondrer et il n'avait pas davantage été possible d'établir une paix durable sous la houlette des Nations-Unies - en tant que gouvernement mondial in spe - du fait de l'influence limitée de cette organisation.

L'œuvre d'Aron est intimement liée à la période de la Guerre Froide, dont il n'a pas connu la fin après la chute du Mur de Berlin et l'effondrement de l'Union Soviétique. Son principal mérite réside indéniablement dans sa capacité, durant toute sa vie, à faire les bons choix. Des choix significatifs pour son époque. Sa vision sur l'histoire, à savoir que notre intérêt se porte en premier lieu sur ceux qui font l'histoire, s'appliquent parfaitement à leur auteur: à travers les choix qu'il a faits, il a imprimé son époque de sa marque. Mais au-delà des limites de son temps, les conceptions qui ont guidé ses choix gardent tout leur intérêt pour l'histoire contemporaine, aussi éloignée qu'elle soit des schémas de la Guerre Froide. Ses conceptions politiques découlaient de la condition spécifique de l'homme dans l'histoire. Histoire et politique sont à ses yeux étroitement liées. Les vicissitudes de l'histoire déterminent celles de la politique. C'est pourquoi il ne suffit pas d'analyser la réalité politique à travers le moule d'un seul schéma abstrait; une décision politique mûrement réfléchie se situe à la conjonction de plusieurs éléments. Même si Aron admettait que les objectifs politiques sont souvent guidés par des choix moraux, il avait conscience que leur réalisation ne coïncide jamais totalement avec une éthique et n'est jamais jugée uniquement sur sa composante morale. Ce qui compte avant tout en politique, c'est l'efficacité. Il était convaincu que la politique internationale continuait de se dérouler dans un environnement conforme à celui décrit par Thomas Hobbes au dix-septième siècle et que en dépit des progrès du droit international, celle-ci restait foncièrement une jungle. C'est pourquoi nous devons nous toujours attendre au pire, estimait-il, c'est la seule façon de l'éviter. Cette vision pessimiste de l'histoire n'excluait pas chez Aron l'espoir que celle-ci s'achève raisonnablement. C'est cette foi dans la raison qui lui a permis de garder confiance dans l'avenir.

Traduit par Michèle Desage

Curriculum vitae

Paul van Velthoven werd geboren op 21 juli 1947 in de gemeente Monster. Hij volgde het Gymnasium a aan het RK Gymnasium Juvenaat H. Hart te Bergen op Zoom. Hij studeerde van 1967 tot 1970 Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen (kandidaatsexamen 1970), vervolgens in Leuven en deed in 1975 doctoraal examen aan de universiteit van Leiden. Van 1971 tot 1972 was hij leraar Nederlands aan het Veurs College in Leidschendam en van 1973 tot 1974 aan de Europese School in Brussel. In 1976 trad hij in dienst als redacteur van dagblad Het Binnenhof in Den Haag. Hij was tevens Nederlands correspondent van Le Monde (1980) en van het Vlaamse dagblad De Standaard (1982 – 1985). In 1992 trad hij in dienst als redacteur van de Haagsche Courant waar hij tot 2005 commentaarschrijver was en chef van de opiniepagina van deze krant. Adres: paulvanvelthoven@zonnet.nl